

ВОЛЬТЕР

ПОВІСТІ

ВОЛЬТЕР

ПОВІСТІ

КАНДІД

БАВІЛОНСЬКА
ЦАРІВНА

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1955

*Переклад з французької за редакцією
МИКОЛИ ТЕРЕЩЕНКА*

КАНДІД
АБО
ОПТИМІЗМ

1759

Розділ перший

ЯК ВИХОВАЛИ КАНДИДА В ПРЕКРАСНОМУ ЗАМКУ І ЯК ЙОГО ЗВІДТИ ВИГНАЛИ

Жив у Вестфалії, в замку барона Тундер-тен-Тронка, юнак, якого природа обдарувала найлагіднішою вдачею. Вся душа світилася в нього на обличчі. Він досить тверезо дивився на світ і мав простий розум; тому-то, гадаю, і звали його Кандідом *. Старі замкові слуги мали підозру, що він син сестри барона та одного доброго й чесного шляхтича-сусіди, за якого ця панна ніяк не хотіла віддатися, бо він міг довести лише сімдесят одно шляхетне покоління, а решта його генеалогічного дерева загинула від руїницької сили часу.

Барон був одним з наймогутніших володарів у Вестфалії,— в його замку були двері й вікна. Велика зала була навіть оздоблена шпалерами. Всі собаки його чорного двору в разі потреби ставали його мисливською зграєю; його конюхи були й псарями; сільський панотець був його двірським капеланом. Всі вони звали його монсеньйором і сміялися, коли він розповідав небиліці.

Баронеса важила майже 350 фунтів і через те зажила великої пошани. Вона дбала про честь дому з гідністю, яка ще більше надавала їй ваги. Її донька Кунігунда, сімнадцяти років, була рсжева, свіжа, огрядна і спокуслива. Син барона здавався цілком гідним свого батька. Вихователь Панглос * був оракулом дому, і малий Кандід слухав його лекції з повним довір'ям, властивим вікові і вдачі.

Панглос викладав метафізико-теолого-космолого-ніго-

логію. Він прегарно доводив, що немає чину без причини і що в цьому найкращому з можливих світів замок вельможного барона є найкращий із замків, а вельможна пані — найкраща з усіх можливих баронес.

— Доведено,— говорив він,— що речі не можуть бути інакшими; а як усе на світі створено для мети, то неодмінно для найкращої. От, уважайте, носи створено для окулярів,— і тому ми носимо окуляри. Ноги, очевидно, призначено для того, щоб їх обувати, і от ми носимо черевики. Каміння існує, щоб його тесати і будувати замки, і от наш ясновельможний пан має найкращий замок,— найбільший барон провінції повинен мати і найкращу господу. Свині, нарешті, існують для того, щоб їх їсти, і ми справді їмо свинину цілий рік. Отже, той, хто каже, що все на світі добре, говорить дурниці; треба казати, що все є найкраще.

Кандід уважно слухав і безоглядно вірив; він-бо й справді вважав панну Кунігунду на диво прекрасною, хоч ніколи не мав сміливості сказати їй про те. Він гадав, що після щастя народитися бароном Тундер-тен-Тронком, другий ступінь щастя — бути панною Кунігундою, третій — бачити її щодня, а четвертий — слухати вчителя Панглоса, найбільшого філософа провінції, а значить, і всього світу.

Одного разу Кунігунда, гуляючи біля замка в невеличкому гаю, що звався парком, побачила в кущах доктора Панглоса, який давав урок експериментальної фізики покоївці її матері, маленькій брюнетці, дуже гарненькій і дуже слухняній. Панна Кунігунда мала великий нахил до науки; затамувавши подих, спостерігала вона раз у раз поновлювані дослідні спроби, що їх свідком стала; вона виразно побачила достатню підставу доктора, наслідки й причини, і відійшла схвильована, замислена, сповнена жадобою знання, гадаючи, що могла б стати достатньою підставою молодому Кандідові, а він би міг бути тим самим для неї.

Повертаючись до замка, вона зустріла Кандіда і почервоніла; Кандід почервонів так само. Вона тремтячим голосом привіталася з ним; Кандід відповів їй, сам не тямлячи що. Назавтра по обіді, коли вставали з-за столу, Кунігунда й Кандід опинились за ширмою. Кунігунда впустила хусточку, Кандід підняв її; вона невинно взяла його за руку, юнак невинно поцілував молодій панночці руку — жваво, чуло, з надзвичайною ніжністю. Їхні уста зустрі-

лись, очі їм запалали, коліна затремтіли, руки заблудились. Пан барон Тундер-тен-Тронк проходив повз ширму і, побачивши таку причину і такий наслідок, вигнав Кандіда із замка важкими штовханами ногою в зад. Кунігунда зомліла, а коли прийшла до свідомості, пані баронеса надавала їй по щоках; і був жах у найкращому і найприємнішому із можливих замків.

Розділ другий

ЩО СТАЛОСЯ З КАНДІДОМ У БОЛГАР

Вигнаний із земного раю, Кандід довго йшов, не знаючи куди, і плакав, то зводячи очі до неба, то раз у раз обертаючи їх до найпрекраснішого із замків, де жила найпрекрасніша з молодих баронес. Ліг він, не вечерявши, серед поля між двома борознами; падав великий лапатий сніг. На другий день, задубілий з холоду, Кандід ледве дістався до сусіднього міста, що звалось Вальдбергоф-трарбкдікдорф, без шеляга грошей, умираючи з голоду і втоми. Він сумно спинився біля дверей якогось шинку. Там його побачили двоє людей, одягнутих у блакитне.

— Товаришу,— сказав один,— от гарний юнак, та й зростом підходить.

Вони підійшли до Кандіда і дуже ввічливо запросили його пообідати.

— Панове,— відповів їм Кандід з чарівною скромністю,— ви робите мені велику честь, але я не маю чим сплатити за обід.

— О, добродію,— сказав один із блакитних,— особи вашого зросту і вашого вигляду ніколи нічого не платять. Адже ж ваш зріст — п'ять футів і п'ять дюймів?

— Так, панове, це мій зріст,— відповів Кандід, уклоняючись.

— То сідайте, добродію, до столу. Ми не тільки заплатимо за вас, але й не дозволимо ніколи, щоб такий людині, як ви, бракувало грошей; люди на те й створені, щоб один одному допомагати.

— Маєте рацію,— сказав Кандід,— те саме говорив мені завжди й Панглос; та я й сам добре бачу, що все йде якнайкраще.

Йому запропонували кілька екую; він їх узяв і хотів

сплатити свою частку, але йому не дозволили — і всі сіли до столу.

— Чи широко ви любите?..

— О, так!— відповів Кандід,— я широко люблю Кувінгунду.

— Ні,— сказав один із добродіїв,— ми вас питаємо, чи широко ви любите болгарського короля?..*

— Анітрохи,— відповів він,— таж я ніколи його і не бачив.

— Хіба? Це — наймилостивіший із усіх королів, і нам годиться випити за його здоров'я.

— О, залюбки, панове.

І він випив.

— Цього досить,— сказали йому,— віднині ви — опора, підмога, оборонець, герой болгар. Доля ваша вирішена, і слава ваша забезпечена.

Йому зараз же набили на ноги кайдани і погнали до полку. Там його змусили повертатись праворуч, ліворуч, виймати шомпол, вставляти шомпол, цілитись, стріляти, марширувати швидким кроком і дали йому тридцять ударів палицею. Назавтра він робив вправи вже не так погано, і дістав тільки двадцять ударів; ще через день йому дано тільки десять, і товариші дивились на нього, мов на диво.

Геть спантеличений, Кандід ніяк не міг зрозуміти, як саме він став героєм. Одного весняного дня він надумався піти погуляти, гадаючи, що то є виключне право людського роду, як і інших тварин, користуватись ногами з власної уподоби. Не пройшов він і двох льє, як четверо інших героїв, по шість футів на зріст, наздогнали його, зв'язали і кинули до в'язниці. На суді його спитали, що він вважає за краще: чи бути прогнаним крізь стрій тридцять шість разів, чи дістати одразу дванадцять свинцевих куль в лоб. Даремно він говорив, що воля людська свободна і що він не хотів би ні того, ні другого,— все одно: треба було вибирати. Силою божого дару, що зветься *свободою*, він вибрав тридцять шість разів пройти крізь стрій і витримав дві такі прохідки. В полку було дві тисячі солдат. Це дало йому чотири тисячі шомполів, що від потилиці до заду оголили йому м'язи і нерви. Коли його лагодилися гонити втретє, Кандід, вкрай знесилений, попрохав, як ласки, розбити йому голову; цієї ласки він домігся. Йому зав'язали очі, поставили навіколішки. На той

час проїздив мимо болгарський король; він запитав про злочин засудженого, і як король цей був великий геній, то зрозумів із того, що розказано йому про Кандіда, що це — молодий метафізик, дуже нетямущий у справах цього світу, і подарував йому життя, виявивши притім милосердя, яке славитимуть всі часописи і всі віки. Бравий хірург вилікував Кандіда за три тижні пом'якшуючими засобами, які радить Діоскорід *. У нього вжеросло трохи шкіри, і він міг ходити, коли болгарський король пішов війною на короля аварського *.

Розділ третій

ЯК УРЯТУВАВСЯ КАНДІД ВІД БОЛГАР І ЩО З НИМ СТАЛОСЯ

Ніщо в світі не було таке прекрасне, таке метке, таке блискуче та впорядковане, як ці дві армії! Сурми, дудки, гобої, барабани, гармати творили гармонію, якої не чуло саме пекло. На початок гармати поклали щось по шість тисяч душ із кожного боку, потім рушниці звільнили найкращий із світів приблизно від дев'яти до десяти тисяч нікчем, що заражали його поверхню. Багнет був теж достатньою підставою для смерті кількох тисяч людей. Усе разом становило до тридцяти тисяч душ. Кандід, що тремтів як філософ, скільки змоги ховався під час тієї героїчної різанини. Нарешті, коли обидва королі почали співа-ти *Те Деум*, кожен у своєму таборі, він визнав за краще податись куди-інде міркувати про причини та наслідки. Він пройшов поміж купами мертвих та умираючих і дістався спочатку до сусіднього села, — воно було сплюндроване; це було аварське село, що болгари спалили згідно з законами публічного права. Тут покалічені діди дивились, як помирають їхні поранені жінки, пригортаючи дітей до скривавлених грудей; там дівчата з розпоротими животами віддавали останні подихи, заспокоївши перед тим природні потреби кількох героїв; там напівспалені благали їх добити. Мозок розкидано було по землі побіч відтятих рук і ніг.

Кандід мерщій подався до іншого села; воно належало болгарам, і аварські герої зробили з ним те саме. Весь час простуючи поміж тремтячими тілами або серед руїн, він вийшов, кінець кінцем, із театру воєнних дій,

несучи в торбині трохи харчів та ні на мить не забуваючи Кунігунди. Коли він дійшов до Голландії, харчів у нього вже не було, але він чув, що вся людність у цій країні багата й побожна, а тому був певен, що тут йому буде добре, як і в замку барона перед тим, як його вигнали звідти через прекрасні очі Кунігунди.

Він попрохав милостині в кількох поважних осіб, але всі йому відповіли, що коли він і далі так робитиме, то його замкнуть до такого дому, де його виправлять і навчать жити.

Він удався тоді до людини, що допіру промовляла цілу годину на великих зборах про милосердя. Цей промовець * прошив його поглядом і спитав:

— Чого ви прийшли сюди? Чи маєте ви для того поважну причину?

— Немає наслідку без причини,— скромно відповів Кандід,— все пов'язано між собою і все скероване на краще. Треба було, щоб мене прогнали з-перед очей Кунігунди, щоб я пройшов під шомполами, треба, щоб я просив на хліб, поки не зможу його заробити; все це не могло бути інакше.

— Друже мій,— спитав промовець,— чи вірите ви, що папа є антихрист?

— Я про це ще нічого не чув,— відповів Кандід,— але чи антихрист він, чи ні, а в мене немає хліба.

— Ти не гідний його їсти,— мовив той,— геть, нікчемо! геть, нещасний! не обридай мені!

Жінка оратора, вихилившись з вікна і побачивши людину, що мала сумнів — антихрист папа чи ні, вилила йому на голову повний... О небо! до якої надмірності веде релігійний запал у жінок!

Один чоловік, що зроду не був охрещений, добрий анабаптист, на ймення Жак, бачив, як жорстоко й ганебно повелися з його братом, двоногою істотою без пір'я і з душею; він повів його до себе, почистив, дав йому хліба й пива, подарував два флорини і навіть хотів дати йому роботу на своїй фабриці персидських тканин, що виробляються в Голландії. Кандід, низенько вклонившись, сказав йому:

— Учитель Пангос говорив правду, що все йде на краще в цьому світі, бо я більше зворушений вашою надзвичайною великодушністю, ніж жорстокістю того добродія у чорній мантії та його дружини.

Другого дня, гуляючи, він зустрів жебрака, геть укритого гноянками, з мертвими очима, виразкою на носі, перекивленим ротом і чорними зубами, що говорив глухо, змучений нестерпним кашлем, від якого він щораз випльовував по зубу.

Розділ четвертий

**ЯК КАНДІД ЗУСТРІВ СВОГО КОЛИШНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ФІЛОСОФІЇ
ДОКТОРА ПАНГЛОСА, І ЩО З ТОГО СТАЛОСЯ**

Кандід, схвилюваний більше співчуттям, ніж жахом, віддав цьому страшному жебракові ті два флорини, що дістав від чесного анабаптиста Жака. Примара глянула на нього пильно, заплакала і кинулась на шию. Зляканий Кандід відступив.

— Леле! — сказав нещасний другому нещасному. — Та невже ви не пізнаєте свого любого Панглоса?

— Що я чую? Це ви, мій дорогий учителю, ви в такому жахливому стані! Яке ж лихо вас спіткало? Чому ви уже не в кращому із замків? Що сталося з Кунігундою, цією перлиною серед дівчат, цим найвищим витвором природи?

— Не сила мені говорити, — сказав Панглос.

Кандід зразу ж повів його до хліва анабаптиста і дав йому попоїсти трохи хліба, а коли Панглос дещо підкріпився, Кандід спитав: — А що з Кунігундою?

— Вона померла, — відповів той.

Кандід зомлів на цьому слові; приятель очутив його поганим оцтом, якого випадково знайшов трохи в хліві. Кандід розплющив очі.

— Кунігунда померла! О найкращий із світів, де ти? Але ж від якої недуги вона померла? Чи не тому, що бачила, як мене вигнали з прекрасного замка її батька важкими стусанами?

— Ні, — відповів Панглос, — їй розпороли живіт болгарські солдати, натішившись з нею перед тим, як тільки можна; вони провалили голову баронові, що хотів її боронити; баронесу порізали на шматки; з моїм бідолашним вихованцем зробили те саме, що і з його сестрою; щождо замка, то від нього не лишилося й каменя на камені, — ні клуні, ні барана, ні качки, ні дерева; але за нас відомстили, бо авари зробили те саме в сусідньому маєтку, що належав болгарському панові.

По цій мові Кандід знову зомлів; але, прийшовши до тями і сказавши все, що треба було сказати, він запитав про причину й наслідок та про достатню підставу, що довела Панглоса до такого жалюгідного стану.

— Горе моє! — відповів той, — ця причина — кохання: кохання, що тішить людський рід, що охороняє весь світ, душа всіх чулих істот, ніжне кохання.

— Горе! — мовив Кандід. — І я знав кохання, цього владаря наших сердець, цю душу нашої душі. Воно коштувало мені одного поцілунку і двадцяти штовханів ногою в зад... Але як ця прекрасна причина могла довести вас до такого жахливого наслідку?

Панглос відповів на це так:

— О мій любий Кандіде! Ви знали Пакету, цю гарненьку служницю нашої вельможної баронеси; я зазнав у її обіймах райських утіх; це вони спричинилися до тих пекельних мук, що жеруть мене тепер. Вона була заражена і, може, вмерла вже з того. Пакета дістала цей подарунок від дуже вченого францисканського ченця, який дошукався джерела зарази; він мав його від старої графині, що дістала його від кавалерійського капітана, а той одержав його від маркізи, а та перебрала від пажа, а той дістав його від єзуїта, а єзуїт, ще будучи послушником, отримав його по прямій лінії від одного з компаньйонів Христофора Колумба. Щождо мене, то я не передам його нікому, бо помираю.

— О Панглосе! — скрикнув Кандід. — Яка ж дивна генеалогія! Чи не диявол був тут за родоначальника?

— Зовсім ні, — відповів на те великий філософ, — це була неминуча річ у найкращому із світів, необхідний його інгредієнт, бо, коли б Колумб не схопив на одному із американських островів цієї хвороби, що отруєє джерело розмноження, перешкоджає йому і, очевидно, противне великій меті природи, то ми не мали б ні шоколаду, ні кошенілі; треба ще зауважити, що досі ця хвороба спостерігається тільки на нашому материку. Турки, індійці, персіяни, китайці, сіамці, японці її ще не знають; але є достатня підстава і їм пізнати її через кілька століть. Тимчасом вона зробила серед нас надзвичайний поступ, а надто по тих великих арміях, що складаються із чесних та добре вихованих наймитів і вирішують долю держав; можна бути певним, що, коли тридцять тисяч душ воює проти та-

кої самої числом армії, то там не менше двадцяти тисяч є венериків з кожного боку.

— Це дивна річ,— сказав Кандід,— проте вас треба вилікувати.

— Хіба це можливо! — відповів Панглос.— Я навіть су не маю, мій друже, а на всій простороні цієї кулі ні крові не пустять, ні клізми не поставлять, коли не запла тиш сам або коли не заплатять за тебе інші.

Після цих слів Кандід вирішив, що має зробити; він упав до ніг милосердного анабаптиста Жака і так зворушливо змалював йому становище свого приятеля, що добряга не вагаючись прийняв доктора Панглоса і вилікував його своїм коштом. Під час лікування Панглос утратив тільки одно око й одно вухо. Він добре писав і досконало знав арифметику. Анабаптист Жак зробив його своїм рахівником. Коли через два місяці йому довелось їхати до Ліссабона в торговельних справах, він узяв на корабель і обох своїх філософів. Панглос з'ясував йому, що все на світі йде якнайкраще. Жак був іншої думки.

— Звичайно,— говорив він,— люди почасти зіпсували природу, бо вони не родяться вовками, але вовками стають. Бог не дав їм ні двадцятичотирифунтових гармат, ні багнетів, а вони собі поробили й багнети, й гармати, щоб нищити один одного. Я міг би поставити на рахунок ще й банкрутів та суд, що відбирає добро в банкрутів і тим ще більше руйнує кредиторів.

— Все це неминуче,— відповів одноокий доктор,— поодинокі нещастя творять загальне щастя, і тому, що більше поодиноких нещасть, тим краще все в цілому.

Поки він так міркував, потемніло в повітрі, з усіх чотирьох кінців світу знялися вітри, і страшенна буря захопила корабель поблизу ліссабонського порту.

Розділ п'ятий

БУРЯ, АВАРІЯ КОРАБЛЯ, ЗЕМЛЕТРУС І ЩО СТАЛОСЯ З ДОКТОРОМ ПАНГЛОСОМ, КАНДИДОМ ТА АНАБАПТИСТОМ ЖАКОМ

Половина пасажирів, знеможена, задихаючись у тій невимовній нудззі, що нагонить хитання корабля на нерви і на весь настрій людей, киданих у різні боки, не мала навіть сили боятися небезпеки. Друга половина кричала

і молилась; вітрила було пошматовано, щогли поламано, корабель пробито. Працювали, хто міг, але ніхто не слухався, ніхто не наказував. Анабаптист теж трохи допомагав керувати; він був на палубі; якийсь несамовитий матрос сильно ударив його і повалив на поміст, але сам від того втратив рівновагу і полетів за корабель сторч головою. Там він і повис, зачепившись за уламок щогли. Добрий Жак побіг йому на допомогу, пособив йому вилізти, але з зусилля сам шубовснув у воду на очах у матроса, що покинув його на загин і навіть не глянув на нього. Кандід наблизився і побачив свого благодійника, що на хвилину виринув і зник навіки. Він хотів кинутись за ним у море, але філософ Панглос зупинив його, довівши, що ліссабонський рейд на те і створений, щоб саме тут потонув анабаптист. Поки він це доводив аргіогі,¹ корабель залило, і всі загинули, крім Панглоса, Кандіда та брутального матроса, що втопив добродійного анабаптиста; негідник щасливо доплив до берега, куди і Панглоса з Кандідом донесло на дощці.

Коли вони трохи очутились, то пішли до Ліссабона; у них лишилось небагато грошей, з якими вони сподівались, урятувавшись від бурі, не загинути з голоду.

Ледве вони ступили на міський ґрунт, оплакуючи смерть свого благодійника, як земля під ними затремтіла*; море з клекотом піднялося в порту, розбиваючи кораблі, що стояли там на якорі. Вихрі полум'я й попелу вкрили вулиці та майдани; будинки валились, дахи зривало, мури розпадались; тридцять тисяч людності, без різниці віку і статі, загинуло під руїнами. Матрос говорив лаючись та посвистуючи:

— Буде чим поласувати!

— Цікаво, яка достатня причина цього явища? — запитував Панглос.

— Та це кінець світу! — кричав Кандід.

Не гаючи часу, матрос побіг поміж руїни, почав шукати там гроші, наражаючись на смерть; знайшов, набрав, упився і, проспавшись, купив прихильність першої веселої дівчини, яку зустрів на звалищах домів, серед поранених і мертвих. Тут Панглос шарпонував його за рукав:

— Друже мій,— казав він йому,— так негарзд. Ви не зважаєте на всесвітній розум і зле витрачаєте свій час.

¹ Попередньо (лат.).

— Сто чортів,— відповів той,— я матрос і народився в Батавії*, я чотири рази топтав розп'яття в чотирьох японських селах*,— знайшов кому торочити про всесвітній розум!

Кілька уламків каменю поранили Кандіда; він упав серед вулиці, і його засипали уламки. Він казав Панглосові:

— Ох, дайте мені трохи вина та оливи, я помираю.

— Цей землетрус не новина,— відповів Панглос,— американське місто Ліма теж зазнало такого страшного коливання торік; однакові причини — однакові наслідки; від Ліми до Ліссабона, певна річ, тягнеться під землею якась сірчана покладь.

— Дуже можливо,— сказав Кандід,— але, ради бога,— трохи оливи і вина.

— Що то значить: можливо? — відповів філософ,— я стверджую, що це доведено.

Кандід знепритомнів, і Панглос приніс йому трохи води з сусіднього фонтана.

Другого дня, блукаючи серед руїн, вони знайшли якихось харчів і трохи зміцнили свої сили. Потім вони працювали, як і інші, допомагаючи людям, що врятувались від смерті. Кілька громадян, що вони їм помогли, почастували їх обідом, який тільки можна було спорядити серед такого безладдя; але треба сказати, що обід був сумний, і всі поливали свій хліб слізьми; Панглос розважав їх, запевняючи, що інакше не могло бути; бо, казав він, усе це є щонайкраще; бо коли є вулкан у Ліссабоні, то він і не може бути десь-інде; бо неможливо, щоб речей не було там, де вони є; бо все — добре.

Маленька чорна людина, урядовець інквізиції, що сидів поруч нього, ввічливо зауважив:

— Очевидно, ви не вірите в первісний гріх, бо, коли все — найкраще, то не було б ні гріхопадіння, ні кари.

— Щиро перепрошую вашу ексцеленцію,— ще ввічливіше відповів Панглос,— гріхопадіння людини і прокляття неминуче мусили статися в найкращому з можливих світів.

— То ви не вірите в свободу? — спитав урядовець.

— Хай вибачить мені ваша ексцеленція,— сказав Панглос,— але свобода може співіснувати з абсолютною необхідністю, бо необхідно, щоб ми були вільні; бо, зрештою, зумовлена воля...

Панглос іще не скінчив, як урядовець зробив знак головою своєму служникові, що наливав йому портвейну.

Розділ шостий

ЯК УЛАШТОВАНО БУЛО ПРЕКРАСНЕ АУТОДАФЕ,
ЩОБ ЗАПОБІГТИ ЗЕМЛЕТРУСОВІ, І ЯК КАНДІДА БУЛО ПОБИТО

Після землетрусу, що знищив три чверті Ліссабона, тамтешні мудреці не добрали певнішого способу попередити цілковиту руїну, як дати народові прекрасне аутодафе. Коїмбрський університет постановив, що таке видовище, як церемоніальне спалення кількох людей на повільному огні, є найкращий засіб перешкодити землетрусові.

Внаслідок цього схопили одного біскайця, спійманого на тому, що одружився з кумою, та двох португальців, що здирали сало з курчати, коли його їли. Потім, зразу після обіду, схопили доктора Панглоса та його учня Кандіда, першого за те, що він говорив, а другого за те, що слухав, схвалюючи; обох повели нарізно до надзвичайно вогких приміщень, куди ніколи не заглядало сонце. На дев'ятий день їх обох одягли в сан-беніто *, прикрасили їм голови палеровими митрами; Кандідові митра і сан-беніто були розмальовані перекинутими звоями полум'я і чортами, що не мали ні хвостів, ні пазурів, а на Панглосові чорти були з пазурами й хвостами і полум'я було пряме. В такому одязі вони пішли урочистим походом, вислухали дуже патетичну казань у супроводі прекрасної монотонної музики. Кандіда відшмагали під такт співів, біскайця і двох тих, що не хотіли їсти сала, спалили, а Панглоса повісили, хоч це і було проти звичаю. Того ж дня земля знов стряслася з жахливим грюкотом.

Кандід, переляканий, приголомшений, спантеличений, умиваючись кров'ю і весь тремтячи, говорив сам собі:

— Коли це найкращий із можливих світів, то які тоді інші? Хай би мене відшмагали — це було зі мною в болгар; але, мій любий Панглосе, найбільший серед філософів, чи треба було мені бачити, як вас вішали не знати за що? Мій любий анабаптисте, найкращий серед людей, чи треба було вам тонути в порту? О Кунігундо, перлино серед дівчат, чи ж треба було, щоб вам розпороли живіт?

Він ішов, відшмаганий різкама, ледве тримаючись на ногах, після проповіді, розгрішення і благословення, коли до нього підійшла стара жінка і сказала:

— Бадьорись, сину мій, і йди за мною.

Розділ сьомий

ЯК СТАРА ПІКЛУВАЛАСЬ ПРО КАНДИДА І ЯК ВІН ЗНАЙШОВ ТЕ, ЩО КОХАВ

Кандід не став від того бадьоріший, але пішов за старою до якоїсь халупи; вона дала йому горщик з мастивом, щоб натертись, лишила йому що їсти й пити, показала невеличке чисте ліжко; коло ліжка було повне вбрання.

— Іжте, пийте і спіть,— сказала вона йому,— і хай охороняють вас Атошська божа матір, святий Антоній Падуанський та святий Яків Кампостельський. Я прийду завтра.

Кандід, глибоко здивований усім, що бачив, усім, що вистраждав, а ще більше милосердям старої жінки, хотів поцілувати її руку.

— Не мені маєте руку цілувати,— сказала стара.— Я повернуся завтра. НатрітьсЯ мастивом, їжте і спіть.

Кандід, незважаючи на всі нещастЯ, попоїв і заснув. Другого дня стара принесла йому снідати, оглянула спину і сама натерла її іншим мастивом; потім принесла йому обідати, а ввечері знову прийшла з вечерею. Позавтра вона повторила те саме.

— Хто ви? — не раз питав її Кандід.— Звідки у вас стільки добрстї? Чим я віддячу вам?

Добра жінка ніколи нічого не відповідала. Якось вона ввечері прийшла знову, але без вечері.

— Ідіть за мною,— сказала вона,— і не кажіть ні слова.

Вона взяла його під руку і повела до села за чверть милі від самого міста; вони прийшли до самотнього будинку, оточеного садом і канавами. Стара постукала в двері. Їм відчинили; і тоді вона повела Кандіда потайними сходами до роззолоченого кабінету, покинула його на парчовій канапі, зачинила двері й вийшла. Кандід гадав, що він спить. Все життЯ здавалося йому тяжким, згубним сном, а ця мить — сном приємним.

Стара незабаром з'явилася; вона через силу підтримувала тремтячу жінку величного зросту, що поблискувала самоцвітами і була завинена вуалем.

— Зніміть вуаль,— сказала стара Кандідові.

Юнак наблизився і несмілою рукою скинув вуаль. Яка хвилина! Яка несподіванка! Йому здалося, що він бачить

Кунігунду. Та він і справді її побачив,— то була вона. Йому забракло сили, він не зміг ані слова промовити і впав їй до ніг. Кунігунда впала на канапу. Стара побризкала їх водою з спиртом, вони очутились і заговорили; спочатку це були окремі слова, безладні запитання і відповіді, зітхання, сльози, вигуки. Стара порадила їм розмовляти не так голосно і покинула їх на самоті.

— Як! це ви! — сказав їй Кандід.— Ви живі, я знайшов вас у Португалії! Отже — вас не згвалтовано? Вам не розпорото живота, як запевняв мене філософ Панглос?

— Усе це правда,— відповіла прекрасна Кунігунда,— але не завжди умирають від тих пригод.

— А ваші батько й мати — їх убито?

— Так, це правда,— сказала Кунігунда і заплакала.

— А ваш брат?

— І брата мого теж убито.

— Але чому ви в Португалії? І як ви дізналися, що я тут? І яким дивним випадком привели мене в цей дім?

— Я вам розповім про все,— сказала вона,— але розкажіть ви мені перше, що сталося з вами після невинного поцілунку, що ви дали мені, і тих стусанів ногою, що ви тоді дістали.

Кандід послухався її з глибокою пошаною і, хоч був збентежений, хоч голос йому був кволий і тремтів, хоч спина йому ще трохи боліла, він розповів їй, дуже наївно, про все, чого зазнав з часу розлуки. Кунігунда зводила очі до неба, оплакуючи смерть доброго анабаптиста та Панглоса; а потім сама почала розповідати Кандідові, який не поминув ані слова, пожираючи її очима.

Розділ восьмий

ІСТОРІЯ КУНІГУНДИ

— Я лежала в ліжку і міцно спала, коли небо во-
ліло наслати болгар на наш прекрасний замок Тундер-тен-
Тронк. Вони зарізали мого батька й брата і на шматки по-
сікли мою нещасну ньеньку. Здоровенний болгарин, футів
із шість заввишки, побачивши, що я зомліла від цього
видовища, хотів мене згвалтувати. Це мене очутило, я
опритомніла, стала кричати, пручатись, кусатись, дряпа-
тись, я хотіла видерти очі тому здоровому болгарину, не

знавши, що все, що в замку мого батька сталося, є річ звичайна. Тварюка вдарив мене ножом у лівий бік, і там ще й досі у мене лишився шрам.

— Леле! — зітхнув простодушний Кандід, — сподіваюсь, я його побачу.

— Побачите, — сказала Кунігунда, — але я оповідастиму далі.

— Оповідайте, — відказав Кандід.

Вона знову взялася до своєї історії.

— Увійшов болгарський капітан; він побачив мене, геть скривавлену; солдат і не подумав підводитись. Капітан розгнівався, що ця тварюка виказала йому так мало пошани, і вбив його на мені. Потім він перев'язав мене і повів, як військову бранку, до себе. Я прала ті кілька сорочок, що він мав, і куховарила йому; треба сказати, що він уважав мене дуже гарною, і я не заперечую: він був добре збудований і мав білу та ніжну шкіру; а втім, йому нестало дотепності і філософії — відразу було видно, що не доктор Пангрос його виховував. Наприкінці третього місяця, коли він витратився з грошей, а я обридла йому, він продав мене одному євреєві, на ім'я дон Іссахар, що торгував у Голландії та Португалії і пристрасно любив жінок. Цей єврей дуже прихилився до мене, але перемогти мене не міг; я опиралась йому краще, ніж болгарському солдатові: шляхетна особа може бути раз згвалтована, але чеснота її від того тільки міцніє. Щоб привчити мене до себе, він оселив мене в цьому сільському домі, що ви бачите. Досі я гадала, що на світі немає нічого прекраснішого, як замок Тундер-тен-Тронк, але я помилялась.

Одного дня на відправі мене помітив великий інквізитор. Він довго дивився на мене і звелів переказати мені, що має зо мною поговорити в секретних справах. Мене привели до його палацу, і я розповіла йому про своє походження; він зазначив мені, як низько для мого рангу належати їдеєві. Дону Іссахарові запропонували віддати мене монсен'юру. Дон Іссахар, придворний банкір і людина з довір'ям, не схотів про те й слухати. Тоді інквізитор пригрозив йому аутодафе. Врешті, наляканий єврей склав умову, за якою будинок і я маємо належати їм обом разом; єврей користується понеділками, середами й суботами, а інквізитор рештою днів у тижні. Уже шість місяців, як ця угода триває. Не обходиться без суперечок, бо часто вони не можуть вирішити, чи належить ніч проти

неділі старому завітові чи новому. Щодо мене,— то я аж до сьогодні опираюсь їм обом, і через те, гадаю, вони мене й досі кохають.

Кінець кінцем, щоб запобігти землетрусові і щоб настрахати дона Іссахара, монсеньйор інквізитор задумав улаштувати урочисте аутодафе. Він зробив мені честь, запросивши туди і мене. Я мала дуже хороше місце; дамам підносили хслодне питво між мессою і карою. Мене справді поймав жах, коли я побачила, як палили двох євреїв і бідолашного біскайця, що одружився з кумою; але яке ж було моє здивування, жах і збентеження, коли я побачила в сан-беніто й митрі обличчя, що нагадало мені Панглоса! Я протерла собі очі, придивилась уважно і побачила, що його вішають; я зомліла. Ледве я очутилась, як побачила вас, роздягненого; я не знала більшого жаху, туги, болю і розпачу. Скажу вам по правді, що шкіра у вас ще біліша й рожевіша, ніж у болгарського капітана. Це подвоїло всі ті чуття, що гнобили мене й пожирали. Я гукнула, я хотіла сказати: «Спиніться, варвари!» — але голосу мені бракувало, та й крики мої були б марні. Коли вас відшмагали, я сказала: «Як то могло статися, щоб любий Кандід і мудрий Панглос потрапили до Ліссабона, один, щоб дістати сотню батогів, другий, щоб попасти на шибеницю з наказу монсеньйора інквізитора, що кохає мене? Панглос жорстко дунив мене, коли говорив, що на світі все йде на краще». Схвильована, спантеличена, то не тямлячи себе з гніву, то вмираючи з кволості, я згадувала вбивство мого батька, матері й брата, зухвальство підлого болгарського солдата, удар ножем, якого він мені завдав, мою неволю, куховарство, болгарського капітана, мого підлого дона Іссахара, мого страшного інквізитора, повішеного доктора Панглоса, величне, монотонне *Miserere*, під час якого вас шмагали, а найбільше той поцілунок, що ви мені дали за ширмою того дня, коли я вас бачила востаннє. Я славилася бога, що знову привів вас до мене після стількох випробувань. Я сказала своїй старій, щоб потурбувалась про вас і привела сюди, коли це буде можливо. Вона прегарно виконала моє доручення, я зазнала невимовної втіхи вас побачивши, почувши, розмовляючи з вами. Але ви, мабуть, страшенно зголодніли, я теж хочу їсти,— сідаймо вечеряти.

Вони сіли вдвох до столу і, повечерявши, перейшли на ту прекрасну канапу, про яку вже згадувалось; вони ще

були там, коли прийшов дон Іссахар, один із господарів будинку. Була субота, і він прийшов використати свої права і висловити своє ніжне кохання.

Розділ дев'ятий

ЩО СТАЛОСЯ З КУНІГУНДОЮ, КАНДИДОМ, ВЕЛИКИМ ІНКВІЗИТОРОМ ТА ЄВРЕЄМ

Цей Іссахар був найжовчніший із усіх синів Ізраїля, що жили на світі після Вавілонського полону.

— Як! — сказав він, — тобі, галілейська суко, замало одного пана інквізитора? Я мушу ділитися ще й з цим шахраєм?

Кажучи це, він витяг довгий кинджал, що завсіди мав при собі, і кинувся на Кандіда, не сподіваючись, що супротивник теж озброєний; наш добрий вестфалець разом з убранням дістав від старої прекрасну шпагу. Він видобув її, хоч на вдачу був дуже лагідний, вмить поклав суворого іудея мертвим на підлогу до ніг прекрасної Кунігунди.

— Пресвята діво! — скрикнула та, — що нам тепер буде? У мене забито людину! Прийде поліція, і ми загинули.

— Коли б Панглоса не було повішено, — сказав Кандід, — він би подав нам добру раду в такій скруті, бо з нього був великий філософ. А як його немає, то порадьмося з старою.

Стара була дуже розважна і вже почала висловлювати свою думку, коли нараз відчинилися другі маленькі двері. Минула година по півночі, заходила неділя. Цей день належав монсеньйорові інквізитору. Увійшовши, він побачив вишмаганого Кандіда із шпагою в руці, мертвяка на підлозі, перелякану Кунігунду і стару, що давала поради.

От що відбулося в цю мить у Кандідовій душі, і от як міркував він:

«Коли цей святий гукне допомогу, він несдмінно спалить мене і може зробити те саме і з Кунігундою; він без жалю вишмагав мене, він мій суперник, і я мушу його забити, — нема що вагатись».

Ця думка спалахнула ясно і швидко, і, не даючи

інквізиторові отямитись від здивування, він проткнув його наскрізь і кинув поруч єврея.

— От уже й другий,— сказала Кунігунда,— нас не помилують, нас відлучать від церкви, прийшла наша остання година. Що з вами сталося, з вами, таким ніжним зроду, що ви за дві хвилини забили єврея і прелата?

— Моя люба,— відповів Кандід,— людина закохана, ревнива ще й вишмагана інквізицією, сама себе не тямить.

Тоді стара подала своє слово:

— У стайні є троє андалузських коней з сідлами і при збруї, нехай хоробрий Кандід їх засідлає. Ви, пані, маєте золото і діаманти, сідаймо хутчій на коні,— хоч я можу триматись тільки однією половиною,— і тікаймо до Кадікса. Година чудесна, і мандрувати холодком уночі дуже приємно.

Кандід миттю осідлав троє коней; Кунігунда, стара та він промчали тридцять миль одним духом. Тимчасом як вони втікали, служителі святої Германдади * прибули до будинку. Монсеньйора поховали в прекрасній церкві, а дона Іссахара викинули на смітник.

Кандід, Кунігунда й стара були на той час в містечку Авачені серед гір Сієрра-Морени і мали в одному шинку таку розмову.

Розділ десятий

В ЯКІЙ СКРУТІ КАНДІД, КУНІГУНДА ТА СТАРА ПРИБУЛИ ДО КАДІКСА І ЯК ВОНИ СІЛИ НА КОРАБЕЛЬ

— Хто ж міг украсти мої пістолі й діаманти? — казала, плачучи, Кунігунда.— З чого ми житимемо? Що маємо робити? Де знайду я інквізиторів та євреїв, що знов мені все те подарують?

— Ох! — сказала стара,— я маю лиху думку на шановного отця кордельєра, що ночував учора в тому самому бадахоському заїзді, що й ми. Хай мене бог боронить від необачної думки, але він двічі заходив до нашої кімнати і виїхав задовго перед нами.

— Ох! — сказав Кандід,— добрий Панглос часто доводив мені, що добро на землі спільне, і всі мають на нього рівні права. Цей кордельєр мусив був, згідно з тими прин-

ципами, лишити нам щось на подорож. У вас так-таки нічогосінько не лишилось, моя прекрасна Кунігундо?

— Жодного мараведіса,— відповіла вона.

— Що ж робити? — спитав Кандід.

— Продаймо котрого з коней,— сказала стара.— Я сяду позад панночки, хоч я можу триматись однією тільки половиною, і ми доїдемо до Кадікса.

В тому самому готелі стояв пріор-бенедиктинець; він і купив коня. Кандід, Кунігунда й стара проїхали Луцену, Хіллу та Лебріху і кінець кінцем дісталися Кадікса. Там саме споряджали флот і збирали військо, щоб провчити шановних парагвайських отців-езуїтів *, яких обвинувачували за повстання однієї з їхніх орд проти іспанського та португальського королів в околиці міста Сан-Сакраменто. Кандід, служивши в болгар, показав усю болгарську вправність перед генералом невеличкої армії так гарно, швидко, спритно, витримано й моторно, що його призначили командувати пішою ротою. Отже, він капітан; він сідає на корабель з Кунігундою, старою, двома слугами і парою андалузських коней, що належали раніш монсеньйорові великому інквізиторові Португалії.

Під час псдорожі вони багато міркували про філософію бідолашного Панглоса.

— Ми їдемо до іншого світу,— казав Кандід,— от там уже, мабуть, усе гаразд; бо, треба признатись, від того, що діється в нашому, можна постраждати душею і тілом.

— Я кохаю вас усім серцем,— говорила Кунігунда,— але душа моя ще й досі стривожена з того, що я бачила й зазнала.

— Все буде гаразд,— відповів Кандід.— От уже й море цього нового світу багато краще проти морів нашої Європи; воно спокійніше, й вітри тут постійніші. Мабуть, Новий світ і є найкращий із можливих світів.

— Дай-то боже! — казала Кунігунда,— але я така нещасна була в нашому світі, що моє серце майже неприступне для надії.

— Ви скаржитесь,— сказала їй стара.— Ох! ви не зазнали такого лиха, як я!

Кунігунда трохи не розсміялася,— такою чудною здалася їй ця добра жінка, що хотіла бути нещаснішою за неї.

— Ох! — сказала вона їй,— коли вас, моя любя, не згвалтували двоє болгар, коли ви не дістали двічі ножем у живіт, коли не зруйновано два ваші замки, не зарізано

двох ваших батьків і двох матерів, коли ви не бачили двох ваших коханців вишмаганими при аутодафе, то я не думаю, щоб ви могли заноситись передо мною; додайте ще й те, що я народилась баронесою сімдесят другого покоління, а служила куховаркою.

— Панно,— відповіла стара,— ви не знаєте ще мого походження, а коли б я показала вам свій зад, то ви б не говорили так і змінили свою думку.

Ці слова збудили надзвичайну цікавість у Кандіда та Кунігунди. І стара розповіла їм таке.

Розділ одинадцятий

ІСТОРІЯ СТАРОЇ

— Мої очі не завжди були з вивернутими повіками та синцями, мій ніс не завжди торкався підборіддя, і я не завжди була служницею. Я дочка папи Урбана X* та принцеси Палестріни. До чотирнадцятого року мене виховували в палаці, перед яким всі палаци ваших німецьких баронів не більше, як стайня; одна з моїх сукень коштувала більше, як уся розкіш Вестфалії. Я зростала вродлива, граціозна і здібна, серед утіх, пошани й надій; я вже збуджувала кохання, мої груди розвивались,— і які груди! білі, тугі, як у Венери Медіцейської; а які очі, вії, які чорні брови! яке полум'я блищало в моїх зіницях,— воно тьмарило мерехтіння зірок, як мовили мені тамтешні поети. Жінки, що одягали мене й роздягали, вдавались в екстаз, роздивляючись мене спереду і ззаду, і всі чоловіки хотіли б бути на їх місці.

Я була заручена з князем, володарем Масса-Карари. Який князь! Вродливий, як і я, ніжний і приемний, з блискучим розумом і вогненным коханням. Я теж кохала його, як кохають уперше — з обожуванням, з самозабуттям. Усе було готове до весілля; от де була пишнота, розкіш нечувана, от де були свята, каруселі, безупинні опери-буф; і вся Італія складала мені на пошану сонети, серед яких не було ні одного посереднього. Я була вже на порозі свого щастя, як одна стара маркіза, що була коханкою мого князя, запросила його до себе випити шоколаду; він помер менше, ніж за дві години, в страшних конвульсіях; але це була ще дрібниця. Мати моя була в розпачі, і, хоч її жур-

ба не дорівнювалась моїй, вона захотіла на якийсь час покинути те згубне місце. Вона мала чудовий маєток коло Гайети, і ми попливли туди позолоченою, як вівар святого Петра в Римі, галерою. Та от корсар із Сали кинувся за нами і захопив наш корабель; наші солдати боронились як папські: вони упали навколішки, покидавши зброю, і немов просили в корсара передсмертного розгрішення.

Зразу ж їх роздягли голими, як мавп, а так само мою матір, дівчат із нашого почту і мене саму. Дивна річ, як моторно ці добродії усіх роздягають; але що мене вразило найбільше, це те, що вони всім нам устромляли пальці в ті місця, куди ми, жінки, ставимо тільки клізму. Ця церемонія видалася мені дуже чудною,— отак всьому дивуешся, поки знаєш тільки рідний свій край! Незабаром я довідалась, що таким способом дізнаються, чи не сховано де яких діамантів; цей звичай усталено з найдавніших часів у всіх цивілізованих націй, що плавають морем. Я дізналась, що навіть побожні мальтійські рицарі ніколи не порушували його, коли захоплювали турок і туркень; це закон міжнародного права, якого не ламав ніхто і ніколи.

Не буду говорити вам про те, як тяжко молодій принцесі, коли її невільницею везуть до Марокко разом із матір'ю,—ви й самі добре розумієте, чога натерпілися ми на корсарському кораблі. Мати моя була ще прекрасна; дівчата нашого почту, наші звичайні покоївки, мали більше принад, ніж їх можна знайти по всій Африці; щодо мене, то я була чарівна, я була сама краса й грація і була незаймана; та не довго я такою лишилася — ту квітку, що призначалась прекрасному принцеві Масса-Карари, зірвав корсарський капітан. То був гидкий негр, який гадав, що робить мені велику честь. Певна річ, що принцеса Палестріна і я мусили мати велику силу, щоб витерпіти те, що зазнали раніш, як прибули до Марокко. Але годі — це такі звичайнісінькі речі, що шкода праці про них оповідати.

Марокко плавало в крові, коли ми туди приїхали. П'ятдесят синів імператора Мулей-Ізмаїла * мали кожен свою партію, і це призвело до п'ятдесятьох громадянських війн: чорних проти чорних, чорних проти смуглявих, смуглявих проти смуглявих, мулатів проти мулатів; це була ненастанна різанина на всім просторі імперії.

Тільки ми висіли на берег, як чорні з партії, ворожої моєму корсарові, з'явилися до нього, щоб відняти здобич. Після діамантів і золота найцінніша річ — були ми.

Я стала свідком такої бійки, якої ви ніколи не бачили в жодній країні вашої Європи. Північні народи не мають ні такої палкої крові, ні такої жаги на жінок, яка звичайна в Африці. Здається, що у ваших європейців тече молоко в жилах, а в мешканців Атлаських гір і сусідніх країн купорос і вогонь. Вони билися люто, як тамтешні леви, тигри та змії, щоб вирішити, кому ми маємо належати. Якийсь мавр схопив мою матір за праву руку, помічник мого капітана тримав її за ліву; один мавританський солдат взяв її за одну ногу, а один із наших піратів тяг її за другу. В одну мить наших дівчат теж схопили чотири солдати. Мій капітан заступив мене собою і, вимахуючи шаблею, вбивав усіх, хто противився його гніву.

Кінець кінцем я побачила, що ті потвори в запалі змагання пошматували, порубали й побили всіх наших італійок і мою матір. Полонені і ті, що їх захопили, солдати, матроси, чорні, смуглі, білі, мулати і, нарешті, мій капітан,— усі були забиті, а я конала на купі мерців. Такі сцени відбувались на протязі більше, як триста лье, хоч ніхто при тому не забував прочитати на день п'ять молитов, як наказав Магомет.

На превелику силу я вибралася з купи скривавлених мерців і долізла до великого апельсинового дерева на березі сусіднього струмка; там я впала знеможена переляком, утомою, жахом, розпукою і голодом. Незабаром мое знесилля перейшло в сон, в якому більше було неприємності, ніж відпочинку. Я була ще в стані кволості та безтяму, поміж смертю й життям, коли відчула, як щось мене придушило і ворушиться на мені. Розплющивши очі, я побачила білого чоловіка з лагідним обличчям, що зітхав і говорив крізь зуби: «*Ma che sciagure d'essere senza cogli*»¹.

Розділ дванадцятий

ДАЛІ ПРО НЕЩАСТЯ СТАРОЇ

Здивована і захоплена, почувши свою рідну мову, і менше вражена тими словами, що цей чоловік промовляв, я відповіла йому, що бувають далеко тяжчі нещастя, ніж те, на яке він скаржиться; я розповіла йому коротко про

¹ Яке нещастя, що мене кастровано (*італ.*).

той жах, якого зазнала, і зомліла знову. Він поніс мене до сусідньої хати, поклав на ліжку, нагодував мене, доглядав мене, потішав, пестив і говорив, що нічого не бачив прекраснішого від мене та що ніколи так не жалкував він за тим, чого ніхто тепер йому не поверне.

— Я народився в Неаполі,— сказав він мені.— Там щороку холостять дві чи три тисячі дітей різного віку; одні з того умирають, другі набувають кращого, ніж у жінок, голосу, треті навіть керують державами. Мені зробили цю операцію дуже вдало, і я став співаком у капелі принцеси Палестрини.

— Моеї матері! — скрикнула я.

— Вашої матері! — скрикнув він, плачучи.— Як! То ви та молода принцеса, що я виховував її до шести років і що вже тоді обіцяла бути такою прекрасною, як ви?

— Це я й єсть, а моя ненька лежить за чотириста кроків звідси, порубана на шматки, під купою трупів...

Я розповіла йому про все, що зо мною сталося; він теж розповів мені свої пригоди. Я дізналася, як його послала до марокканського короля одна могутня християнська держава, щоб скласти з тим монархом договір,— згідно з яким королеві мали постачати порох, гармати і кораблі, а він з тою допомогою повинен був знищити торгівлю інших християн.

— Місія моя скінчилась! — сказав чесний євнух,— я сідаю на корабель у Сеуті й повезу вас до Італії. «*Ma che sciagure d'essere senza cogli*».

Я подякувала йому із слізьми зворушення, але, замість везти мене до Італії, він повіз мене в Алжир і продав мене бееві цієї провінції. Тільки-но я була продана, як у Алжирі об'явилась люта чума, що обійшла всю Африку, Азію і Європу. Ви бачили землетрус, але, панно, ви ніколи не бачили чуми.

— Ніколи,— відповіла баронеса.

— Коли б ви її бачили,— провадила стара,— то визнали б тоді, що це щось гірше, ніж землетрус. Це річ дуже звичайна в Африці; не минула вона й мене. Уявіть собі становище дочки папи, на шістнадцятому році життя, що протягом трьох місяців зазнала злигоднів та неволі, яку мало не щодня гвалтували, в якій на очах порубали на шматки її матір, яка бачила голод і війну, ще й помирала від чуми в Алжирі! Проте я не вмерла, але мій євнух, бей і мало не весь алжирський сераль загинули.

Коли перші напади цієї жахливої чуми минули, бейових рабів було продано. Мене придбав якийсь купець і повіз до Туніса; там він продав мене другому купцеві, а той перепродав мене в Тріполі, з Тріполі мене перепродали в Олександрію, з Олександрії — в Смирну, із Смирни — в Константинополь. Кінець кінцем моїм власником став яничарський ага, якого незабаром було виряджено боронити Азов * проти росіян, що його облягли.

Ага, що був людиною вельми гречною, забрав з собою увесь свій сераль і оселив нас у невеличкому форті на Меотійському Болоті під охороною двох чорних євнухів та двадцяти солдатів. Перебито було силу росіян, але вони нам віддячили — Азов був здобутий вогнем і мечем, не милуючи ні статі, ні віку. Тримався тільки наш маленький форт; вороги хотіли здобути нас голодом. Двадцять яничарів заприсяглись, що не здадуться ніколи. Тяжкий голод, який вони терпіли, примусив їх з'їсти обох наших євнухів, аби не зламати присяги. Через кілька день вони вирішили їсти жінок.

Серед нас був один дуже побожний і жалісливий імам, що сказав їм прекрасну казань, в якій переконував не забивати нас зовсім.

— Відріжте,— сказав він,— тільки по одному сидінню в кожній дами, і ви матимете чудесну страву; коли треба буде знову, то за кілька день ви матимете ще стільки. Небо змилується над вами за таке добре діло і пошле вам порятунок.

Він був дуже красномовний і переконав їх; нам зробили цю жахливу операцію; імам гоїв нас тим самим бальзамом, який вживають, коли обрізують дітей. Всі ми були при смерті.

Ледве наготували яничари страву, що ми постачили їм, як наскочили росіяни на двох плоскодонних кораблях; ні одного яничара не зосталося живого. Росіяни не звернули жодної уваги на наше становище. Але скрізь є французькі хірурги; один з них, дуже спритний, потурбувався про нас і нас вилікував; і я все життя своє не забуду, як він, коли рани мої загоїлись, зробив мені пропозицію. А втім, він радив усім нам розважатись; він запевняв, що такі речі уже траплялись під час облог, і що такий є закон війни.

Тільки-но мої товаришки змогли ходити, нас погнали до Москви; я дісталася одному бояринові, який зробив мене садівницею і щодня давав мені двадцять батогів; але

цього пана сколесовано наприкінці другого року разом з іншими тридцятьма боярами за якийсь двірський заколот, і я скористалася з цієї нагоди. Я втекла, перейшла всю Росію, довгий час слугувала по шинках у Ризі, потім у Ростокі, Веймарі, Лейпцігу, в Касселі, Утрехті, в Лейдені, в Гаазі, в Роттердамі; я посивіла в злиднях і ганьбі, маючи тільки половину заду і згадуючи весь час, що я дочка папи; сто разів я хотіла вкоротити собі життя, але я ще й досі люблю його. Ця смішна слабодухість, чи не найзгубніша наша властивість, бо ж нема нічого безглуздішого, як бажати вік носити вагу, що весь час хочеш скинути її на землю; жахатись свого існування і — животіти; пестити, зрештою, гадюку, що жере нас, аж поки не з'їсть нашого серця.

Я бачила по країнах, якими гонила мене доля, і по шинках, де я прислужувала, велику силу людей, що ненавиділи своє існування, але тільки дванадцятіро з них було таких, що з своєї волі поклали кінець своїм бідунням: трое негрів, четверо женеців та один німецький професор, на ім'я Робек. Я скінчила служницею в єврея дона Іссахара; він приставив мене до вас, прекрасна панно; тепер я поєднана з вашою долею і більше цікавлюся вашими пригодами, аніж своїми. Я б навіть ніколи не розповіла вам про свої нещастя, коли б ви мене трохи не вразили вашою увагою і коли б не було звичаю розповідати на кораблі різні пригоди, щоб не занудитись. Та й те сказати, моя панно: я маю досвід і знаю світ; зробіть собі втіху, попрохайте кожного з пасажирів розповісти вам свою історію, і коли між ними знайдеться хоч один, що не кляв раз у раз свого життя і не говорив сам собі, що він найнещасніший серед людей, то киньте мене в море сторч головою.

Розділ тринадцятий

ЯК КАНДІД МУСИВ РОЗЛУЧИТИСЯ З ПРЕКРАСНОЮ КУНІГУНДОЮ І СТАРОЮ

Вислухавши історію старої, прекрасна Кунігунда висловила їй усю свою пошану, що належала особі такого стану й таких заслуг. Вона пристала на пропозицію і запросила всіх пасажирів розказати по черзі свої пригоди. Тоді Кандід і вона побачили, що стара мала рацію.

— Дуже шкода,— сказав Кандід,— що мудрого Пангоса повісили, всупереч звичаю, під час аутодафе. Він вигосив би нам дивні речі про фізичне й моральне зло, що вкриває землю і море, і я почуваю, що мав би сміливість зробити йому кілька почтивих заперечень.

Поки кожен розповідав свою історію, корабель посувався вперед. Вони пристали в Буенос-Айресі. Кунігунда, капітан Кандід і стара пішли до губернатора, дона Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаренес-і-Лампурдос-і-Суза. Цей пан був дуже пишній, як воно й личить людині з стількома іменами. Він говорив з людьми з такою шляхетною зневагою, так високо тримав ніс і так безжалісно підносив голос, такий суворий брав тон і так чванькувато ходив, що в кожного, хто ставав перед ним, з'являлося непереможне бажання його побити. Жінок він любив шалено. Кращої за Кунігунду, здалося йому, він ніколи не бачив. І він передусім спитав, чи не дружина вона капітана. Вигляд, з яким він це питання поставив, стурбував Кандіда; він не насмілився сказати, що вона йому дружина, бо й справді дружиною вона не була; він не наважився сказати, що це його сестра, бо не була вона йому і сестрою; і хоч ця зручна брехня була колись вельми поширена серед давніх людей, та й тепер часом могла б бути корисна,— його душа була надто чиста, щоб потаїти правду.

— Панна Кунігунда,— сказав він,— пообіцяла зробити мені честь віддатися за мене, і ми благаємо вашу світлість учинити ласку: влаштувати наше весілля.

Дон Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаренес-і-Лампурдос-і-Суза підняв свої вуса і, гірко посміхнувшись, наказав капітанові Кандіду зробити огляд своїй роті. Кандід скорився; губернатор лишився з Кунігундою. Він освідчився перед нею і об'явив їй, що вона так причарувала його своєю красою, що він завтра візьме шлюб із нею в церкві або якось інакше. Кунігунда попросила чверть години подумати, порадитися з старою і потім на щось зважитися.

Стара сказала Кунігунді:

— Панно, ви маєте сімдесят два покоління предків і ні обола грошей. Ніщо вам не заважає стати дружиною найбільшого сеньйора Південної Америки, що має такі чудові вуса. Чи вам турбуватися про вірність після всіх ваших пригод? Вас гвалтували болгари; єврей і інквізитор тишилися вашою любов'ю. Горе дає права. Скажу вам: на

вашому місці я, і трохи не вагаючись, віддалася б за губернатора і тоді влаштувала б кар'єру капітанові Кандіду.

Поки стара говорила так з усією розважністю, що дають літа і досвід, в порту з'явився маленький корабель; на ньому був алькад з альгвазілами. І виявилась така річ.

Стара не помилилась, що гроші та коштовності Кунігунди вкрав у місті Бадахосі домініканець з широкими рукавами, коли вона похапливо втікала з Кандідом. Цей чернець надумався продати кілька самоцвітів ювелірові. Купець пізнав добро великого інквізитора, і домініканець, перед тим, як його повісили, признався, у кого він їх украв і куди ті люди поїхали. Про втечу Кунігунди й Кандіда вже знали. Їх вистежили до Кадікса і, не гаючи часу, вирядили за ними корабель. І от корабель був уже в Буенос-Айресі. Поширилась чутка, що алькад має зараз висісти на берег та що женеться він за вбивцями великого інквізитора.

Стара, розважна, як завжди, відразу зміркувала, що робити.

— Ви не можете втікати,— сказала вона Кунігунді,— та вам і боятись нема чого. Монсеньйора забили не ви, а, крім того, губернатор, закоханий у вас, не дозволить, щоб з вами зле поводитись. Лишайтеся.

І зараз же побігла до Кандіда.

— Тікайте,— сказала вона,— а то через годину вас сплять.

Не можна було гаяти й хвилини. Але як розлучитися з Кунігундою і де врятуватись?

Розділ чотирнадцятий

ЯК ЗУСТРИЛИ КАНДІДА Й КАКАМБО ПАРАГВАЙСЬКІ ЄЗУІТИ

Кандід привіз із Кадікса слугу, яких часто можна зустріти на берегах Іспанії та в колоніях. То був іспанець лише на чверть, батьком його був метис із Тукумана; він був хлопчиком у хорі, паламарем, матросом, ченцем, носієм, солдатом, лакеєм. Звали його Какамбо, і він дуже любив свого господаря, бо його господар був людина вельми добра. Він хутенько осідлав пару андалузьких коней.

— Ходімо, мій пане, послухаймось старої, тікаймо! Тікаймо не оглядаючись!

Кандід гірко плакав.

— О дорога моя Кунігундо! Як мені покидати вас у той час, коли пан губернатор має влаштувати наше весілля! О Кунігундо, що робитимете ви тут, на далекій чужині?

— Робитиме те, що знатиме,— мовив Какамбо.— Жінка завсіди дасть собі раду. Йй бог допоможе. Тікаймо!

— Куди ти ведеш мене? Куди нам їхати? Що ми будемо робити без Кунігунди? — казав Кандід.

— Присягаючись святим Яковом Кампостельським,— сказав Какамбо,— ви мали воювати проти єзуїтів, а тепер будете їх обороняти. Я добре знаю дорогу і проведу вас до їхньої держави. Їм буде дуже приємно мати капітана, що вчився муштри у болгар, і ви зробите прекрасну кар'єру. Коли не маєш долі в одному місці, треба її шукати в іншому. Це така втіха бачити і робити щось нове.

— То ти вже був у Парагваї? — спитав Кандід.

— А звісно! — відповів Какамбо.— Я був шкільним сторожем при Ассумпсіонській колегії і знаю державу *los padres* *, як вулиці Кадікса. Дивна річ ота держава! Вона має більше як триста льє в діаметрі і поділена на тридцять провінцій. *Los padres* там мають усе, а народ — нічого; це зразок розуму й справедливості. Як на мене, то я не знаю нічого божественнішого, як *los padres*, що тут воюють проти іспанського та португальського королів, а в Європі цих королів сповідають; що тут убивають іспанців, а в Мадриді посилають їх на небо,— це мене захоплює. Отже, поспішаймо; ви будете найщасливіший серед людей. Як приємно буде *los padres* дізнатися, що в них у війську буде капітан, обізнаний з болгарською муштрою!

Коли вони прибули до першої застави, Какамбо сказав вартовому, що капітан хоче переговорити з комендантом. Пішли сповістити начальника варті. Парагвайський офіцер чимдуж побіг до коменданта і переказав йому новину. Кандіда й Какамбо спочатку роззброїли і забрали в них андалузських коней. Потім їх провели між двома рядами солдат. Комендант ждав їх. Він був у трирогому капелюсі, у підтиканий рясі, з шпагою на боці і еспонтоном у руці. Він зробив знак, і вмить двадцять чотири солдати оточили новоприбулих. Сержант сказав їм, що треба почекати, бо преподобний отець-провінціал не дозволяє жодному іспан-

цеві говорити без нього і лишатися більше як три години в країні.

— А де ж преподобний отець-провінціал? — спитав Какамбо.

— Відправив м'ясу і тепер на параді,— відповів сержант,— ви зможете поцілувати його остроги тільки через три години.

— Але пан капітан, що вмирає, як і я, з голоду, не іспанець, а німець...— сказав Какамбо.— Чи не можна нам поснідати, доходяючи його превелебність?

Сержант умить побіг і доповів комендантові.

— Слава богу! — сказав той,— коли він німець, то я можу з ним говорити. Ведіть його до моєї альтани.

Відразу Кандіда довели до зеленої альтани, прикрашеної дуже гарною золотисто-зеленою колонадою і клітками, де були папуги, колібрі, цесарки і всі найрідкіші птахи. В золотих чашах був наготований найсмачніший сніданок; і тимчасом, як парагвайці їли маїс із дерев'яних мисок на чистому повітрі, під пекучим сонцем, преподобний отець-комендант увійшов до альтани.

Це був вродливий юнак, повновидий, білолиций, червоношокий, з піднятими бровами, жвавим поглядом, рожевими вухами і рум'яними вустами, гордовитий, хоч то була гордість не іспанця і не єзуїта. Він повернув Кандідові й Какамбо відібрану у них перед тим зброю, а так само й обох андалузських коней; Какамбо дав їм вівса за альтаною, проте не спускав їх із ока, боячись несподіванки.

Кандід спочатку поцілував полу комендантової рясини, а потім сів з ним до столу.

— То ви німець? — спитав єзуїт по-німецьки.

— Так, преподобний отче,— відповів Кандід.

Обидва вони, кажучи це, дивились один на одного з надзвичайним подивом і хвилюванням, якого не могли перебороти.

— А з якої німецької країни ви родом? — спитав єзуїт.

— Із поганої провінції Вестфалії,— відповів Кандід,— я народився в замку Тундер-тен-Тронк.

— О небо! Чи можливо ж це? — скрикнув комендант.

— О, яке диво! — скрикнув Кандід.

— Так це ви? — сказав комендант.

— Це неможлива річ! — мовив Кандід.

Вони кинулись в обійми один одному і залилися слізьми.

— Як! це ви, преподобний отче? ви, брат прекрасної Кунігунди! ви, кого забили болгари! ви, син пана барона! ви — парагвайський єзуїт! Але й дивна річ цей світ, треба визнати. О Панглосе, Панглосе! Як зраділи б ви, коли б вас не повісили!

Комендант наказав вийти рабам — неграм і парагвайцям, що подавали їм питво в кришталевих кубках. Тисячу раз він дякував богові та святому Ігнатію, стискаючи Кандіда в своїх обіймах; їх обличчя були вогкі від сліз.

— Ви ще більше здивуєтеся, зворушитесь і схвилюєтесь,— сказав Кандід,— коли я скажу вам, що панна Кунігунда, ваша сестра, якій на вашу думку, розпорото живота, пробуває в добрім здоров'ї.

— Де вона?

— З вами в сусідстві, в губернатора Буенос-Айреса; а я сюди приїхав воювати з вами.

Кожне слово в цій довгій розмові дивувало їх. Сама душа, здавалось, злітала з їх язика, слухала їх вухами, блищала їм в очах. А як вони були німці, то довго сиділи коло столу, дожидаючи преподобного панотця-провінціала. І комендант так говорив своєму дорогому Кандідові.

Розділ п'ятнадцятий

ЯК КАНДІД ЗАБИВ БРАТА СВОЄЇ ДОРОГОЇ КУНІГУНДИ

— Все життя стоятиме мені в пам'яті той страшний день, коли я побачив, як забили мого батька, матір і згвалтували сестру. Коли болгари відступили, моєї любої сестри не знайшли; а матір, батька, мене, двох покоївок і трьох зарізаних хлопчиків поклали на воза і повезли до єзуїтської каплиці, за два льє від замка моїх батьків. Єзуїт покropив нас свяченою водою; вона була страшенно солонна, і кілька крапель її зайшло мені в очі; панотець побачив, що мої вії затремтіли; він поклав мені руку на серце і почув, що воно ще б'ється. Мене врятували, і за три тижні я одужав. Ви знаєте, мій любий Кандіде, що я був дуже вродливий; тепер я став ще кращий, і тому преподобний панотець Круст відчув до мене найніжнішу приязнь; він зробив мене послушником, і через жийсь час мене послали до Рима. Панотцеві-генералу треба було на-

вербувати молодих німецьких єзуїтів. Парагвайські господарі хотіли якнайменше мати іспанських єзуїтів; вони радше брали чужинців, якими сподівались краще орудувати. Преподобний панотець-генерал визнав мене гідним працювати в цьому вертограді. Ми поїхали: один поляк, один тіролець і я. Коли ми прибули, мене ласкаво настановили іподияконом і лейтенантом; тепер я полковник і священник. Ми хоробро зустріли військо іспанського короля, і, присягаюсь вам, вони будуть прокляті богом і розбиті. Провидіння посилає вас, щоб ви допомогли нам. Але чи правда, що моя люба сестра Кунігунда тут близько, у губернатора Буенос-Айреса?

Кандід поклявся йому, що немає нічого певнішого. І знову потекли сльози.

Барон не випускав Кандіда із своїх обіймів, називав його своїм братом і рятівником.

— О, можливо,— казав він йому,— що ми разом, мій любий Кандіде, вступимо переможцями до міста і визволимо мою сестру Кунігунду.

— Це все, чого я бажаю,— сказав Кандід,— я мав з нею побратися і не перестаю на те сподіватись.

— Ви — негідник! — відповів барон,— ви зважилися б узяти шлюб з моєю сестрою, баронесою сімдесят другого покоління! Та як вам стало нахабства сказати мені про такий зухвалий намір?

Кандід, остовпівши з такої мови, відповів йому:

— Преподобний отче, ніякі покоління в світі нічого тут не можуть зробити; я вирвав вашу сестру з рук єврея та інквізитора; вона мені багато чим зобов'язана, і сама хоче одружитися зо мною. Учитель Панглос мені завсіди казав, що всі люди рівні, і я напевно одружуся з нею.

— Це ми ще побачимо, негіднику! — сказав єзуїт барон Тундер-тен-Тронк, міцно вдаривши його шпагою в плаз по обличчю.

Кандід умить витяг свою і встромив її по самий держак у живіт баронові єзуїту; але, витягши геть скривавлену шпагу, почав плакати.

— Ох, боже ж мій! — казав він,— я забив свого колишнього пана, свого друга і брата; я — найлагідніша людина в світі, а забив уже трьох, і між ними — двох священників.

Прибіг Какамбо, що вартував на порозі альтани.

— Нам лишається тільки дорого продати своє життя,—

сказав йому Кандід,— зараз зайдуть до альтанки, ми мусимо вмерти із зброєю в руках.

Какамбо, знайомий уже з пригодами, не розгубився; він зняв з барона єзуїтську рясу, надів її на Кандіда, дав йому чотирикутний капелюх забитого і посадив на коня. Все це було зроблено в одну мить.

— Женімо вчвал, мій пане; всі вас матимуть за єзуїта, що їде з наказами, і ми встигнемо перейти кордон перше, як за нами кинуться навздогін.

І з такими словами він помчав уперед, вигукуючи по-іспанському:

— Дорогу, дорогу преподобному панотцеві-полковнику!

Розділ шістнадцятий

ЩО СТАЛОСЯ З ДВОМА МАНДРІВНИКАМИ, З ДВОМА ДІВЧАТАМИ, ДВОМА МАВПАМИ І ДИКУНАМИ, ЩО ЗВУТЬСЯ ОРЕЙЛОНАМИ

Кандід і його слуга були вже далеко за заставою, а в таборі ніхто ще не знав про смерть німецького єзуїта. Дбайливий Какамбо не забув набити свою горбину хлібом, шоколадом, шинкою, овочами і кількома мірами вина. Вони заглибились на своїх андалузських конях у невідому країну, ніде не зустрівши жодної дороги. Нарешті, вони натрапили на прекрасну луку, перетяту струмками. Наші мандрівники пустили коней попастись; Какамбо запропонував своєму панові попоїсти, і сам подав йому приклад.

— Як ти хочеш, щоб я їв шинку,—казав Кандід,—коли я забив сина пана барона і почуваю, що ніколи в світі вже не судилося мені побачити прекрасну Кунігунду? Навіщо тягтиму я свої нещасні дні, коли маю нидіти далеко від неї в гризоті й розпачі? І що скаже «Вісник Треву» *?

Кажучи так, він все-таки їв. Сонце сідало. Раптом наші мандрівники почули кілька далеких вигуків, здавалося, жіночих. Вони не могли розпізнати, чи то були крики туги, чи радості, але схопилися з тією турботою й тривогою, що незмінно опановує людину в незнайомій країні. Кричало двійко голісіньких дівчат, що легко бігли край луки, а за ними гналися дві мавпи, кусаючи їх ззаду. Кандіда поїняв жаль; він навчився в болгар так стріляти, що міг би збити горішок із куща, не зачепивши листу. Він узяв свою

іспанську двоствольну рушницю, вистрілив і забив обох мавп.

— Слава богу, мій любий Какамбо! Я визволив із великої небезпеки ці два нещасні створіння; коли я зробив гріх, убивши інквізитора та єзуїта, то я спокутував його, урятувавши життя цим дівчатам. Можливо, це дівчата значного роду й стану, і цей випадок може стати нам у великій пригоді в цій країні.

Він хотів говорити далі, але йому відібрало мову, скоро він побачив, що дівчата ніжно обіймають двох тих мавп і розливаються над ними слізьми, сповняючи повітря найтужливішими криками.

— Я ніколи не сподівався, що у них така добра душа,— сказав він зрештою Какамбо, але той відповів:

— Добре діло ви тут зробили, мій пане: ви забили коханців цих дівчат!

— Коханців! Чи може це бути? Ви глузуйте з мене, Какамбо! Як вам повірити?

— Любий мій пане,— відмовив Какамбо,— ви завжди всьому дивуетесь; хіба це вже так дивно, що по деяких країнах мавпи користуються прихильністю в жінок? Вони ж на чверть люди, точнісінько, як я на чверть іспанець.

— Ох! — зітхнув Кандід,— я пригадую, вчитель Пангос казав мені, що колись такі випадки траплялись, і що від такого поєднання пішли фавни й сатири, яких бачили великі люди давнини; але я все те вважав за байку.

— Ви маєте переконатись тепер,— сказав Какамбо,— що це правда, і ви бачите, як з цього користуються особи, що не дістали певного виховання. Єдине, чого я боюся, це — щоб ці дами не нарobili нам клопоту.

Ці поважні міркування спонукали Кандіда покинути луку і заглибитися в ліс. Там він повечеряв із Какамбо, і вони обидва заснули на моху, проклинаючи португальського інквізитора, губернатора Буенос-Айреса і барона. Прокинувшись, вони відчули, що не можуть ворухнутись. Причина була та, що вночі їх пов'язали личаковими мотузками тубільці-орейлони, яким їх виказали двоє дівчат. Їх оточувало з півсотні голісіньких орейлонів, озброєних стрілами, палицями та камінними сокирами; одні з них гріли великий казан, другі готували рожни, і всі кричали:

— Це єзуїт, єзуїт! Помстимось і попоїмо всмак! З'їмо єзуїта, з'їмо!

— Я ж вам казав, любий мій пане,— сумно скрикнув Какамбо,— що ці дівчата таки підведуть нас.

Кандід аж скрикнув, побачивши казан та рожни:

— Нас напевно засмажать або зварять. Ох, що сказав би вчитель Панглос, коли б побачив, яка є справжня незіпсута природа. Хай усе є добре, але я скажу, що жорстока то річ втратити Кунігунду і потрапити на рожен до орейлонів.

Какамбо не журився ніколи.

— Не вдавайтеся в розпуку,— сказав він зажуреному Кандідові,— я трохи розумію мову цього народу і поговорю з ними.

— Не забудьте,— сказав Кандід,— нагадати їм, яка то страшна нелюдськість варити людей, і як мало в тому християнського.

— Панове,— сказав Какамбо,— ви сподіваєтесь сьогодні з'їсти езуїта? Це дуже добре; немає нічого справедливішого, як саме так поводитись із своїми ворогами. Справді, природне право навчає нас убивати свого ближнього, і так робиться по всій землі. Коли ми не користуємось правом їх їсти, то тільки тому, що маємо багато іншої їжі; але у вас немає такого достатку, і, певна річ, краще самому з'їсти свого ворога, ніж віддати крукам та гавам здобутки своєї перемоги. Але, панове, ви ж не захочете їсти своїх приятелів. Ви гадаєте, що насадите на рожен езуїта, а в дійсності засмажите свого оборонця, ворога ваших ворогів. Щодо мене, то я народився у вашій країні, а цей добродій, що його всі ви бачите, це мій пан, і зовсім не езуїт; він допіру забив езуїта і надів його шкіру. Ось де причина вашої помилки. Щоб перевірити мої слова, візьміть оцю його рясу і підіть до першої застави землі *los radres* і розпитайте, чи не вбив мій пан езуїтського офіцера. На це треба небагато часу; ви завсіди встигнете нас з'їсти, коли я збрехав. Але коли я сказав вам правду, то ви досить знаєтесь на принципах публічного права, на звичаях і законах і помилуєте нас.

Орейлони визнали цю промову за дуже розумну; вони вирядили двох старшин, щоб ті якнайшвидше допиталися правди. Депутати пильно виконали своє доручення і незабаром повернулися з добрими вістями. Орейлони розв'язали обох бранців, всяко їм догоджали, запропонували дівчат, дали їм харчів на дорогу і провели до кордону своєї держави, радісно вигукуючи:

— Він не єзуїт, не єзуїт!

Кандід не переставав дивуватися з причини свого звільнення.

— Який народ,— говорив він,— які люди! які звичаї! Коли б я не мав щастя проколоти наскрізь брата Кунігунди, то мене без жалю з'їли б. А, зрештою, природа сама по собі добра, бо ці люди, замість з'їсти мене, зробили мені тисячу приємностей, як тільки довідались, що я не єзуїт.

Розділ сімнадцятий

ЯК КАНДІД І ЙОГО СЛУГА ПРИБУЛИ ДО КРАЇНИ ЕЛЬДОРАДО І ЩО ВОНИ ТАМ ПОБАЧИЛИ

Коли вони були вже на орейлонському кордоні, Какамбо сказав Кандідові:

— Ви бачите, ця півкуля аж ніяк не краща за нашу, послухайтесь мене, вернімось якнайшвидше до Європи.

— Як туди вернутись? — сказав Кандід.— І куди? Коли я поїду на батьківщину, там авари і болгари ріжуть усіх, кого стрінуть; коли я повернусь до Португалії, там мене спаять; коли ж ми лишимося в цій країні, ми кожну мить рискуємо потрапити на рожен. Та й як зважусь я покинути ту частину світу, де живе Кунігунда?

— Ідьмо до Кайєни,— сказав Какамбо,— ми там зустрінемо французів, що вештаються по всіх усюдах, вони допоможуть нам. Господь, може, зглянеться на нас.

До Кайєни добитися було не легко; вони приблизно знали, куди треба простувати, але скрізь були жахливі перепони: гори, ріки, безодні, розбійники, дикуни. Їх коні подохли з утоми, харчі були спожиті, цілий місяць вони живились самими дикими овочами. Нарешті вони потрапили на берег невеликої річки, порослої кокосовими пальмами, що підтримали їм життя та надії.

Какамбо, що завжди давав не гірші, аніж стара, поради, мовив Кандідові:

— Іти нам уже не сила, попоходили ми доволі; я бачу порожній човник на річці, накидаймо в нього кокосових горіхів, сядьмо туди самі та й попливімо за водою. Річка завсіди веде до якоїсь залюдненої країни. Коли ми не

знайдемо там чогось приємного, то принаймні побачимо щось нове.

— Попливімо,— сказав Кандід,— здаймось на волю провидіння!

Вони пропливли кілька льє між берегами, то квітучими, то пустинними, то положистими, то скелястими. Річка дедалі ширшала, нарешті, вона зникла під склепінням жакливих скель, що зносились аж до неба. Наші мандрівники мали відвагу пуститись за хвилями під це склепіння. Стиснена в цьому просторі, річка понесла їх з страшною хуткістю та ревом. Через двадцять чотири години вони знову побачили світло, але їх човен потрощило об підводне каміння, і вони мусили дряпатись по скелях аж ціле льє; нарешті, вони побачили безмежний обрій, оточений непрístupними горами. Земля була оброблена однаково для пожитку і для втіхи; корисне скрізьєдналося з приємним; шляхи були вкриті чи, певніше, оздоблені повозами блискучої форми і з блискучого матеріалу; на них сиділи чоловіки й жінки виняткової краси, а везли їх грубезні червоні барани так хутко, що швидкістю переважали найкращих андалузських, тетуанських та мекнезьких коней.

— Еге,— сказав Кандід,— та ця країна краща за Вестфалію.

Він спинився з Какамбо коло першого села, що їм стрілось. На царині кілька сільських дітей, одягнутих у злотопарчеве лахміття, гралися кидальними дисками. Люди з іншого світу з цікавістю роздивлялись їх; це були досить широкі круглі платівки, жовті, червоні та зелені, що якимось незвичайно блищали. Мандрівників узяло бажання підняти кілька з них; усі вони були з золота, смарагдів та рубінів, і найменший з них був би найбільшою оздобою на троні Могола.

— Безперечно,— сказав Какамбо,— це все діти тутешнього короля, що грають у диски.

В цю хвилю з'явився сільський учитель, щоб покликати їх до школи.

— А от,— сказав Кандід,— і вихователь королівської родини.

Маленькі пустуни відразу ж покинули свою забавку, полишавши долі свої диски і все, чим розважались. Кандід усе те підняв, побіг до вихователя і подав йому з великою пошаною, показуючи на мигах, що їх королівські ви-

сокості забули своє золото та самоцвіти. Сільський учитель, посміхнувшись, кинув їх на землю, з цікавістю та здивуванням поглянув на Кандіда і пішов собі далі.

Мандрівники не забули зібрати золото, рубіни та смагдади.

— Де ми? — скрикнув Кандід. — Як гарно виховують дітей тутешнього короля, навчаючи їх зневажати золото та дорогі самоцвіти.

Какамбо був так само здивований, як і Кандід. Нарешті вони наблизились до першої хати в селі; вона була збудована, як європейський палац. Багацько люду тиснулось у дверях, а ще більше було всередині; часами чулася дуже приємна музика, і долітав смачний дух із кухні. Какамбо підійшов до дверей і почув, що розмовляють поперуанському; то була його рідна мова, бо, як відомо, Какамбо народився в Тукумані, в селі, де іншої мови немає.

— Я буду вам за перекладача, — сказав він Кандідові, — зайдімо, це шинок.

Ту ж мить двоє хлопчиків і дві дівчаток, одягнутих у золоте вбрання, з пов'язаним стьожками волоссям, запросили їх сідати до загального столу. Подали чотири супи, з двома папугами в кожному, вареного яструба, що важив двісті фунтів, дві смажені мавпи, чудові на смак, триста колібрі в одному блюді і шістьсот пташок-мух у другому, виборні рагу і ніжні тістечка; всі блюда були кришталеві. Хлопчики й дівчатка наливали лікери з цукрової тростини.

Відвідувачі були здебільшого купці та візники, всі надзвичайно ввічливі; вони зробили Какамбо кілька запитань, дуже скромно й обережно, і на його питання відповідали охоче.

Коли вони попоїли, Какамбо гадав, так само, як і Кандід, що вони добре заплатять за страву, коли кинуть на стіл два чималенькі шматки золота, що підняли дорогою, але господар і господиня вибухнули сміхом і довго держалися за боки. Нарешті вони заспокоїлись, і господар сказав:

— Панове, ми добре бачимо, що ви чужинці, а ми їх бачити не звикли. Даруйте нам, що ми посміялися, коли ви схотіли заплатити нам камінцями з дороги. У вас, мабуть, немає тутешніх грошей, але тут їх і не треба, щоб побідати. Всі готелі, поставлені для потреб торгівлі, утримує держава. Тут вас кепсько нагодували, бо це бідне село, але в інших місцях вас привітають як треба.

Какамбо переклав Кандідові слова господаря, і Кандід слухав їх з тим самим здивуванням, з яким Какамбо їх перекладав.

— Що ж воно за країна, незнана всій решті землі,— говорили вони один одному,— де природа так різниться від нашої? Мабуть, це й є та країна, де все йде гаразд: бо ж неодмінно треба, щоб така країна існувала. І хоч що там говорив учитель Панглос, а я часто помічав, що у Вестфалії було чимало поганого.

Розділ вісімнадцятий

ЩО ПОБАЧИЛИ ВОНИ В КРАЇНІ ЕЛЬДОРАДО

Какамбо висловив господареві своє здивування; господар йому відповів:

— Я нічого не знаю, але є у нас старий, що був колись при дворі; то наймудріша людина в королівстві і охоче вам усе розповість.

Він зараз же повів Какамбо до того діда. Кандід відгравав лише другорядну роль, пров'язуючи свого служку. Вони ввійшли до дуже простого будинку, бо двері в ньому були тільки срібні, а облямівка кімнат тільки золота, але все в ньому зроблено було з таким смаком, що не поступалося і найбагатшим навіть оздобам. Вітальня була інкрустована справді тільки рубінами та смарагдами, але порядок, що в ній панував, прикрашав цю надзвичайну простоту.

Дід посадив обох чужинців на канапі, набитій пухом колібрі, почаствував їх лікером із діамантових чаш і потім задовольнив їх цікавість такими словами:

— Мені сто сімдесят два роки, і мій покійний батько, королівський конюх, розказував мені про дивні перевороти в Перу, свідком яких був. Королівство, де ми перебуваємо, є давня батьківщина інків, які дуже необачно покинули її, щоб здобути інші землі, де їх, кінець кінцем, понищили іспанці.

Ті принци з їх роду, що лишились на своїй рідній землі, були розумніші; за згодою всього народу, вони ухвалили, щоб ні один підданий не виходив за межі нашої маленької держави, і тим зберегли нам нашу простоту і добробут. Іспанці, що мали деякі невиразні відомості про

нашу країну, назвали її Ельдорадо, а один англієць, на ім'я кавалер Релей*, навіть побував недалеко від нас, років сто тому. Але як нас оточують неприступні скелі та безодні, то ми й досі маємо захист від неситого хижацтва європейських народів, що почувають незрозумілу пристрасть до каміння й жовтих грудок нашої землі і задля них перебили б усіх нас до одного.

Розмова точилася довго; говорили про форму правління, про звичаї, жінок, про громадські видовища, про містечтво. Наприкінці Кандід, що завжди мав нахил до метафізики, запитав через Какамбо, чи є у країні яка релігія.

Старий трохи почервонів.

— Як ви можете сумніватися в тому? — сказав він. — Невже ви вважаєте нас за невдячних людей?

Какамбо чемно тоді запитав, яка ж саме релігія в Ельдорадо.

Старий почервонів знову.

— Хіба може бути дві релігії? — мовив він. — Я гадаю, у нас така релігія, як і по всьому світі. Ми день і ніч поклоняємось богам.

— Ви поклоняєтесь єдиному богу? — спитав Какамбо, що весь час перекладав сумніви Кандіда.

— Звичайно, — відповів старий, — бо ж їх не два, не три й не чотири. Мушу сказати, люди з вашого світу ставлять дуже чудні запитання.

Кандід невгаваючи розпитував доброго діда; він хотів знати, як саме моляться богам в Ельдорадо.

— Ми йому зовсім не молимося, — сказав добрий і шановний мудрець, — ми не маємо щог в нього просити, — він дав нам усе, що треба; ми лише весь час йому дякуємо.

Кандідові схотілося тоді побачити їхніх жерців. Добрий дід посміхнувся.

— Друзі мої, — сказав він, — усі ми тут жерці. Король і старшини родин щоранку співають вдячних псалмів у супроводі п'ятьох чи шістьох тисяч музик.

— Як! у вас немає ченців, що навчають, сперечаються, керують, хитрують і палять людей, які тримаються іншої думки?

— Очевидно, ми ще не божевільні, — сказав старий, — всі ми однієї думки, і ніяк не розуміємо, яких іще вам треба ченців.

Кандід під час цієї розмови був у захваті і говорив сам собі:

— Все це дуже відмінне від Вестфалії і від замка пана барона; коли б наш друг Панглос побачив Ельдорадо, він би не казав, що замок Тундер-тен-Тронк найкращий з усього, що є на землі; от як корисно мандрувати!

По цій довгій розмові добрий дідок наказав запрягти шість баранів у карету і дав мандрівникам дванадцять слуг, що мали їх провести до двору.

— Даруйте,— сказав він,— що мої літа позбавляють мене честі вас проводити. Король стріне вас ласкаво, ви не будете невдоволені і, я сподіваюсь, не осудите тутешніх звичаїв, якщо деякі з них вам не сподобаються.

Кандід і Какамбо сіли в карету; шестеро баранів помчали, і менше, як за чотири години, вони прибули до королівського палацу, що стояв на краю столиці. Портал його був двісті двадцять футів заввишки і сто завширшки; не можна визначити, з чого він був збудований, але одразу видно було, як безмірно той дивний матеріал переважає кременці та пісок, що ми звемо золотом та дорогоцінним камінням.

Двадцять прегарних дівчат з королівської гвардії зустріли Кандіда й Какамбо, коли вони виходили з карети, повели їх до лазні, повбирали їх в одяжу, виткану з пуху колібрі. Після цього двірські старшини і дами повели їх до покоїв його величності поміж двома рядами музик, по тисячі душ у кожному, згідно з тамтешнім церемоніалом. Коли вони наблизились до тронної зали, Какамбо спитав у старшин, як треба вітати його величність: падати навколішки чи на живіт? класти руки на голову чи на спину? і чи треба лизати пил на підлозі? — одно слово, яка церемонія?

— У нас звичай,— сказав старшина,— обіймати короля і цілувати його в обидві щоки.

Кандід і Какамбо кинулись королю на шию, а той привітав їх так ласкаво, як тільки можна уявити, і ввічливо запросив їх повечеряти.

Тимчасом їм показали місто, громадські будівлі, що зносились до хмар, сходи, прикрашені тисячами колон, фонтани з чистою водою, фонтани з трояндовою водою та лікерами з цукрової тростини, що невпинно збігали до великих водозборів, викладених чимось подібним до коштовного каміння, від якого повівало пахощами, подібними до духу гвоздики та кориці. Кандід хотів побачити суд і парламент; йому сказали, що цього тут немає, що тут нікого не

судять. Він поцікавився, чи є тут в'язниці, і йому відповіли, що нема. Але найбільше його здивував і найприємніше вразив палац наук, де він побачив галерею, дві тисячі кроків завдовжки, всю заставлену математичним та фізичним приладдям.

Оглянувши за пообідню годину ледве тисячну частину міста, вони повернулись до короля. Кандід сів до столу разом з його величністю, своїм слугою Какамбо та кількома дамами. Ніде не готували таких смачних страв, і ніколи не було дотепнішого розмовника під час вечері, як його величність. Какамбо перекладав Кандідові королівські дотепи, і навіть у перекладі вони залишалися дотепами. З усього, що дивувало Кандіда, це здивувало його найбільше.

Цілий місяць пробули вони в тому гостинному домі. Кандід раз у раз говорив до Какамбо:

— Бачу і ще раз бачу, приятелю мій, що замок, де я народився, не варт краю, де ми перебуваємо тепер, але нема тут Кунігунди, та й ви, безперечно, маєте якусь коханку в Європі. Коли ми лишимося тут, ми будемо такі, як і інші; а коли повернемось у свій край хоч би з десятком баранів, вантажених ельдорадським камінням, ми будемо багатші за всіх королів вкупі; ми не боїтимемось інквізиторів і легко зможемо визволити Кунігунду.

Такі слова подобались Какамбо; відбути подорож, підвестися в очах своїх знайомих, розповісти їм про все, що бачили в мандрівці,— все це так приємно, що наші щасливці вирішили не лишатись тут далі і розпрощатися з його величністю.

— Ви робите дурниці,— сказав їм король,— я знаю, що моя країна не бозна-яка гарна; але де можна жити, там треба і залишатись. Звичайно, я не маю права затримувати чужинців; така тиранія суперечить і нашим звичаям, і нашим законам; усі люди вільні. Виїздить, коли схочете, але вийти звідси дуже тяжко. Швидкою рікою, що біжить попід скельним склепінням і якою ви чудом якимсь дістались сюди, вам проти води не виїхати. Гори, що оточують моє королівство,— десять тисяч футів заввишки, і прямовисні, як мури; кожна з них завширшки не менше як десять миль; і зійти на них можна лише тими стромавинами. Проте, коли ви неодмінно хочете виїхати, я дам наказ інженерам збудувати якусь машину, що вигідно перенесе вас через усі перешкоди. Коли ви перейдете гори,

ніхто вже не зможе супроводити вас у дорозі: мої піддані заприсяглися не переступати нашого кордону — гірського кряжа, і мають досить мудрості не ламати своєї присяги. Крім цього, просіть у мене все, що вам до вподоби.

— Ми просимо у вашої величності,— сказав Какамбо,— лише кількох баранів, вантажених харчами, камінням та жовтими грудками з вашого краю.

Король засміявся.

— Не розумію,— сказав він, — чим саме так до смаку припали вам, європейцям, оті наші жовті грудки, але беріть їх, скільки знаєте, і хай вони підуть вам на пожиток.

Ту ж мить він наказав своїм інженерам збудувати машину, яка б переправила обох диваків за межі королівства. Три тисячі видатних фізиків працювали над нею два тижні, і коштувала вона тільки двадцять мільйонів фунтів стерлінгів на тамтешні гроші. У машину посадили Кандіда й Какамбо; з ними була пара великих червоних баранів, осідланих і загнuzданих, щоб їхати верхи, спустившись з гір, двадцять в'ючних баранів, вантажених харчами, тридцять баранів, вантажених зразками найцікавіших диковин країни, і п'ятдесят, обтяжених золотом, коштовностями та діамантами.

Король ніжно обняв обох зайд.

Дивне то було видовище — їхній від'їзд та той дотепний спосіб, яким їх підняли з баранами на саме верхогір'я. Фізики, приставивши їх у безпечне місце, попрощалися з ними, і Кандід не мав уже іншого бажання і іншої мети, як подарувати своїх баранів Кунігунді.

— У нас є тепер чим заплатити губернаторові Буенос-Айреса,— сказав він,— коли тільки Кунігунді можна зложити ціну. Рушаймо до Кайєни, сідаймо на корабель, а там побачимо, яке королівство нам купувати.

Розділ дев'ятнадцятий

ЩО ТРАПИЛОСЬ У СУРІНАМІ, І ЯК КАНДІД ПОЗНАЙОМИВСЯ З МАРТЕНОМ

Перший день для наших мандрівників був досить приємний. Їх бадьорила думка, що вони посідають скарби, які переважають багатства всієї Азії, Європи і Африки

разом. Кандід у захваті вирізував ім'я Кунігунди на деревах. Другого дня пара баранів загрузла в трясовині і загинула разом з усією поклажею; ще пара подохла з утоми кілька день згодом; семеро чи восьмеро загинули з голоду серед пустелі; інші потрапили через кілька день у провалля. Зрештою, по стоденнім переході, у них залишилася однім-одна пара баранів. Кандід сказав до Какамбо:

— Друже мій, ви бачите, які скороминущі скарби цього світу; нема нічого сталого, крім чесноти та щастя знову побачити Кунігунду.

— Так,— відповів Какамбо,— але в нас лишилася ще пара баранів, а на них більше скарбів, аніж у іспанського короля. Я бачу вдалині місто і гадаю, що то Сурінам, який належить голландцям. Кінець нашим злигодням; починається наше щастя.

Наближаючись до міста, вони побачили негра, що лежав на землі напіводягнений,— на ньому були тільки сині полотняні штани,— у бідолахи не було лівої ноги і правої руки.

— Боже мій! — сказав йому Кандід по-голландському,— що робиш ти, друже мій, у такому жахливому стані?

— Я чекаю свого господаря, пана Вандердендура, славетного негоціанта,— відповів негр.

— То це пан Вандердендур так з тобою поводитьсь?— спитав Кандід.

— Так, пане,— обізвався негр,— такий звичай. Двічі на рік дають нам полотняні штани, і то вся наша одежа. Коли ми працюємо на цукроварні і нам відірве жорнами палець,— нам відтинають руку. Коли хто з нас надумається втікати, нам відтинають ногу; зі мною трапились обидві ці пригоди. От якою ціною дістається цукор, що ви їсте в Європі. Проте моя мати, продаючи мене за десять патагонських екю на гвінейському березі, говорила мені: — Люба моя дитино, шануй наші фетиші, вклоняйся їм день і ніч, вони дадуть тобі щастя в житті; тобі випадає честь бути рабом наших білих господарів і тим прислужитися щастю своїх батьків.— Я не знаю, чи зробив я їх щасливими, але вони мене не зробили. Собаки, мавпи і папуги в тисячу разів щасливіші, як ми. Голландські жерці, що повернули мене на свою віру, кажуть мені щонеділі, ніби всі ми, білі й чорні, діти Адамові. Я не знаюся на генеалогії, але, коли ці проповідники кажуть

правду, то всі ми доводимось одно одному двоюрідними братами. Але погодьтесь зо мною, не можна гірше поводитись з власними родичами.

— О Панглосе! — скрикнув Кандід, — ти не передбачав такої гидоти! Чи не час уже мені зректися твого оптимізму?

— Що таке оптимізм? — спитав Какамбо.

— Ох! — відповів Кандід, — це пристрасть запевняти, що все йде добре, коли все складається на зле.

Він умивався слізьми, дивлячись на негра, і, плачучи, вступив до Сурінама.

Перш за все вони розпитали, чи нема в порту якого корабля, що міг би взяти їх до Буенос-Айреса. Той, до кого вони звернулись, був іспанський корабельник; він запропонував скласти з ними чесну умову. Він призначив їм побачення в шинку. Кандід і вірний Какамбо пішли туди разом із своїми баранами.

У Кандіда що було на душі, те й на язичку; він розповів іспанцеві всі свої пригоди і признався, що хоче викрасти Кунігунду.

— Навряд чи повезу я вас до Буенос-Айреса, — сказав корабельник, — мене повісять і вас теж. Прекрасна Кунігунда — найулюбленіша коханка губернатора.

Це вразило Кандіда, як блискавка. Він довго плакав і звернувся нарешті до Какамбо:

— От що треба зробити, мій любий друже, — сказав він йому. — У кожного з нас є в кишені на п'ять чи шість мільйонів діамантів. Ти спритніший за мене. Ідь до Буенос-Айреса і звільни Кунігунду. Коли губернатор опиратиметься, дай йому мільйон; коли він не згоджуватиметься, дай йому два. Ти не вбивав інквізитора, тебе не ловитимуть. Я сяду на другий корабель і дождатиму тебе у Венеції: то вільна країна і там не страшно ні болгар, ні аварів, ні євреїв, ні інквізиторів.

Какамбо привітав це мудре рішення. Тяжко було йому розлучитися з своїм добрим господарем, що став найщирішим його приятелем, але радість стати йому в пригоді переважила горе розлуки. Вони обнялися, заливаючись слізьми. Кандід наказував йому, щоб не забував і старої. Какамбо рушив того ж дня. Добра людина був цей Какамбо!

Кандід прожив іще скількись часу в Сурінамі, виглядаючи корабельника, що згодився б везти до Італії його

самого та двох баранів, що в нього лишилися. Він найняв слуг і накупив усього, що треба на довгу подорож. Нарешті до нього прийшов пан Вандердендур, господар великого корабля.

— Скільки ви візьмете,— спитав Кандід,— щоб перевезти напрямки до Венеції мене самого, моїх людей, мій багаж і цю пару баранів?

Господар заявив, що хоче десять тисяч пістрів. Кандід не сперечався.

— Ого! — сказав сам собі мудрий Вандердендур,— цей чужинець дає десять тисяч пістрів відразу. Мабуть, він дуже багатий.

Потім, повернувшись за хвилину, він заявив, що не може їхати дешевше, як за двадцять тисяч.

— Гаразд, ви їх матимете,— сказав Кандід.

— Еге,— мовив сам собі купець,— та він і двадцять тисяч пістрів дає так само легко, як і десять.

Він повернувся знову і сказав, що не може везти його до Венеції дешевше, як за тридцять тисяч пістрів.

— Даю тридцять тисяч,— відповів Кандід.

— Еге,— знову сказав собі голландський купець,— та й тридцять тисяч пістрів нічого для нього не важать; напевно, на тих баранах незліченні скарби. Але не буду вимагати більше, хай заплатить спочатку тридцять тисяч пістрів, а там побачимо.

Кандід продав два маленькі діаманти, з яких менший коштував більше, ніж правив купець. Він заплатив наперед. Баранів було перевезено на корабель. Кандід плив за ними човном, щоб сісти на корабель у рейді. Але корабельник не гаяв часу, наставив вітрила і рушив, скориставшись сприятливим вітром. Спантеличений і остовпілий, Кандід незабаром утратив його з-перед очей.

— Лишенько! — скрикнув він,— от підступний вчинок, гідний старого світу!

Він повернувся на берег, не тямлячись з розпачу; і не диво, бо він втратив скарби, що могли б збагатити двадцять монархів.

Кандід звернувся до голландського судді; а що він був трохи схвильований, то надміру став стукати в двері; зайшовши, він розповів про свою пригоду трохи голосніше, як належало. Суддя спочатку наказав йому заплатити десять тисяч пістрів за галас, якого він наробив; потім спокійно вислухав його, пообіцяв розглянути справу,

тільки-но повернеться купець, і стягнув з нього десять тисяч піастрів на судові витрати.

Ця справа довела Кандіда до повного відчаю; правда, йому доводилось зазнавати нещастя у тисячу раз прикріших, але байдужість судді і спокій корабельника, що обікрав його, розпалили йому жовч і вкинули його в чорну меланхолію. Людська злоба встала перед ним у всій гідоті; гірко було йому на душі.

В цей час один французький корабель мав рушати в Бордо. Кандід, що вже не мав баранів, вантажених діамантами, найняв собі каюту за справжню ціну і сповістив по місту, що заплатить за перевіз і харчування ще й дасть дві тисячі піастрів тому, хто схоче з ним подорожувати,— з одною лише умовою, щоб то була найрозчарованіша і найнещасніша людина на всю округу.

До нього з'явилося стільки претендентів, що й цілий флот не міг би їх вмістити. Кандід, щоб не помилитись у виборі, одібрав із них душ двадцять, що здалися йому людьми найбільш товариськими і вартими уваги. Він запросив їх до шинку і почастував вечерею з умовою, щоб кожен з них запрягнувся розповісти по правді свою історію, пообіцявши їм вибрати того, хто здасться йому гідним найбільшого співчуття і найбільш незадоволеним з свого становища, а всім іншим зробити подарунки.

Засідання тривало до четвертої години ранку. Кандід, вислухуючи пригоди, знову пригадував про те, що говорила йому стара по дорозі до Буенос-Айреса, і про той заклад, який вона пропонувала: що нема людини на кораблі, яка б не зазнала найтяжчого лиха.

Панглоса він згадував при кожній пригоді, яку йому розповідали.

— Панглосові тяжко було б тепер захищати свою систему,— казав він.— Хотів би я тепер його побачити. Коли і є де, щоб усе було гаразд, то тільки в Ельдорадо, а більш ніде.

Кінець кінцем, він спинився на вбогому вченому, що десять років працював у амстердамських книгарів. Він прийшов до висновку, що нема в світі праці, яка б могла так спротивити.

Цього ученого, у якого, крім того, була добра душа, пограбувала жінка, побив свій же син і покинула власна дочка, яку викрав один португалець. Нарешті, він позбувся посади, з якої жив, і всі проповідники в Сурінамі пере-

слідували його, уважаючи за соцініянця *. Правду сказати, інші були так само нещасні, як і він, але Кандід сподівався, що вчений розважатиме його в дорозі. Всі інші суперники вирішили, що Кандід вельми їх скривдив, але він заспокоїв їх, давши кожному по сотні пістрів.

Розділ двадцятий

ЩО СТАЛОСЯ З КАНДИДОМ ТА МАРТЕНОМ НА МОРІ

Старий учений, що звався Мартеном, сів на корабель і вирушив з Кандідом у Бордо. Обидва так багато бачили і багато страждали, що коли б вони пливли від Суринама до Японії повз ріг Доброї Надії, то й тоді їм би не забракло матеріалу для розмови про зло моральне і зло фізичне.

Проте Кандід мав велику перевагу над Мартеном, бо сподівався знов побачити Кунігунду, Мартенові ж не було на що сподіватись; крім того, він не мав ні золота, ні діамантів. І хоч Кандід утратив сотню великих червоних баранів, навантажених найбільшими скарбами землі, хоч йому ні на мить не давало спокою шахрайство голландського купця, а проте, коли він згадував, що залишилося ще в його кишенях, і коли говорив про Кунігунду, особливо ж попоївши, він знову схилявся до системи Панглоса.

— А ви, пане Мартен,— допитувався він в ученого,— якої ви гадки про зло моральне і зло фізичне?

— Добродію,— відповідав Мартен,— попи обвинуватили мене в соцініянстві, але по суті я маніхей *.

— Ви глузуєте з мене,— сказав Кандід,— маніхеїв ніде вже немає на світі.

— Є, хоч би я, наприклад,— мовив Мартен.— Що маю робити? — інакше я думати не можу.

— То, значить, у вас сидить диявол,— сказав Кандід.

— Він так глибоко втручається у справи цього світу,— відповів Мартен,— що, можливо, сидить і в мені, як і скрізь. Правду мовити, коли я дивлюсь на цю кулю чи, певніше, кульку, мені здається, що бог віддав її на поталу якійсь лихій істоті,— для Ельдорадо я роблю виняток. Я ніде не бачив міста, що не хотіло б зруйнувати сусіднє місто, не бачив родини, що не хотіла б знищити іншу родину. Скрізь малі кленуть великих, що перед ними

плазують, а сильні вважають їх за отару, торгують їх вовною і м'ясом. По всій Європі, з краю до краю, мільйони убійників, вишикуваних полками, дисципліновано вбивають і грабують, щоб заробити на прожиток, бо не мають чеснішого ремесла; по містах, де, на перший погляд, паңує мир і квітнуть мистецтва, людей облягають заздрість, клопіт і турботи — чи не більше, як лихо війни мучить обложене місто. Потайні печалі ще дошкульніші, як громадське лихо. Одно слово, я стільки бачив і стільки витерпів, що став маніхеем.

— Проте єсть і добро,— відповів Кандід.

— Можливо,— сказав Мартен,— тільки мені воно невідоме.

Серед такої суперечки до них долетіли гарматні постріли; дедалі ті постріли ставали чутніші. Всі озброїлись зорвовими трубами і побачили два кораблі, що билися десь за три милі від них; вітер так близько пригнав їх до французького корабля, що можна було вволю надивитись на той бій. Нарешті один із кораблів пальнув у другий так низько і так влучно, що той пішов на дно. Кандід і Мартен виразно бачили сотні людей на палубі затопленого корабля; всі вони зводили руки до неба, зойкали і кричали. За хвилину все щезло в морі.

— Бачите,— сказав Мартен,— як люди поводяться одно з одним.

— Це правда,— сказав Кандід,— є таки щось від диявола в цій справі.

Кажучи так, він помітив на воді щось червоне й блискуче. Спустили шлюпку роздивитися, що то таке; то був один із його баранів. Кандід більше втішався, знайшовши цього барана, аніж сумував, утративши сотню, вантажених великими ельдорадськими діамантами.

Французький капітан незабаром дізнався, що капітан переможного корабля був іспанець, а капітан переможенного — голландський пірат, той самий, що обікрав Кандіда. Незліченні скарби, що їх захопив негідник, разом з ним поглинуло море; врятувався тільки один баран.

— Бачите,— сказав Кандід Мартенові,— злочин часом буває покараний; цей голландський шахрай знайшов собі смерть, якої заслужив.

— Так,— сказав Мартен,— але чи треба було, щоб загинули всі пасажирів з його корабля? Бог покарав шахрая, а всіх інших потопив диявол.

Тимчасом французький і іспанський кораблі пливли далі, а Кандід далі розмовляв з Мартеном. Вони сперечалися п'ятнадцять днів і в кінці п'ятнадцятого дня були у своїх змаганнях там, де і першого дня. Зате принаймні вони розмовляли, обмінювались думками, втішали один одного. Кандід пестив свого барана.

— Коли я знайшов тебе,— говорив він,— то можу, звичайно, знайти і Кунігунду.

Розділ двадцять перший

КАНДІД ТА МАРТЕН НАБЛИЖАЮТЬСЯ ДО ФРАНЦУЗЬКИХ БЕРЕГІВ І МІРКУЮТЬ

Нарешті на обрії з'явився французький берег.

— Чи бували ви коли у Франції, пане Мартене,— спитав Кандід.

— Бував,— відповів Мартен,— я об'їхав багато провінцій; серед них є такі, де половина людей божевільні, кілька таких, де люди аж надто лукаві; в одних вони взагалі досить лагідні і досить дурні; в інших вражають дотепом,— але скрізь, по всіх провінціях, перша їх турбота — то кохання, друга — наклеп, третя — дурна балаканина.

— А чи бачили ви Париж, пане Мартене?

— Так, я бачив Париж; він поєднує всі ці відміни. Це хаос, це тиск людський, де всі шукають утіхи і майже ніхто не знаходить,— так принаймні мені здалося. Я там пробув недовго; по приїзді мене геть чисто обібрали злодюжки на сен-жерменському ярмарку; мене самого вважали за злодія; вісім днів висидів я у в'язниці; після цього я став коректором у друкарні, щоб було з чим пішки вернутись до Голландії. Надивився я тут всякої наволочі — писак, проноз і хворих на конвульсії. Кажуть, що там є і пристойні люди; я ладен вірити.

— Щодо мене,— сказав Кандід,— то я не маю жодного бажання бачити Францію; ви легко розумієте, що, проживши місяць в Ельдорадо, не хочеш нічого вже бачити, крім Кунігунди. Я маю чекати її у Венеції; ми поїдемо через Францію до Італії. Ви поїдете зо мною?

— Залюбки,— мовив Мартен,— кажуть, що Венеція гарна тільки для венеціанських нобілів, проте там добре

зустрічають і чужинців, коли вони при грошах. Грошей у мене нема, але ви їх маєте, і я піду з вами скрізь.

— До речі,— сказав Кандід,— чи вірите ви, що земля спочатку була морем, як запевняють у тій грубезній книзі *, що належить капітанові корабля?

— Анітрохи не вірю,— сказав Мартен,— так само, як і в інші казки, що нам торочать з якогось часу.

— Але з якою ж метою створено світ? — спитав Кандід.

— Щоб нас дратувати,— відповів Мартен.

— Чи не вражає вас,— провадив далі Кандід,— любов двох дівчат у країні орейлонів до мавп, про яких я вже вам розказував?

— Анітрохи,— мовив Мартен,— я не вбачаю в цьому почутті нічого дивного. Я бачив стільки надзвичайного, що тепер для мене усе звичайне.

— А як ви думаєте,— питав Кандід,— чи завжди люди різатимуть один одного, як тепер? Чи завжди будуть брехунами, шахраями, зрадниками, невдячними, розбійниками, нищими, боягузами, заздрісними, обжерами, п'яницями, скупими, шанолубцями, хижаками, обмовниками, розпусними, фанатиками, лицемірами та дурними?

— А ви як гадаєте,— мовив Мартен,— чи завжди яструби їли голубів, коли ловили їх?

— Безперечно,— сказав Кандід.

— Гаразд! — сказав Мартен.— Коли яструби завжди мали однакову вдачу, то чому ж мають змінитися люди?

— О,— відповів Кандід,— тут велика різниця, бо незалежна воля...

Отак міркуючи, вони прибули до Бордо.

Розділ двадцять другий

ЩО СТАЛОСЯ З КАНДИДОМ ТА МАРТЕНОМ У ФРАНЦІЇ

Кандід спинився в Бордо ненадовго, тільки щоб продати кілька ельдорадських камінців та найняти зручного візка на двох, бо він уже не міг обійтися без свого філософа Мартена. Йому прикро було тільки розлучатися з своїм бараном, якого він віддав Академії наук у Бордо, що оголосила сьогорічну премію тому, хто доведе, через що вовна на цьому барані червона; премію було присуджено одному північному вченому, що довів за допомогою

А плюс В мінус С, поділеному на Х, що баран мусив бути червоний і мав подохнути від овечої віспи.

Тимчасом усі подорожні, яких Кандід зустрічав по дорозі у заїздах, говорили йому:

— Ми їдемо до Парижа.

Загальне прагнення навіяло і йому бажання побачити цю столицю, тим більше, що була вона не так і далеко від дороги у Венецію.

Коли він в'їхав до передмістя Сен-Марсо, йому здалося, що він опинився в найгіршому вестфальському селі.

Тільки-но Кандід спинився в заїзді, як занедужав з утоми. А тому що на його пальці був величезний діамант, а в його екіпажі помітили важенну скриньку, то біля нього відразу з'явилися два лікарі, яких він не кликав, кілька найближчих приятелів, що не відходили від нього, і дві святобожниці, що варили йому бульйон. Мартен казав:

— Пригадую, я теж захворів у Парижі, коли був тут уперше; я був дуже бідний, зате не було біля мене ні приятелів, ні побожних жінок, ні лікарів,— і я одужав.

Тимчасом зусилля лікарів та кровопускання зробили Кандідову недугу серйозною. Навідався вже й панотець із сусідньої церкви і влесливо попрохав у нього грошей на улаштування його душі в іншому світі. Кандід відмовився. Святенниці стали запевняти його, що це нова мода. Кандід відповів, що він зовсім байдужий до мод. Мартен хотів викинути панотця у вікно. Тоді клірик присягся, що в такому разі Кандід лишиться без похорону. Мартен присягся, що він сам поховає клірика, коли той обридатиме далі. Суперечка розпалилась; Мартен схопив супротивника за плечі і вигнав його без церемоній. Вийшов цілий скандал; справа дійшла до протоколу.

Кандідові покращало; як тільки почав він одужувати, у нього стало збиратися на вечері добірне товариство. Ішла велика гра. Кандід дивувався, чому ніколи не йдуть йому тузи, але Мартена це не дивувало. Серед гостей був маленький абат із Перігора, один з тих метушливих людей, завжди запобігливих, моторних, нахабних, ласкавих і згодливих, що чигають на проїжджих чужинців, розповідають їм скандальні міські історії і прогонувають їм утіхи на всяку ціну. Цей абат спочатку повів Кандіда і Мартена до театру. Там ставили нову трагедію. Кандідові випало сидіти поруч кількох дотепників. А втім, це не заважало

Йому плакати над досконало зіграними сценами. Один із тих розумників, що сиділи коло нього, сказав йому в антракті:

— Ви даремно плачете, це — дуже погана артистка, актор, що грає з нею, ще гірший, а сама п'еса ще гірша за акторів; автор не тямить жодного слова по-арабському, а дія тимчасом відбувається в Аравії *; крім того, це людина, що не вірить у природжені ідеї. Я принесу вам завтра двадцять брошур проти нього.

— А скільки є театральних п'ес у Франції? — спитав Кандід у абата, і той відповів:

— П'ять чи шість тисяч.

— Багато,— сказав Кандід,— а скільки серед них гарних?

— П'ятнадцять чи шістнадцять,— відповів абат.

— Багато,— сказав Мартен.

Кандід був дуже задоволений із актриси, що грала королеву Єлизавету в досить пласкій трагедії *, яку інколи ще виставляють.

— Ця актриса,— сказав він Мартенові,— мені дуже подобається: вона трохи нагадує Кунігунду. Я був би дуже радий з нею познайомитись.

Перігорський абат запропонував провести його до неї. Кандід, здобувши виховання в Германії, спитався про етикет і про те, як поводяться у Франції з англійськими королевами.

— По-різному,— відповів абат,— у провінції їх водять по шинках, а в Парижі їх шанують поки вони вродливі, а по смерті викидають на смітник *.

— Королев на смітник? — мовив Кандід.

— Так воно й є,— сказав Мартен.— Пан абат не помиляється. Я був у Парижі, коли панна Монім * відійшла, як то кажуть, у інший світ. Їй відмовили в тому, що ці людиці звать посмертною шаную, тобто права гнити з усіма міськими шахраями на якомусь гидкому кладовищі; товариші поховали її окремо на розі вулиці де-Бургонь; це, мабуть, дуже мучило її; з неї була людина найшляхетніших поглядів.

— Це дуже неввічливо,— сказав Кандід.

— Чого ви дивуетесь? — мовив Мартен.— Так уже створені ці люди. Уявіть собі всі можливі противенства і всі суперечності,— і ви знайдете їх в уряді, по судах, в церквах та видовищах цієї веселої нації.

— Чи правда, що в Парижі завжди сміються? — спитав Кандід.

— Так,— сказав абат,— але то від нервів. Тут скаржаться на все з реготом і, сміючись, роблять гидоти.

— А хто та,— спитав Кандід,— гладка свиня, що наговорила мені стільки лихого про п'єсу, над якою ж я так плакав, і про акторів, що так мені сподобались?

— Це злосливець,— відповів абат,— він живе з того, що лає всі п'єси і всі книжки. Він ненавидить чужий успіх, як євнухи ненавидять насолоду. Це один з літературних гадів, що живляться болотом і отрутою, це газетний пасквілянт.

— Кого ви називаєте газетним пасквілянтом? — спитав Кандід.

— А це такий писака, одно слово, Фрерон *,— відповів абат.

Так міркували Кандід, Мартен і перігорець на сходах, дивлячись, як розходиться публіка з театру.

— Хоч я й дуже поспішаю побачити Кунігунду,— сказав Кандід,— проте хотів би повечеряти з панною Клерон *, бо вона здалася мені чарівною.

Абат не був близький до панни Клерон, що зналася тільки з порядним товариством.

— Її запрошено цього вечора,— сказав він,— але я можу, коли ваша ласка, повести вас до однієї знатної дами, і там познайомитесь з Парижем, так ніби прожили в ньому чотири роки.

Кандід, що з природи був цікавий, згодився піти до дами, в передмістя Сент-Оноре. Там грали у фарасна; дванадцять сумних понтерів тримали кожен у руці по колоді карт — реєстр своїх нещасть. Панувала глибока тиша; обличчя в понтерів були бліді, обличчя в банкіра — стурбоване, а господиня, сидючи біля цього безжального банкіра, стежила рясичими очима за всіма ставками і ходами, і коли хто загинав ріжки своїх карт, вона суворо, але ввічливо казала їх розігнути, і то не гніваючись, щоб не втратити своїх відвідувачів. Ця дама називала себе маркізою де-Пароліньяк. Її п'ятнадцятилітня дочка сиділа серед понтерів і показувала очима на всі шахрайства бідолах, що намагались зменшити жорстокість долі. Абат-перігорець, Кандід і Мартен увійшли до зали; ніхто не встав, не привітав, навіть не глянув на них; всі були вкрай захоплені своїми картами.

— Пані баронеса Тундер-тен-Тронк була ввічливою, — зауважив Кандід.

Тимчасом абат шепнув щось на вухо маркізі; та підвелась і вшанувала Кандіда милою посмішкою, а Мартена дуже шляхетним нахилом голови; вона звеліла дати місце їй колоду карт Кандідові, що за дві талії програв п'ятдесят тисяч франків. Після цього сіли вечеряти, і всі дивувались, що Кандід не стурбований своєю втратою. Лакеї говорили між собою своєю лакейською мовою:

— Напевне, якийсь англійський мілорд.

Вечеря була, як і більшість паризьких вечерь: спочатку — тиша, потім — злива слів, де нічого не можна розібрати, потім — жарти, здебільшого безглузді, брехливі новини, дурні міркування, трохи політики і багато лихослів'я; говорили і про нові книжки.

— Чи читали ви, — спитав абат-перігорець, — роман пана Гоша *, доктора теології?

— Так, — відповів один із гостей, — але не міг його дочитати. У нас є багато безглузвих писань, але всі разом вони не дорівнюють безглуздю Гоша, доктора теології. Я набив собі таку оскому тими гидкими книжками, якими нас засипають, що почав грати у фараона.

— А «Нотатки» архидиякона Трубле? Що ви про них скажете? — спитав абат.

— Ох, який він нудний! — сказала пані Пароліньяк. — Як докладно він розповідає про те, що всі знають! Як він важко сперечається про те, що не варте навіть побіжної згадки! Як нерозумно запозичає він чужий розум! І як псує він те, що краде! Він мені страшенно обрид, але вже не обридатиме; досить прочитати і кілька сторінок архидиякона.

Коло столу був один учений, людина із смаком; він підтримав усе, що сказала маркіза. Потім говорили про трагедію. Пані спитала, чому деякі трагедії можна дивитись і не можна вчитати. Учений на те дуже добре пояснив, що п'еса може мати певний інтерес і не мати жодної літературної вартості; він довів в кількох словах, що недосить показати одну чи дві ситуації, які трапляються по всіх романах і раз у раз подобаються глядачам, а треба завжди сказати щось нове, не здаючися нудним, вдаватися часом до високих речей, і раз у раз залишатися природним, знати людське серце і примусити його говорити, бути великим поетом, але так, щоб ні одна особа в п'есі

не здавалася поетом, досконало знати мову, говорити нею чисто з постійною гармонією, але для рими ніде не жертвувати сенсом.

— Всякий, хто не додержує цих правил,— додав він,— може написати одну чи дві трагедії, яким аплодуватимуть у театрі, але ніколи не потрапить до гурту хороших письменників. Хороших трагедій дуже мало. Одні з них — то їдилії в добре написаних і добре римованих діалогах; другі — політичні міркування, що присипляють вас, або нестерпні перекази, що вас одштовхують; треті — то якась маячня біснуватого, недоладна, варварська, з довгими звертаннями до богів,— бо ж ніхто не знає людської мови,— з сумнівними афоризмами та надутими загальниками.

Кандід уважно слухав ці слова і склав собі високу думку про балакуна; він насмілився схилитись до маркизи, що потурбувалася посадити його поруч себе, і спитав у неї, хто цей чоловік, що так добре говорить.

— Це вчений,— відповіла дама.— У карти він не грає, але абат часом приводить його до мене вечеряти. Він чудово знається на трагедіях і книжках і сам написав одну трагедію, що її обсвистали, та ще одну книжку, яку можна побачити тільки в книгарні його видавця. Один її примірник він подарував мені.

— Велика людина! — мовив Кандід.— Це другий Панглос.

Потім, звертаючись до вченого, він сказав:

— Ви, безперечно, певні, що все йде найкраще у світі фізичному й моральному, і ніщо не може бути інакше?

— Зовсім ні,— відповів учений.— Я гадаю, що все у нас іде шкереберть, що ніхто не знає ні свого становища, ні своїх обов'язків, ні що він робить, ні що має робити, і, за винятком вечері, де досить весело і, здається, досить єднання, решта часу точиться в безглузких суперечках: янсеністи* проти моліністів*, парламент проти церкви, придворні проти придворних, літератори проти літераторів, фінансисти проти народу, жінки проти чоловіків, рідні проти рідних; якась вічна війна!

Кандід зауважив йому:

— Я бачив і гірші речі, але один мудрець, що мав нещастя померти на шибениці, навчав мене, що все це чудово, що це тільки тіні на великій картині.

— Ваш шибеник глузував із світу,— сказав Мартен,— ваші тіні — то страшенні плями.

— То люди роблять плями,— сказав Кандід,— і не можуть без них обійтись.

— Але вони не винні,— сказав Мартен.

Більшість понтерів, нічого не розуміючи в цій розмові, попивали вино; Мартен міркував з ученим, а Кандід розповідав частину своїх пригод господині дому.

Після вечері маркіза повела Кандіда до свого кабінету і посадила його на канапі.

— То що ж,— сказала вона,— ви ще й досі безтямно кохаєте панну Кунігунду Тундер-тен-Тронк?

— Так, пані,— відповів Кандід.

Маркіза сказала йому, ласкаво посміхнувшись:

— Ви відповідаєте мені, як молодий вестфалець. Француз сказав би: правда, я кохав панну Кунігунду, але, побачивши вас, пані, я не певен, чи кохаю її.

— О пані! — сказав Кандід,— я відповідатиму, як ви схочете.

— Ваше почуття до неї,— сказала маркіза,— народилось, коли ви підняли її хусточку. Я хочу, щоб ви підняли мою підв'язку.

— Залюбки,— сказав Кандід і підняв.

— Але я хочу, щоб ви й наділи її,— сказала дама, і Кандід надів.

— Бачите,— сказала дама,— ви чужинець. Своїх паризьких коханців я змушую часом томитися по півмісяця, а вам віддаюся з першої ночі, бо треба ж ушанувати вестфальського юнака.

Побачивши на руках молодого чужинця два величезні діаманти, красуня так похвалила їх, що з пальців Кандіда вони перейшли на пальці маркізи.

Повертаючись додому із своїм перігорським абатом, Кандід почував муки сумління за невірність Кунігунді. Абат взяв участь в його горі; він дістав тільки невелику частину з п'ятдесяти тисяч ліврів, що проправ Кандід, та з вартості двох напівподарованих, напіввідібраних діамантів. Але він мав на думці використати до краю всі можливості, які могло йому дати знайомство з Кандідом. Він довго говорив з ним про Кунігунду, і Кандід сказав, що щиро попросить вибачити цю прекрасну дівчину за свою невірність, коли побачиться з нею у Венеції.

Перігорець подвоїв свою люб'язність та увагу, беручи

близько до серця все, що Кандід говорив, робив і що думав робити.

— То ви матимете,—сказав він,—побачення у Венеції?

— Так, панотче,—відповів Кандід,—мені конче треба знайти Кунігунду.

Потім, захопившись втіхою говорити про своє кохання, він розповів, своїм звичаєм, частину своїх пригод з цією славетною вестфалійкою.

— Гадаю,—сказав абат,—що панна Кунігунда дуже розумна і що вона пише чарівні листи.

— Я не одержував жодного,—сказав Кандід,—бо, уявіть собі, я ж не міг їй писати, коли мене вигнали з замка через кохання до неї, потім я дізнався, що вона померла; згодом знайшов її, але знову втратив, а тепер послав по неї гінця за дві тисячі п'ятсот лье і чекаю від нього відповіді.

Абат уважно слухав і здавався трохи замисленим. Потім він попросився з обома чужинцями, ніжно обнявши їх. Вранці Кандід, прокинувшись, дістав листа такого змісту:

«Мій ксханий, от уже тиждень я лежу слаба в цьому місті і дізналась, що й ви гут. Я полетіла б у ваші обійми, коли б могла підвестися. Я знаю, що ви були проїздом у Бордо; я лишила там вірного Какамбо і стару, що мають незабаром приїхати. Губернатор Буенос-Айреса забрав у мене все, але мені лишилось ваше серце. Приходьте, ваша присутність поверне мені життя, коли я тільки не помру з радості».

Цей чарівний, цей несподіваний лист навів Кандідові невимовну радість, а хвороба Кунігунди пригнітила його сумом. Вагаючись між цими почуттями, він узяв своє золото та діаманти і пішов із Мартеном до того готелю, де була Кунігунда. Він увійшов, тремтячи з хвилювання; серце йому билось і голос уривався. Він хотів підняти завісу над ліжком і попросив принести світло.

— Обережно,—сказала покоївка,—світло вб'є її! — І хутко спустила завісу.

— Люба моя Кунігундо,—плачучи, сказав Кандід,—як ви себе почуваєте?.. Коли ви не можете мене бачити, то хоч обізвіться до мене.

— Їй не сила говорити,—сказала покоївка.

Тоді дама простягла з ліжка пухку руку, яку Кандід

довго обливав слізьми, а потім засипав діамантами, лишивши повну золота торбинку поруч на кріслі.

Під час цього захоплення увійшов поліцай із перігорським абатом та вартою.

— От де,— сказав він,— ті два непевні чужинці.

І наказав їх схопити і вести до в'язниці.

— В Ельдорадо не так поводяться з чужинцями,— мовив Кандід.

— Я тепер більший маніхей, ніж був,— сказав Мартен.

— Та куди ж ви нас ведете? — спитав Кандід.

— До буцегарні,— відповів поліцай.

Мартен, опанувавши себе, домислився, що дама, яка вдавала Кунігунду,— шахрайка, панотець-перігорець — шахрай, що використав довірливість Кандіда, а поліцай — теж шахрай, якого легко можна здихатись.

Щоб уникнути судової процедури, Кандід, підбадьорений його порадою і палаючи ще більшим бажанням побачити справжню Кунігунду, запропонував поліцаєві три маленькі діаманти, кожен приблизно по три тисячі пістолів.

— О добродію,— сказала людина з палицею із слонової кості,— коли б ви заподіяли всякі можливі злочини — то і в такім разі ви найчесніша людина в світі. Три діаманти! кожен по три тисячі пістолів! Добродію, та я краще головою накладу, аніж поведу вас до в'язниці. Тут затримують усіх чужинців, але здайтесь на мене. У мене є брат в Дьепі в Нормандії; я вас туди проведу, і, коли ви дасте йому кілька таких діамантів, як мені, він піклуватиметься про вас, як і я.

— А чому тут затримують усіх чужинців? — спитав Кандід.

Тоді заговорив абат-перігорець:

— Тому, що якийсь негідник із Атребатії, наслухавшись всяких дурниць, вчинив через те замах на батька *, щоправда, не такий, як стався в травні 1610 року, а такий, як у грудні 1594 року, такий, як і в інші роки та місяці робили інші поганці,— і теж наслухавшись нісенітниць.

Поліцай з'ясував, про що, власне, мова.

— Які страхіття! — скрикнув Кандід.— Як! стільки жаху серед народу, що танцює і сміється! Чи не можна мені якнайшвидше покинути цю країну, де мавпи драгують тигрів? На батьківщині я бачив ведмедів, а людей—

тільки в Ельдорадо. Ради бога, пане поліцай, везіть мене до Венеції, де я маю побачити Кунігунду.

— Я можу вас повезти тільки до Нормандії,— сказав поліцай.

Відразу він наказав зняти з них кайдани; сказав, що тут сталося непорозуміння і, відпустивши своїх людей, одвіз Кандіда з Мартеном до Дьєпа, де й доручив їх піклуванню свого брата. На рейді стояв невеличкий голландський корабель. Нормандець, який, з допомогою трьох інших діамантів, став найдогідливішим з людей, посадив Кандіда і його слугу на корабель, що рушав до Англії, в Портсмут. Це не по дорозі до Венеції, але Кандідові здавалося, що він вирвався з пекла. А до Венеції він вирішив поїхати при першій ліпшій змозі.

Розділ двадцять третій

КАНДІД І МАРТЕН ЗІЙШЛИ НА АНГЛІЙСЬКИЙ БЕРЕГ, І ЩО ВОНИ ТАМ ПОБАЧИЛИ

— О Панглосе! Панглосе! О Мартене, Мартене! О люба моя Кунігундо! Що ж то є наш світ? — говорив Кандід на голландському кораблі.

— Щось божевільне і гидке,— відповідав Мартен.

— Ви знаєте Англію, чи й там такі божевільні, як у Франції?

— Ні, там божевілля інше,— сказав Мартен.— Ви ж знаєте, як б'ються обидві ці нації за шматок вкритої снігом землі в Канаді *, витрачаючи на цю славетну війну далеко більше, аніж коштує вся Канада. Мої убогі знання не дозволяють мені сказати точно, в якій країні треба було б більше людей пов'язати, як божевільних,— знаю тільки, що люди, яких ми маємо побачити, страшенні меланхоліки.

Розмовляючи так, вони пристали в Портсмут. На березі було сила народу, що уважно дивились на гладенького чоловіка, який стояв із зав'язаними очима, навколішках, на палубі одного з кораблів. Четверо солдатів, стоячи навпроти, спокійнісінько пустили йому в череп по три кулі кожен, і все зборище розійшлося вельми задоволене.

— Що то таке? — мовив Кандід,— який диявол панує скрізь?

Він спитав, хто та гладка людина, яку забили з такою церемонією.

— Адмірал *,— відповіли йому.

— За що ж убили цього адмірала?

— За те,— відповіли йому,— що він недосить перебив людей. Він дав бій французькому адміралові, але тут визнали, що він був надто далеко від ворога.

— Таж і французький адмірал так само був далеко від нього, як і він від французького! — сказав Кандід.

— Безперечно,— відповіли йому,— але в цій країні варто іноді убити адмірала, щоб підбадьорити інших.

Кандіда так приголомшило і вразило те, що він побачив і почув, що він не схотів навіть сходити на землю і домовився з голландським корабельником (хоч би той і обікрав його, як у Сурінамі) негайно везти його до Венеції.

Через два дні корабель вийшов у море. Вони пропливли повз береги Франції і, поминувши Ліссабон,— Кандід аж затремтів на той вигляд,— увійшли протокою в Середземне море і нарешті причалили у Венеції.

— Слава богу! — сказав Кандід, обіймаючи Мартена.— Отут уже я побачу прекрасну Кунігунду. Я покладаюся на Какамбо, як на самого себе. Все добре, все йде дуже добре, все йде якнайкраще.

Розділ двадцять четвертий

ПРО ПАКЕТУ ТА БРАТА ЖІРОФЛЕ

Прибувши до Венеції, Кандід почав шукати Какамбо по всіх шинках і кав'ярнях, по всіх повіях, але не знайшов ніде. Щодня він посилав розвідувати на всі кораблі й барки,— жодної звістки про Какамбо!

— Та що ж це,— казав він Мартенові,— я встиг пропливти з Сурінама до Бордо, виїхати з Бордо до Парижа, з Парижа до Дьєпа, з Дьєпа до Портсмута, об'їхати Іспанію та Португалію, перепливти все Середземне море і вже кілька місяців перебути в Венеції,— а прекрасної Кунігунди все ще немає. Замість неї я здивав розпутну жінку і перігорського абата! Кунігунда, мабуть, померла, і мені залишається вмерти так само. Ох, краще було б зостатися в ельдорадському раї, аніж повертатись до цієї клятої Європи. Ви праві, мій дорогий Мартене: усе — омана і все — лихе.

Його опанувала чорна меланхолія; він не взяв ніякої участі в опері alla moda, ні в інших розвагах карнавалу; жодна дама не могла його привабити. Мартен сказав йому:

— Ви, справді, дуже наївні, коли гадаєте, що лакей-метис, маючи в кишені п'ять чи шість мільйонів, поїде шукати вашу коханку на край світу і привезе її вам до Венеції. Він візьме її для себе, коли знайде; а не знайде, то візьме якусь іншу. Раджу вам забути про вашого слугу Какамбо і вашу кохану Кунігунду.

Розважити Кандіда Мартенові не вдавалося. Меланхолія Кандіда усе збільшувалась, а Мартен, невгаваючи, доводив йому, що на землі дуже і дуже мало чесноти і щастя,— за винятком хіба одного Ельдорадо, куди ніхто не може потрапити.

Сперечаючись про такі високі речі та чекаючи Кунігунду, Кандід побачив на майдані святого Марка молодого театинця *, що тримав під руку дівчину. Театинець здавався свіжим, гладким і дужим; очі йому блищали, вигляд був упевнений, обличчя гонористе й гордовита хода. Дівчина була дуже гарна і щось наспівувала, дивилась закоханими очима на свого театинця та іноді щипала йому гладкі щоки.

— Погодьтеся зо мною,— сказав Кандід Мартенові,— що принаймні ці люди щасливі. Досі я бачив по всій землі, виключаючи Ельдорадо, тільки нещасних; але погляньте на цю дівчину і цього театинця, я ладен піти в заклад, що це дуже щасливі створіння.

— А я піду в заклад, що ні,— сказав Мартен.

— Покличмо їх обідати,— сказав Кандід,— і ви побачите, чи помиливсь я.

Не гаючи часу, він підійшов до них, сказав кілька чемних слів і запросив до готелю попоїсти макаронів, ломбардських куріпок, осетрової ікри та випити вина Монтепульчяно, Лакріма-Крісті, кіпрського та самоського. Дівчина зашарілась; театинець прийняв запрошення, і дівчина пішла за ним, поглядаючи на Кандіда здивованими й збентеженими очима, що часом набігали слізьми. Як тільки зайшли до покою Кандіда, вона сказала йому:

— Що ж це пан Кандід уже не пізнає Пакети?

На ці слова Кандід, що досі не дивився на неї уважно, бо думав тільки про Кунігунду, сказав їй:

— Ох, бідна моя дитино, це ви довели доктора Пангоса до того прекрасного становища, в якому я його знайшов?

— Ох,— це я,— відповіла Пакета.— Я бачу, що вам все уже відомо. Я чула про страшні нещастя, що спіткали весь дім пані баронеси і прекрасної Кунігунди. Присягаюсь вам, що моя доля була не менш сумна. Я була зовсім невинна, коли ви мене знали. Один домініканець, що був моїм сповідником, легко спокусив мене. Наслідки цього були жахливі; я мусила покинути замок невдовзі після того, як пан барон вигнав вас добрими стусанами в зад. Коли б один досвідчений лікар не зглянувся на мене, то я померла б. Якийсь час я була з подяки коханкою цього лікаря. Його жінка була несамовита з ревнощів і щодня біла мене немилосердно; то була справжня фурія. Мій лікар був найпотворніший з людей, а я — найнещасніша з усіх створінь, бо мене безнастанно били за чоловіка, якого я не любила! Але ви знаєте, добродію, як небезпечно лихий жінці бути дружиною лікаря. Одного разу, до краю змучений вчинками своєї жінки, він дав їй проти нежиті таких сильних ліків, що за дві години вона померла в страшних конвульсіях. Її родичі розпочали проти лікаря кримінальну справу; він утік, а мене кинули до в'язниці. Моя непричетність до справи не врятувала б мене, коли б я не була гарненька. Суддя звільнив мене з умовою, що він заступить місце лікаря. Незабаром мене перемогла суперниця; мене вигнали, навіть не заплативши, і я мусила й далі заробляти тим гидким ремеслом, що вам, чоловікам, здається дуже приемним, а для нас є безоднею нещастя. Я поїхала працювати до Венеції. О добродію, якби ви могли собі уявити, що то значить з обов'язку пестити, однаково — чи старого купця, чи адвоката, ченця, гондольєра чи то абата! Коли зазнаєш усяких образ і кривд, коли доходиш часто до того, що позичаєш спідницю, щоб спокусити якогось бридкого чоловіка; коли один краде в тебе все, що ти заробила в іншого; коли даєш чиновникам хабарі, а в перспективі маєш тільки страшну старість, лікарню та смітник,— згодьтєся, що з мене найнещасніше створіння в світі.

Так відкривала Пакета своє серце доброму Кандідові, в його кабінеті; а Мартен, що був при тому, говорив Кандідові так:

— От бачите, я вже виграв половину закладу.

Брат Жірофле тимчасом сидів у їдальні і випивав, чекаючи обіду.

— Але ж у вас був такий веселий, вдоволений вигляд, коли я вас побачив,— говорив Кандід. Пакеті,—ви співали, ви пестили театинця з такою непіддробленою ніжністю і здавалися мені такою ж щасливою, як тепер узиваєте себе безталанною.

— Добродію,— відповіла Пакета,— це й є одно з проклять моєї професії. Вчора мене пограбував і побив офіцер, а сьогодні я мушу бути весела, щоб сподобатись ченцеві.

Цього Кандідові було годі, і він визнав, що Мартен мав рацію. Сіли до столу з Пакетою і театинцем; обід був досить жвавий, і наприкінці вони розмовляли вже досить одверто.

— Панотче,— звернувся Кандід до ченця,— ви, здається мені, маєте таку долю, що всі повинні вам заздрити. Ваше лице пашисть квітучим здоров'ям, на вашому виду написано щастя, ви маєте гарненьку дівчину для розваги і, здається, дуже вдоволені своїм становищем театинця.

— Бодай би всі театинці згинули в морській безодні,— сказав брат Жірофле.— Не раз кортіло мені підпалити монастир, а самому зробитись турком. Батьки присилювали мене в п'ятнадцять років надіти цю гидку рясу, щоб збільшити спадки старшого брата, побий його лиха година! По монастирях панує заздрість, незгода і злоба. Правда, я виголосив кілька поганих проповідей і заробив трохи грошей, але половину з них у мене вкрав пріор; решту я витрачаю на дівчат. Та коли я повертаюсь увечері до монастиря, я ладен розбити собі голову об мури. І всі мої брати почувають те саме.

Мартен звернувся до Кандіда із своїм звичним спокоєм:

— Ну що, чи не виграв я весь заклад?

Кандід дав дві тисячі піастрів Пакеті і тисячу братаві Жірофле.

— Ручуся вам, що з цими грішми вони будуть щасливі,— сказав він.

— Не думаю,— сказав Мартен,— може, ви їх зробите ще нещаснішими з усіма тими піастрами.

— Хай буде, що буде,— сказав Кандід,— але мене тішить, що я часто стрічаю людей, яких не сподівався ніколи

зустріти. Дуже можливо, що, знайшовши свого червоного барана і Пакету, я знайду так само і Кунігунду.

— Бажаю, щоб вона принесла вам щастя,— сказав Мартен,— але я в тому непевен.

— Ви надто жорстокі,— сказав Кандід.

— Бо я таки пожив і маю досвід,— відповів Мартен.

— Але гляньте на гондольєрів,— сказав Кандід,— хіба вони не співають безперестанку?

— Ви не бачили їх дома з жінками та дітворою,— сказав Мартен.— Дож має свої печалі, а гондольєр — свої. Правда, доля гондольєра, загалом кажучи, краща за долю дожа, але, здається мені, різниця тут така мала, що не варт про те й говорити.

— Ще є чутки,— сказав Кандід,— про сенатора Пококуранте*, про того, що живе в прекрасному палаці на Бренті і досить прихильно приймає чужинців. Запевняють, що він ніколи не знав лиха.

— Хотів би я поглянути на це диво,— сказав Мартен.

Кандід негайно ж послав до сеньйора Пококуранте попросити дозволу одвідати його на другий день.

Розділ двадцять п'ятий

ОДВИДИНИ СЕНЬЙОРА ПОКОКУРАНТЕ, БЛАГОРОДНОГО ВЕНЕЦІАНЦЯ

Кандід і Мартен поїхали гондолою по Бренті і прибули до палацу благородного Пококуранте. Сади його добре доглядалися і були прикрашені прегарними мармуровими статуями; палац був чудової архітектури. Господар дому, людина шістдесяти років, дуже багатий, зустрів обох цікавих ввічливо, але без особливої запобігливості; це стурбувало Кандіда, але сподобалось Мартенові.

Спочатку двійко гарненьких і чисто вбраних дівчат запропонували їм шоколаду з легкою, добре збитою пінкою. Кандід не міг утриматись, щоб не похвалити їх за красу, послужливість і спритність.

— Це досить добрі створіння,— сказав сенатор Пококуранте.— Я часом беру їх до себе у ліжко, бо мені дуже докучили міські дами з своїм кокетством, ревностями, сварками, забаганками, дріб'язковістю, пихою, дурницями

та сонетами, що треба або самому складати, або замовляти для них; але вже й ці двоє дівчаток починають мені обридати.

Після сніданку Кандід, гуляючи по довгій галереї, був здивований красою картин. Він спитав, якого майстра були перші дві.

— Рафаеля, — сказав сенатор. — Я кілька років тому заплатив за них з гонору дуже дорого. Кажуть, це найпрекрасніше з усього, що є в Італії, але мені вони не подобаються: фарби на них дуже темні, фігури недосить округлі і недосить опуклі, драпіровка зовсім не подібна до матерії. Словом, хоч як там їх славлять, а я не вбачаю в них правдивого наслідування природи. Мені сподобалася б тільки така картина, яку б я міг прийняти за саму природу, а таких саме й немає. У мене багато картин, але я на них уже не дивлюся.

Пококуранте, чекаючи обіду, влаштував для гостей концерт. Кандід визнав музику чарівною.

— Цей шум, — сказав Пококуранте, — може забавити на півгодинки; коли ж він триває довго, то всіх притомлює, хоч ніхто не сміє того сказати. Нинішня музика зійшла на мистецтво виконувати трудні речі, а все, що трудне, не може подобатись, коли воно довге. Можливо, я волів би за краще слухати оперу, коли б не добрали способу робити з неї страхіття, яке мене обурює. Хай хто хоче йде дивитись на поганенькі музичні трагедії, де дія діється тільки для того, щоб не дуже до речі вставити дві чи три смішні пісеньки, які дають змогу актрисі похизуватися своїм горлом. Хай хто хоче чи хто може умліває з захвату, дивлячись, як виспіває кастрат роль Цезаря чи Катона та гордо походить по помосту, — а я вже давно відмовився від цього убозтва, хоч вонд становить тепер славу Італії і королі за нього платять великі гроші.

Кандід трохи посперечався з ним, але обережно. Мартен цілком пристав на думку сенатора.

Сіли до столу, і після чудового обіду пішли до бібліотеки. Кандід, побачивши Гомера в коштовній оправі, похвалив його вельможність за добірний смак.

— Ця книжка, — сказав він, — тішила великого Панглоса, найбільшого філософа Німеччини.

— А мене не тішить, — байдуже сказав Пококуранте. — Колись мене запевнили, що її читання дає велику втіху,

але ці повсякчасні побоїща, такі подібні одно до одного, ці боги, що весь час діють, але нічого по суті не роблять; ця Єлена, що через неї йде війна, а вона ніякої участі в дії не бере, ця Троя, яку облягають і не беруть,— усе це навіває на мене смертельну нудоту. Я часом питаю учених, чи їм таке осоружне це читання, і всі щирі люди признавались мені, що і в них книжка випадала з рук, але що її конче треба мати в бібліотеці, як пам'ятку старовини, як ті іржаві монети, що не ходять на торгу.

— Але про Вергілія ваша вельможність, певно, іншої думки? — спитав Кандід.

— Погоджуюсь,— сказав Пококуранте,— що друга, четверта і шоста частини його «Енеїди» чудесні. Щождо його побожного Енея, дужого Клоанта, друга Ахата, малого Асканія, пришелепуватого царя Латина, міщанської Амати та недоладної Лавінії,— то тяжко знайти щось холодніше і неприємніше. Я вже вважаю за краще читати Тассо та казки Аріосто, від яких можна заснути і стоячи.

— А чи дозволите вас запитати,— сказав Кандід,— може, вам більше втіхи дає Гораций?

— Так, у нього бувають думки,— сказав Пококуранте,— вельми корисні для світської людини; подані в стислих, енергійних віршах, вони легко залишаються в пам'яті. Але мене дуже мало вражає його подорож до Бріндізі, його опис поганого обіду або мужицької сварки між якимось Рупілієм *, що його слова, каже він, «були повні гною», та ще кимсь, слова якого «були оцтом». Його вірші проти старих жінок і чаклунок я читав з великою відразою. І невже він може подобатись, коли говорить своєму другові Меценату, що стукнеться об зорі своїм піднесеним чолом, якщо той зачислить його до ліричних поетів. Дурні захоплюються всім, що тільки написав шанований автор. А я читаю тільки для себе і люблю тільки те, що мені до смаку.

Кандід, якого змалку привчили не мати власної думки, вельми дивувався всьому, що чув, а Мартен уважав спосіб думання Пококуранте досить розумним.

— А от і Ціцерон,— сказав Кандід,— я гадаю, що ви раз у раз перечитуете цю велику людину?

— Навпаки, ніколи не читаю,— відповів венеціанець.— Що мені до того, як він захищав Рабірія або Клуенція *? У мене досить своїх справ, де я сам маю судити. Я вважав

був за краще взятися за його філософічні твори, але, побачивши, що він сумнівається у всьому, зробив висновок, що знаю не менше від нього і можу лишатися неуком без сторонньої допомоги.

— А ось вісімдесят томів записок Академії наук,— скрикнув Мартен.— Може, тут є щось путнє.

— Було б,— сказав Пококуранте,— коли б хоч один з авторів цього сміття винайшов принаймні спосіб робити шпильки; а то ці книжки повні лише нікчемних систем і не містять жодної корисної статті.

— А яка сила театральних п'єс,— сказав Кандід,— італійських, іспанських, французьких!

— Так,— відповів сенатор,— маю їх зо три тисячі, але гарних не знайдеться і на три десятки... Всі ж оті проповіді, що разом не варті однієї сторінки Сенеки, та всі грубезні томи теології,— так ви ж добре самі розумієте, що до них не заглядав ніколи ні я, ні хто інший.

Мартен побачив полиці з англійськими книжками.

— Я гадаю,— сказав він,— що республіканцеві має подобатись більшість цих, так вільно написаних праць.

— Так,— відповів Пококуранте,— добре, коли пишуть те, що думають, це привілей людини. По всій нашій Італії пишуть тільки те, чого не думають; ті, що живуть на батьківщині Цезарів і Антонінів, не сміють висловити думку без дозволу ченця-якобіта. Я був би задоволений свободою, що її надихають геніальні англійці, коли б пристрасть і дух партії не псували все те, що ця дорогоцінна свобода має гідного пошани.

Кандід, побачивши Мільтона, спитав, чи не вважає господар цього автора великою людиною.

— Кого? — спитав Пококуранте,— цього варвара, що написав довгий коментарій до першого розділу «Битія» в десятих книжках дубових віршів? * Цього грубого наслідувача греків, що спотворив творіння світу, в якого месія бере величезного циркуля з небесної шафи і креслить проект своєї праці,— тимчасом як Мойсей говорить про Вічну істоту, що створила світ одним словом? Щоб я шанував того, хто псує пекло й дияволів Тассо; хто виставляє Люцифера то жабою, то пігмеем, у кого він сто разів торочить все ті самі речі і сперечається на богословські теми; хто серйозно копіює жарти Аріосто про винайдення вогнепальної зброї і змушує чортів стріляти в небо з гармат!

Ні мені, ні кому іншому в Італії не можуть подобатись такі сумні витівки. Від «Шлюбу Гріха і Смерті», від зміїв, що породжують Гріх, нудить кожного, хто має хоч трохи тонкий смак, а той довгий опис лікарні, він цікавий тільки для трунаря. Цю поему, таку похмуру, дивацьку і несмачну, зустріли зневагою, як тільки вона з'явилась; я й тепер ставлюсь до неї так, як ставились її сучасники на батьківщині. А втім, я говорю те, що думаю, і я мало цікавлюсь тим, щоб інші думали, як я.

Кандіда засмутили ці слова; він шанував Гомера і трохи любив Мільтона.

— Ох,— сказав він нишком Мартенові,— я боюся, що й до наших німецьких поетів він почуває глибоку зневагу.

— Він не так уже й помиляється,— сказав Мартен.

— О, яка надзвичайна людина! — говорив Кандід сам собі.— Який великий геній цей Пококуранте! Ніщо не може йому сподобатись.

Оглянувши отак усі книжки, вони зійшли в сад. Кандід вихваляв усі його красоти.

— Я не бачив гіршого несмаку,— сказав господар.— Усе тут нікчемне. Завтра накажу посадити другий, кращий.

Коли обидва відвідувачі попрощалися з його вельможністю, Кандід сказав Мартенові:

— От, ви бачили... Погодьтеся, що це найщасливіший із людей; він вищий від усього, що має.

— Чи не здається вам,— відповів Мартен,— що йому обридло все, що він має? Платон уже давно сказав, що не ті шлунки найкращі, які відмовляються від усякої страви.

— Але хіба не втіха все критикувати і помічати хиби там, де інші вбачають красу? — сказав Кандід.

— Тобто,— відповів Мартен,— чи не втіха в тім, щоб не мати втіхи?

— Ну, гаразд,— сказав Кандід,— я все-таки буду справді щасливий, коли побачу Кунігунду.

— Надія завжди гарна річ,— мовив Мартен.

Тимчасом минали дні і тижні. Какамбо не повертався, і Кандід, пригноблений своїм лихом, не звернув навіть уваги, що Пакета і брат Жірофле не прийшли йому подякувати.

Розділ двадцять шостий

ЯК КАНДІД ТА МАРТЕН ВЕЧЕРЯЛИ З ШІСТЬМА ЧУЖИНЦЯМИ, І ХТО ВОНИ БУЛИ

Одного вечора, коли Кандід із Мартеном сідали до столу разом з чужинцями, що жили в тому самому готелі, хтось із чорним, як сажа, обличчям підійшов до нього ззаду і, взявши за руку, сказав:

— Будьте готові їхати з нами, не гайтеся.

Він обернувся і побачив Какамбо. Тільки побачивши Кунігунду, здивувався б він більше. Він мало не здурів на radoщах. Він обняв свого дорогого приятеля.

— Кунігунда тут? Де вона? Веди мене до неї, хай я помру на radoщах разом з нею.

— Кунігунди тут немає,— сказав Какамбо,— вона в Константинополі.

— О небо! В Константинополі!.. Але хай вона буде в Китаї, я лечу туди. Їдьмо.

— Поїдемо після вечері,— відповів Какамбо.— Нічого не можу сказати вам більше. Я невільник, мене чекає мій господар. Я маю прислужувати йому при столі. Мовчіть, вечеряйте і будьте готові.

Кандід, вагаючись між радістю й смутком, радий, що побачив свого вірного по́сланця, здивований, що побачив його невільником, сповнений надії знов розшукати свою кохану, з тремтінням у серці і плутаниною в думках, сів до столу разом з Мартеном, що спокійно дивився на всі ті пригоди, та шістьма чужинцями, що приїхали на карнавал до Венеції.

Какамбо, наливаючи вино одному з чужинців, нахилився до свого господаря наприкінці вечері і сказав йому на вухо:

— Ваша величність, можете їхати, коли схочете: корабель готовий.

Сказавши це, він вийшов. Присутні здивовано переглянулись, не мовивши й слова; аж ось другий слуга підійшов до свого господаря і сказав:

— Карета вашої величності в Падуї, човен готовий.

Пан зробив знак рукою, і слуга вийшов. Усі зирнулися між собою знову, і загальне здивування подвоїлось. Третій слуга, підійшовши до третього чужинця, сказав йому:

— Пане, будьте певні, вашій величності не доведеться тут довго лишатись, я все приготую.

І відразу зник.

Кандід і Мартен були певні, що це карнавальний маскаррад. Четвертий слуга сказав четвертому панові:

— Ваша величність, можете їхати, коли ваша воля,— і вийшов, як інші.

П'ятий слуга сказав те саме п'ятому господареві. Але шостий трохи по-іншому звернувся до шостого з чужинців, що сидів поруч Кандіда, і сказав:

— Слово честі, мій пане, вашій величності вже не хочуть вірити набір, а мені й поготів. Цієї ночі нас можуть засадити до в'язниці, вас і мене. Піду, може, щось зроблю. Прощайте!

Коли всі слуги вийшли, шестеро чужинців і Кандід з Мартеном залишились у глибокому мовчанні. Нарешті, Кандід порушив тишу:

— Панове,— сказав він,— які чудні жарти! Чому це ви всі королі? Щодо нас, то ми не королі зовсім — ні я, ні Мартен.

Тоді господар Какамбо велично сказав по-італійському:

— Я зовсім не жартую. Мене звати Ахмет III *. Кілька років я був великим султаном. Я скинув з престолу мого брата; мій небіж скинув мене. Всіх моїх візирів порізано, а я доживаю віку в старому сералі. Мій небіж, великий султан Махмуд, інколи дозволяє мені подорожувати для здоров'я, і я приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Юнак, що сидів біля Ахмета, сказав:

— Мене звати Іван *, я був імператором всея Росії. Мене скинули з трону, як я ще був у колиці; батька й матір моїх заточили; виховали мене у в'язниці. Часом мені дозволяють подорожувати в супроводі вартових, і я приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Третій сказав:

— Я — Карл-Едуард *, король англійський. Мій батько уступив мені право на королівство, і я бився, щоб те право обстояти. Восьмистам моїм прихильникам вирвали серця і ними били їх по щоках, а мене посадили до в'язниці. Тепер я простую до Рима одвідати короля, мого батька, скинутого з престолу, як я та мій дід, і я сюди приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Тоді четвертий сказав:

— Я — король польський*; невдача на війні позбавила мене моїх спадкових володінь; батько мій теж зазнав такої змінності долі. З сумом корюсь я провидінню, як і султан Ахмет, імператор Іван та король Карл-Едуард,— хай бог пошле їм довге життя. Я теж приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

П'ятий сказав:

— Я так само король польський*; двічі втрачав я моє королівство. Але провидіння дало мені іншу державу*; де я зробив більше добра, ніж можуть зробити всі сарматські королі на обох берегах Вісли. Я теж скорився провидінню і приїхав сюди, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Лишився тільки шостий монарх.

— Панове,— мовив він,— я не такий великий володар, як ви, але, зрештою, я був теж королем, як і всі інші. Я — Теодор*, мене обрано було на короля Корсіки. Мене називали «ваша величність», а тепер ледве звать добродієм; я чеканив монету, а тепер не маю динара; я мав двох державних секретарів, а тепер через силу утримую одного служника; я сидів на троні, а в Лондоні довгий час лежав у в'язниці на соломі. Боюся, щоб не сталося того і тут; проте, подібно до ваших величностей, і я приїхав сюди, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

П'ятеро королів вислухали цю промову з благородним співчуттям. Кожен з них дав королеві Теодору по двадцять цехінів на одягу й сорочки. Кандід подарував йому діамант у дві тисячі цехінів.

— Що це за людина,— говорили п'ятеро королів,— що спроможна дати в сто разів більше, як кожен з нас, і — дивна річ! — справді дає. Ви теж король, добродію?

— Ні, панове, і найменшого бажання не маю бути королем.

Коли вставали з-за столу, до того самого готелю прибуло ще четверо найсвітліших принців, що теж утратили свої володіння через війну і приїхали на кінець карнавалу в Венеції. Але Кандід не звертає уже ніякої уваги на новоприбулих. Він увесь захоплений був думкою їхати до Константинополя, щоб знайти там свою любу Кунігунду.

Розділ двадцять сьомий

ПОДОРОЖ КАНДИДА ДО КОНСТАНТИНОПОЛЯ

Вірний Какамбо вже договорив турецького корабельника, що мав везти султана Ахмета до Константинополя, щоб той узяв і Кандіда з Мартеном на свій корабель. Уклонившись низько його злиденній величності, вони пішли до корабля, і Кандід дорогою говорив Мартенові:

— Отже, ми вечеряли з шістьма скинутими королями! І одному з них я навіть подав милостиню. Може, є багато принців іще безталанніших. Щождо мене, то я втратив тільки сто баранів, і тепер лечу в обійми до Кунігунди. Мій любий Мартене, я ще раз скажу, що Пангос таки був правий: все — добре.

— Хай буде так,— сказав Мартен.

— Але яка ж неправдоподібна пригода трапилась нам у Венеції! Чи бачив хто, чи чув, щоб шестеро скинутих з престолу королів вечеряли разом в одному шиночку!

— Це не дивніше від усього, що нам траплялось,— сказав Мартен.— Що королів скидають,— це річ світова; щождо честі, яку ми мали, вечерявши з ними, то вона не варта найменшої уваги. Хіба не однаково, з ким вечеряти,— аби страва була смачна!

Як тільки зійшли на корабель, Кандід одразу ж кинувся на шию своєму колишньому слугі, своєму щирому приятелеві Какамбо.

— Ну, що ж поробляє Кунігунда? — спитав він у нього.— Чи таке ж вона диво краси, як була? Чи кохає ще мене? Як вона себе почуває? Ти ж, напевно, купив їй палац у Константинополі?

— Мій любий пане,— відповів Какамбо,— Кунігунда має миски на березі Пропонтиди * в одного князя, що має дуже мало посуду. Вона невільниця в домі колишнього правителя, на ймення Ракочі, якому султан дає щодня три еку на прожиток. Але найсумніше, що вона втратила красу і стала погана з лиця.

— Ох, прекрасна вона чи погана,— сказав Кандід,— але я людина чесна, і мій обов'язок кохати її вічно. Та як могла вона потрапити в таке лихе становище з п'ятьма чи шістьма мільйонами, які ти повіз?

— Гаразд,— сказав Какамбо,— хіба я не мусив дати два з них донові Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаре-

нес-і-Лампурдос-і-Суза, губернаторові Буенос-Айреса, за дозвіл узяти Кунігунду, і хіба не забрав у нас решту один хоробрий пірат? А хіба цей пірат не возив нас до мису Матапан, до Мілоса, Нікарії, Самоса, Патроса, Дарданелл, Мармурового моря й Скутарі? Кунігунда й стара служать князеві, про якого я говорив, а сам я став невольником у скинутого з престолу султана.

— О, скільки страшних, одне з одним сполучених нещастя! — сказав Кандід. — Але, зрештою, у мене є ще кілька діамантів, і я легко визволю Кунігунду. Шкода тільки, що вона споганіла.

Потім, звертаючись до Мартена, він запитав:

— Як на вашу думку, хто вартий більшого жалю — імператор Ахмет, імператор Іван, король Карл-Едуард чи я?

— Не знаю, — відповів Мартен. — Для того треба б побувати у вашому серці.

— Ах! — сказав Кандід, — коли б Панглос був тут, він знав би це і нам з'ясував би.

— Не знаю, — мовив Мартен, — якою вагою ваш Панглос міг би зважити людське безталання і змити людські болі. Але я гадаю, що на землі не один мільйон людей сто раз жалюгідніших за короля Карла-Едуарда, імператора Івана та султана Ахмета.

— Дуже можливо, — сказав Кандід.

За кілька днів вони прибули до чорноморської протоки. Кандід насамперед викупив Какамбо за дорогу ціну; потім, не гаючи часу, кинувся з товаришами на галеру, щобпливти на берег Пропонтиди шукати Кунігунду, хоч як там вона споганіла.

Серед каторжників на галері було двоє, які дуже погано гребли і яких шкіпер-левантієць вряди-годи шмагав бичачою жилою по голих плечах. Кандід, з природного зворушення, подивився на них уважніше, ніж на інших галерників, і з співчуттям підійшов до них. Йому здалося, що деякими рисами своїх спотворених облич вони трохи нагадують Панглоса і бідолашного єзуїта-барона, брата Кунігунди. Це збентежило Кандіда і засмутило. Він подивився на них ще уважніше.

— Справді, — сказав він до Какамбо, — коли б я не бачив, як повішено вчителя Панглоса, і не мав нещастя сам убити барона, я подумав би, що це вони гребуть на галері.

Почувши ім'я барона і Панглоса, обидва каторжники голосно скрикнули, перестали гребти і кинули свої весла. Шкіпер-левантієць підбіг до них, і на них посипались ще рясніші удари.

— Стривайте, стривайте, пане! — гукнув Кандід. — Я заплачу вам стільки, скільки схочете.

— Як! Це Кандід! — сказав один з каторжників.

— Як! Це Кандід! — сказав другий.

— Чи це сон? — сказав Кандід. — Чи це наяву? Чи на галері я? Невже це барон, якого я вбив? Невже це вчитель Панглос, якого я бачив на шибениці?

— Це ми, це ми, — відповіли вони.

— Так оце той великий філософ? — сказав Мартен.

— Ей, пане шкіпер, — сказав Кандід, — скільки ви хочете викупу за пана Тундер-тен-Тронка, одного з перших баронів імперії, та за пана Панглоса, найглибокودумнішого німецького метафізика?

— Християнський собако, — відповів шкіпер-левантієць, — коли ці дві каторжні християнські собаки — барони та метафізики, а це, певно, велика річ у їхньому краю, то ти даси мені за них п'ятдесят тисяч цехінів.

— Ви їх матимете, пане, везіть мене блискавкою до Константинополя, і вам одразу ж буде сплачено. Ой ні, — везіть мене до Кунігунди.

Шкіпер-левантієць уже з першого наказу Кандіда взяв напрямок на місто і наказав гребти швидше, ніж птах ширяє в повітрі.

Кандід сто разів обіймав барона та Панглоса.

— Та як же я вас не вбив, мій любий бароне? А ви, мій любий Панглосе, як ви лишились живі після того, як вас повісили? І чому ви обидва на галері в Туреччині?

— Чи правда, що моя сестра тут, у цій країні? — спитав барон.

— Так, — відповів Какамбо.

— Я знову бачу мого любого Кандіда! — скрикнув Панглос.

Кандід познайомив їх із Мартеном і Какамбо. Всі обнялися, всі говорили разом. Галера летіла; вони були вже в порту. Покликали єврея, якому Кандід продав за п'ятдесят тисяч цехінів діамант, що коштував сто тисяч, — бо той єврей присягався Авраамом, що більше дати не може. Кандід негайно викупив барона та Панглоса. Панглос упав йому в ноги і зросив їх слізьми, а барон подякував,

схиливши голову, і пообіцяв повернути гроші при першій нагоді.

— Та чи може ж бути, що моя сестра в Туреччині? — питав він.

— Нічого нема певнішого, — відповів Какамбо, — вона перетирає посуд у трансільванського принца.

Зразу ж покликали двох євреїв. Кандід продав ще кілька діамантів, і всі попливли іншою галерою визволяти Кунігунду.

Розділ двадцять восьмий

ЩО СТАЛОСЯ З КАНДИДОМ, КУНІГУНДОЮ, ПАНГЛОСОМ, МАРТЕНОМ ТА ІНШИМИ

— Вибачте, — казав Кандід баронові, — ще раз вибачте, преподобний отче, що я вас проткнув наскрізь шпагою.

— Годі про це, — сказав барон, — я був запалився трохи, мушу в тім признатись. Але коли ви хочете знати, яким випадком бачите мене на галерах, то я вам скажу: коли брат аптекар з колегії вилікував мені рану, мене атакували, і іспанський загін полонив мене; мене кинули до в'язниці в Буенос-Айресі, але сестра моя тоді вже звідти виїхала. На мою вимогу мене вирядили в Рим до панотця-генерала. Я дістав призначення на посаду капелана при французькому посольстві в Константинополі. Не минуло й тижня, як я прийняв посаду, — аж ось якось увечері я зустрів молодого й стрункого ічоглана. Було гаряче і хлопець хотів купатись. Я використав цю нагоду, щоб покупатись укупі. Я ще не знав, що то величезний гріх для християнина, коли його побачать голого з молодим мусульманином. Каді наказав дати мені сто раз палицею по п'ятах і засудив мене на галери. Я не думаю, щоб могла бути якась більша несправедливість. Але мені хотілося б знати, чому моя сестра на кухні в трансільванського володаря, що знайшов захист у Туреччині.

— А ви, мій любий Панглосе! — сказав Кандід, — як сталося, що я вас побачив знов?

— То правда, — мовив Панглос, — що ви бачили, як мене повісили. Звичайно, мене мусили спалити, але ви пригадуєте, який дощ ішов, коли мене мали смажити;

гроза була така шалена, що їм не пощастило розпалити вогонь, і мене повісили, бо нічого кращого вони не могли зробити. Один хірург купив моє тіло, приніс до себе і розрізав. Спочатку він зробив мені перехресний розріз від пупа до ключиці. Але я був повішений якнайгірше. Виконавець смертних вироків святої інквізиції, іподиякон, палив людей справді чудово, але він зовсім не мав досвіду, як їх вішати. Мотузка була вогка, вузлувата і погано зашморгувалась,— і тому я ще дихав. Від перехресного розрізу я скрикнув так голосно, що мій хірург упав навзнак; гадаючи, що розрізав диявола, він зірвався бігти, напівмертвий з жаху, і вдруге упав на сходах. На гвалт з сусідньої кімнати прибігла його жінка; побачивши на столі мене з перехресним розрізом, вона перелякалась ще більше від чоловіка, кинулась тікати і впала на нього. Коли вони трохи отямилась, я почув, як жінка казала хірургові: — Мій любий, як ви наважились різати еретика? Хіба ви не знаєте, що в тілі тих людей сидить диявол? Піду я мерщій по священника, хай вижене біса.— Я затремтів від цих слів і, зібравши останні рештки сил, скрикнув: — Згляньтесь на мене! — Кінець кінцем, португальський цирульник заспокоївся і зашив мені шкіру; його жінка теж поклопоталась про мене, і за два тижні я звівся на ноги. Цирульник знайшов мені посаду, і я став лакеєм у мальтійського рицаря, що їхав до Венеції. Але в господаря мого не було чим мені платити; він найняв мене венеціанському купцеві, і з ним я поїхав до Константинополя.

Якось мені забалулося піти до мечеті; там був тільки старий імам і молоденька дуже гарненька жінка, що шепотіла молитви. Її груди були геть відкриті, і між двома персами у неї був прекрасний букет з тюльпанів, троянд, анемонів та гіацинтів; вона впустила свій букет, я його підняв і поклав їй з щирою пошаною назад. Я так довго його мостив, що імам розгнівався і, побачивши, що я християнин, гукнув на допомогу. Мене повели до кадї, що сказав дати мені сто раз палицею по п'ятах і послав мене на галери. Мене прикували саме на ту галеру і саме до тієї лави, що й барона. На цій галері було четверо юнаків із Марселя, п'ять неаполітанських священників та два ченці з Корфу; вони нам сказали, що такі пригоди трапляються щодня. Барон казав, що він зазнав більшої кривди, ніж я, а я запевняв, що пристойніше покласти букет жінці на груди, ніж бути голісіньким з ічогланом. Ми сперечались

невгаваючи і діставали по двадцять раз нагаєм щодня, аж поки збіг подій у цьому світі не привів на нашу галеру вас і поки ви нас не викупили.

— Гаразд, мій любий Панглосе! — сказав йому Кандід. — Але коли вас вішали, різали, били і коли ви гребли на галерах, — чи й тоді ви трималися того переконання, що все на світі йде якнайкраще?

— Я завжди був своєї попередньої думки, — відповів Панглос; — адже я — філософ. Мені не личить зрікатися своїх переконань, Лейбніц не міг помилитись, і наперед установлена гармонія — це найкраща в світі річ, так само, як і повнота всесвіту та невагома матерія.

Розділ двадцять дев'ятий

ЯК КАНДІД ЗНАЙШОВ КУНІГУНДУ І СТАРУ

Поки Кандід, барон, Панглос, Мартен та Какамбо розповідали свої пригоди, поки вони міркували про випадкові й не випадкові на цьому світі події, поки сперечались про наслідки й причини, про зло моральне і зло фізичне, про свободу й необхідність, про втіхи, яких можна зазнати і на галерах в Туреччині, — вони причадили до берега Пропонтиди і стали перед домом трансільванського князя. Перше, що вони побачили, — це була Кунігунда з старою, яка розвішувала на вірвовках випрані серветки.

Барон зблід від такого видовища. Ніжний коханець Кандід, побачивши свою прекрасну Кунігунду зчорнілою, з опухлими очима, висохлими грудьми, зморщеними щоками та червоними порепаними руками, відступив на три кроки, поійнятий жахом, а потім кинувся до неї з ніжними привітаннями. Вона обняла Кандіда і свого брата; обняли стару; Кандід викупив їх обох.

Неподалік був маленький хутірець; стара запропонувала Кандідові оселитися там, поки всі вони діждуться кращої долі. Кунігунда не знала, що вона споганіла, бо ніхто їй про те не говорив; вона нагадала Кандідові про його обіцянку, і таким рішучим тоном, що добрий Кандід не насмівся їй відмовити. Він оповістив баронові, що має одружитися з його сестрою.

— Я ніколи не стерплю, — сказав барон, — такої підлоти з її боку і такого зухвальства з вашого; ніколи не

допущу я такої неслави, щоб діти моєї сестри не могли увійти до генеалогічних книг Германії. Ні, ніколи моя сестра не вийде заміж ні за кого іншого, тільки за імперського барона.

Кунігунда впала йому до ніг і облила їх слізьми; він був непохитний.

— Божевільний бароне,— сказав Кандід,— я визволив тебе з галер, я заплатив викуп за тебе і за твою сестру; вона мила тут посуд, вона бридка, і я беру її за дружину з своєї доброти, а ти ще опираєшся! Та я знов убив би тебе, коли б піддався своєму гніву.

— Можеш убити мене ще раз,— сказав барон,— але моєї сестри не візьмеш, поки я живий!

Розділ тридцятий

ЗАКІНЧЕННЯ

Кандід, у глибині свого серця, не мав ніякого бажання бути одруженим з Кунігундою, але надмірне зухвальство барона схилило його на шлюб, та й Кунігунда так щиро прохала його, що він не міг відмовитись. Він порадився з Панглосом, Мартеном і вірним Какамбо. Панглос написав чудову розвідку, де доводив, що барон не має ніякого права на сестру, і вона може, згідно з усіма законами імперії, взяти з Кандідом морганатичний шлюб. Мартен запропонував кинути барона в море; Какамбо порадив віддати його назад шкіперові-levantійцю, посадити на галеру, а потім вирушити в Рим до панотця-генерала найпершим кораблем. Цю думку всі визнали за найкращу; стара її ухвалила; сестрі не сказали про те ні слова; недорогим коштом все те здійснили. Було приємно піддурити езуїта і покарати німецького барона за пиху.

Було б дуже природно гадати, що Кандід, після стількох нещасть, побравшись із своєю коханою і живучи з філософом Панглосом, філософом Мартеном, мудрим Какамбо та старою, привізши з собою, крім того, стільки діамантів з батьківщини давніх інків, мав би провадити найприємніше в світі життя. Але його так обшахрала євреї, що йому нічого не лишилось, крім маленького хутирця; жінка його, день у день стаючи поганішою, робилась сварливою і нестерпною; стара була немічна і ще

гірша на вдачу, як Кунігунда. Какамбо, що працював у саду і ходив продавати овочі до Константинополя, був виснажений роботою і кляв свою долю. Панглоса часами брав розпач, що він не блищить у якомусь з німецьких університетів. Щодо Мартена, то він був непохитно переконаний, що скрізь однаково зле, і до всього ставився терпляче. Кандід, Мартен і Панглос сперечалися іноді на теми з метафізики і моралі. Часто бачили вони, як під вікнами їхньої господи пропливали кораблі з ефенді, пашами й кадіями, яких виряджали на заслання до Лемносу, Мітілени та Ерзерума; бачили, як приходять інші кадії, інші ефенді, інші паші, які заступали місце вигнаних і йшли на вигнання своєю чергою; бачили чепурно насажені на списи голови, які возили в дар Високій Порті. Ці видовища ще більше розпалювали суперечки; коли ж не було суперечок, тоді наставала така нестерпна нудьга, що стара одного разу наважилась сказати:

— Хотіла б я знати, що гірше: бути сто раз згвалтованою піратами-неграми, мати відрізаний зад, пройти під шомполлами в болгар, бути відшмаганим чи то повішеним під час аутодафе, бути порізаним за життя, гребти на галері, зазнати, нарешті, всіх злиднів, які лиш бачили ми, чи, може, лишатися тут, нічого не робивши?

— Це велике питання, — сказав Кандід.

Розмова викликала нові міркування, і Мартен зробив висновок, що людина родиться, щоб жити в конвульсіях турбот або в летаргії нудьги. Кандід не погоджувався з тим, але сам нічого не твердив. Панглос признався, що весь час він тяжко страждав, та, раз прийшовши до висновку, що все йде на диво добре, тримався цього переконання завжди і ні в що інше не вірить.

Нова подія остаточно зміцнила Мартена в його принципах, захитала, як ніколи, Кандіда і збентежила Панглоса. Одного дня вони побачили коло свого хутірця Пакету і брата Жірофле в страшних злиднях; вони швидко проїли свої три тисячі піастрів, розхóдились, знову схóдились, сварились, сиділи у в'язниці, тікали і, врешті, брат Жірофле став турком. Пакета лишалася при давній своїй професії, але нічого не заробляла.

— Я добре передбачив, — сказав Мартен Кандідові, — що ваші піастри будуть швидко розтринькані і зроблять їх тільки нещаснішими. Ви з Какамбо по шию сиділи в піастрах, а ви не щасливіші за брата Жірофле та Пакету.

— Ох, ох! — сказав Пакеті Панглос, — само небо привело вас сюди. Бідна моя дитино, чи ви знаєте, що ви коштували мені кінчика носа, одного мого ока і одного вуха. Що з вами сталося! І що це за світ!

Ця нова пригода дала більше поживи для філософських розмов, ніж яка інша.

Недалеко від них жив славетний дервіш, якого вважали за найкращого філософа в Туреччині. До нього і звернулися за порадою.

Панглос сказав йому:

— Учителю, ми прийшли спитати вас, для чого створено таку досить чудну тварину, як людина?

— А тобі що? — сказав йому дервіш, — чи твоя це справа?

— Але, преподобний отче, — мовив Кандід, — так жакливо багато зла на землі.

— Ну то що! — сказав дервіш, — хіба не все одно, зле на ній чи добре? Коли його величність виряджає корабель до Єгипту, невже він має цікавитись, чи вигідно на кораблі мишам, чи ні?

— Що ж робити? — спитав Панглос.

— Мовчати, — відповів дервіш.

— А я тишив себе надією, — сказав Панглос, — трохи поміркувати з вами про наслідки і причини, про найкращий із можливих світів, про походження зла, про природу душі та наперед установлену гармонію.

На ці слова дервіш зачинив їм перед носом двері.

Під час цієї розмови розійшлася новина, що в Константинополі задушено двох візирів та муфтія, а кількох їхніх приятелів посадили на палю. Ця подія спричинилася до великого занепокоєння на кілька годин. Панглос, Мартен і Кандід, вертаючись до хутірця, побачили одного доброго діда, що спочивав у холодку, недалеко від хати, під апельсиновим деревом. Панглос, так само цікавий, як і говіркий, запитав у нього, як звали задушеного муфтія.

— Нічого не знаю, — відповів дід, — я ніколи не знав на ймення ні одного муфтія, ні одного візира. Не знаю, про яку пригоду ви говорите, та і взагалі гадаю, що хто втручається до громадських справ, той гине найгіршою смертю, і що він того заслуговує... Сам я ніколи не розпитую, що робиться в Константинополі; досить з мене, що я посилаю туди на продаж овочі з свого саду.

По цій мові він запросив чужинців до своєї хати; там

дві дочки і двоє його синів почастивали подорожніх кількома сортами шербету, власноручно виготованого, каймаком, приправленим цукатами, апельсинами, лимонами, ананасами, фісташками і кавою мокка, не змішаною з поганою батавською та острівною кавою. Потім дочки доброго мусульманина побризкали пахучими духами бороди Кандідові, Панглосу й Мартенові.

— У вас, мабуть, великі маетки і найродючіша земля? — запитав Кандід у турка.

— Ні, я маю тільки двадцять десятин,— відповів турок,— і обробляю їх сам із своїми дітьми. Праця відганяє од нас три великі лиха — нудьгу, порок і злидні.

Повертаючись до свого хутірця, Кандід глибоко розмірковував над словами турка. Він сказав Панглосові й Мартенові:

— Цей добрий дід, здається мені, прожив своє життя краще, аніж ті шестеро королів, з якими ми мали честь вечеряти.

— Велич дуже небезпечна, як свідчать усі філософи,— сказав Панглос.— Еглона, царя моавітського *, вбив Аод; Авессалом повис на власному волоссі і був пробитий трьома списами; царя Надава, сина Іеровоама, забив Вооз; царя Елу — Замврій, Охозію — Іей, Гофолію — Іоас; царі Іоакім, Іехонія та Седекія пішли в неволю. Ви знаєте, як загинули Крез, Астіаг, Дарій, Діонісій Сіракузький, Пірр, Персей, Ганнібал, Югурта, Аріовіст, Цезар, Помпей, Нерон, Оттон, Віттелій, Доміціан, Річард II англійський, Едуард II, Генріх VI, Річард III, Марія Стюарт, Карл I, три Генріхи французькі, імператор Генріх IV? Ви знаєте...

— Я знаю ще,— сказав Кандід,— що нам треба працювати в нашій саду.

— Маєте рацію,— сказав Панглос,— бо коли людина оселилася в саду Едемі, то це було *ut operaretur eum*, щоб вона в ньому працювала, а це показує, що людина родиться не для спочинку.

— Працюймо не міркуючи,— сказав Мартен,— це єдиний спосіб зробити життя хоч трохи стерпним.

Вся невеличка громада пройнялась цим добрим наміром; кожен почав виявляти свої здібності. Маленька земля давала багато; Кунігунда була справді дуже погана, але вона навчилася прегарно пекти пиріжки; Пакета вишивала; стара клопоталась білизною. Ніхто, навіть брат Жірофле, не сидів без роботи,— він став добрим теслею і

навіть чесною людиною. І Панглос не раз говорив Кандідові:

— Всі події нерозривно пов'язані в цьому найкращому із можливих світів. Бо, зрештою, коли б вас не вигнали здоровими стусанами ногою в зад за ваше кохання до Кунігунди; коли б ви не попали до рук інквізиції; коли б ви не виходили пішки всю Америку; коли б ви не прокололи шпагою барона; коли б ви не втратили всіх своїх баранів з славної країни Ельдорадо,— ви б не їли тут ні цукатів, ні фісташок.

— Так, це прекрасно сказано,— відповів Кандід,— але нам треба працювати в нашій саду.

**БАВІЛОНСЬКА
ЦАРІВНА**

1768

I

Старий Бел, володар Вавілону, вважав себе першою людиною на землі, бо всі двірські підлесники так говорили йому, а всі історики його в цьому запевняли. Таку пиху могло виправдати хіба те, що, справді, його попередники тридцять тисяч років тому збудували Вавілон, а він його прикрасив. Відомо, що його палац і парк, які містилися за кілька парасангів * од Вавілона, лежали між Тігром і Євфратом, що обмивали ці чарівні береги. Його просторий будинок, на три милі вздовж фасаду, височів аж до хмар. Навколо даху йшла мармурова балюстрада в п'ятдесят футів заввишки, на ній стояли величезні статуї всіх царів і великих людей. Цей дах, утворений з двох рядів цегли, був укритий із краю до краю широким шаром олова, на якому лежало на дванадцять футів землі; а на цій землі були посаджені цілі гаї оливкових, апельсинових, лимонних, фінікових, кокосових; гвоздичних і коричних дерев, що утворювали алеї, крізь які не проходило сонячне проміння.

Води Євфрату нагнічувалися помпами в сто порожнистих колон, а звідти текли до цих гаїв і сповнювали собою просторі мармурові водойми і потім, спадаючи іншими каналами, утворювали в парку каскади в шість тисяч футів і сотню тисяч фонтанів, які били так високо, що ледве можна було побачити краї їх струменів; згодом води знов поверталися до Євфрату. Висячі сади Семіраміди *, що багато століть пізніше дивували Азію, були тільки безсилим наслідуванням цих стародавніх див, бо в епоху Семіраміди все почало вироджуватися, і чоловіки, і жінки.

Але що було найчарівніше у Вавілоні, що затьмарювало все інше,— так це єдина володарева дочка, Формозанта * на ймення. Це з її портретів і статуй різьбив кілька століть пізніше Праксітель * свою Афродіту — ту, яку називають Венерою Калліпіга *. Яка різниця, о небо, між оригіналом і копією! Отже й Бел пишався більше дочкою, ніж царством. Йй було вісімнадцять років, йй треба було гідного чоловіка. Але де його взяти? Старий оракул про рокував, що Формозанта належатиме тільки тому, хто натягне лук Немврода *. Цей Немврод, великий ловець перед господом, залишив після себе лука на сім вавілонських футів завбільшки, з ебенового дерева, твердішого за залізо з кавказьких гір, яке кують у кузнях Дербента. Після Немврода жоден смертний не міг натягти цього чарівного лука.

Ще було сказано, що рука, яка зігне цього лука, уб'є найстрашнішого і найлютішого з левів, яких тільки бачили у вавілонському цирку. Та це ще було не все: зігнувши лука, переможець лева повинен був подолати всіх своїх суперників, але, головне, мав бути дуже розумним, могутнім і чесним чоловіком, і повинен був володіти найрідкішим скарбом, який тільки є в цьому світі.

Три володарі зважилися домагатися руки Формозанти: фараон єгипетський, шах індійський і великий хан скіфський. Бел призначив день і місце для змагання в кінці свого парку, на широкому просторі, який омивали води Тігру і Євфрату, що зливалися тут. Навколо ристалища спорудили мармуровий амфітеатр, де вмещалося п'ятсот тисяч глядачів. Навпроти амфітеатру був трон царя, що мав з'явитися з Формозантою в супроводі свого двору, а праворуч і ліворуч, між тронем і амфітеатром, були місця для трьох суперників і для всіх інших володарів, що поцікавилися б приїхати подивитись на цю врочисту церемонію.

Першим приїхав єгипетський фараон. Він сидів на бичку Апісі * і тримав у руці сістр * Ізиди *. За ним ішли дві тисячі жерців, одягнених у біліше за сніг полотняне вбрання, дві тисячі євнухів, дві тисячі магів і дві тисячі воїнів.

Слідом за ним незабаром приїхав цар індійський на колісниці, в яку запряжені були дванадцять слонів. Почет його був іще численніший і блискучіший, ніж у єгипетського фараона.

Останнім з'явився цар скіфський. За ним ішли тільки вибрані воїни, озброєні луками і стрілами. За коня йому був чудовий тигр, якого він сам приборкав і який заввишки був такий, як найкращий персидський кінь. Велична й імпазантна постава цього державця затьмарила його супротивників; його білі оголені м'язисті руки, здавалося, згинали вже лук Немврода.

Спочатку трое володарів простерлись ниць перед Белом і Формозантою. Єгипетський фараон подарував царівні двох найкращих нільських крокодилів, двох гіпопотамів, двох зебр, двох єгипетських шурів і дві мумії та книги великого Гермеса, які вважав за найрідкіший скарб на землі.

Цар індійський подарував їй сто слонів, на кожному з яких була визолочена башта, і поклав їй до ніг «Веди» *, писані рукою самого Ксакі *.

Цар скіфський, що не вмів ні читати, ні писати, подарував їй сто бойових коней, укритих чапраками із шкур чорнобурих лисиць.

Царівна спустила очі перед своїми поклонниками і граціозно й гідно уклонилася їм.

Бел звелів одвести цих державців до призначених для них тронів.— Чом не маю я трьох дочок? — сказав він їм.— Я зробив би сьогодні щасливими шість осіб.— Потім він звелів тягти жеребок, кому першому випробувати лук Немврода. У золотий шолом укинули імена трьох претендентів. Першим вийшло ім'я єгипетського фараона, потім ім'я індійського царя. Цар скіфський, глянувши на лука й на суперників, не шкодував, що буде третім.

Поки лагодилися до цієї врочистої спроби, двадцять тисяч пажів і двадцять тисяч молодих дівчат розносили прохолодні напої поміж лавами глядачів. Увесь світ визнавав тоді, що боги створили царів тільки на те, щоб вони повсякчас влаштовували учти, аби лиш учти ті були різноманітні; що життя людське надто коротке, щоб його якось інакше використовувати; що судові процеси, інтриги, війни, суперечки жерців, які виснажують людське життя, є речі безглузді й жахливі; що людина народжується тільки для радості; що вона не кохалася б так пристрасно й стало в розвагах, коли б не була створена для них, що суть людської природи полягає в тому, щоб звеселяти себе, і що все інше є божевілля. Цю чудесну мораль заперечували завжди тільки факти.

Коли мав розпочатися цей іспит, що мусив вирішити долю Формозанти, перед бар'єром з'явився невідомий юнак, сидючи верхи на однорозі, в супроводі челядника, що їхав теж однорогом і тримав на кулаці великого птаха. Сторожа була вражена, побачивши на такому коні постать, що мала вигляд божества. То було, як говорили потім, обличчя Адоніса на Геркулесовім тілі, то була велич укупі з грацією. Його чорні брови й довге русяве волосся — незнане в Вавілоні сполучення краси — зачарували присутніх; весь амфітеатр підвівся, щоб краще його бачити, всі двірські жінки втупили в нього здивовані погляди. Сама Формозанта, що спускала очі долі, підвела їх і почервоніла; трое королів зблідли. Всі глядачі, порівнюючи Формозанту з невідомим, викукували: — В цілому світі тільки цей юнак такий самий вродливий, як і царівна!

Здивовані воротарі спитали в нього, чи він теж володар. Чужинець відповів, що не має честі бути ним, а що приїхав здалеку, цікавлячись побачити, чи є володарі, що гідні були б Формозанти. Його челядника, однорогів і птаха відвели до першого ряду; він низько вклонився Белові, його дочці, трьом королям і всім присутнім, потім, червоніючи, сів на своє місце. Двоє однорогів лягли йому біля ніг, птах сів йому на плече, а челядник, що ніс невеличку торбину, сів поруч нього.

Розпочалося змагання. Із золотого сагайдака витягли лук Немврода. Головний церемоніймейстер, що позад нього йшло п'ятдесят пажів, а попереду двадцяттеро сурмачів, підніс його єгипетському фараонові, що, давши благословити його жерцям і поклавши на голову бикові Апісу, не мав сумніву, що матиме перемогу. Він зійшов на середину арени, зробив першу спробу, доклав усіх сил, викривляючись так, що весь амфітеатр зареготав, а сама Формозанта усміхнулася. Його первосвященик підійшов до нього:

— Нехай ваша величність, — сказав він йому, — одмовиться від цієї марної честі. Ви, без сумніву, переможете в іншому і подолаєте лева, бо маєте шаблю Озіріса. Вавілонська царівна повинна належати володареві, що має найбільше розуму, — а ви відгадаєте всі загадки. Вона повинна одружитися з найчесотнішим, — а ви такий і є, бо вас виховали єгипетські жерці; її має взяти найщедріший, — а ви подарували їй двох кращих крокодилів і двох

найкращих шурів, які були в Дельті; ви маєте бика Апіса й книжки Гермеса, ці найрідкіші в світі речі; ніхто не зможе сперечатися з вами за Формозанту.

— Маєте рацію,— сказав єгипетський король і повернувся до свого трону.

Подали лук до рук індійського володаря, та він натер собі такі пухирі, що цілих п'ятнадцять день не проходили, і він потішав себе тим, що цар скіфський буде не щасливіший за нього.

Та ось узяв лука й скіф; сила в ньомуєдналася з спритністю; в його руках лук, здавалося, став трохи гнучкіший, він навіть трохи зігнув його, але ніяк не міг його натягти.

Глядачі, в яких добре обличчя цього царя викликало прихильність, зітхали з цих малих успіхів і вирішили, що прекрасна царівна ніколи не вийде заміж.

Тоді невідомий юнак одним стрибком перескочив на арену й, удаючись до скіфського царя, сказав йому:

— Не дивуйтеся, ваша величність, що не цілком досягли мети. Ці ебенові луки роблять у моїй країні, їх треба вміти повернути певним способом. Ви маєте більше заслуги, зігнувши його, ніж я, напнувши.

Тут він узяв стрілу з сагайдака, наклав на тятіву, напнув її й спустив стрілу геть далеко за бар'єр. Мільйони рук заплескало на це диво; весь Вавілон здригнувся від вигуків, і всі прекрасні дами заговорили:— Яке щастя, що такий вродливий хлопець має таку силу!

Потім він витяг із кишені невеличку бронзову платівку, написав на ній щось золотим вістрям, прив'язав її до лука й подав усе це царівні з грацією, що захопила всіх присутніх; потім скромно повернувся на своє місце поміж птахом і челядником. Вавілон був вражений, троє королів засмучені, а невідомий, здавалося, нічого не помічав.

Формозанта ще дужче здивувалася, прочитавши на прив'язаній до лука бронзовій платівці невеличкий вірш, писаний доброю халдейською мовою:

Немвродів лук тугий — бійців несхибна зброя,
Амура дивний лук вражає серце нам.
У ваших він руках. Любов'ю неземною.
Проймаєте на смерть ви груди юнакам.
Могутні три царі прийшли на це змагання,
Щоб усміх ваш ясний здобути у бою.
Не знаю я, кого жде вічне раювання,
Та кожен без вагань зустрине смерть свою!

Цей маленький мадригал не розгнівив царівни. Кілька панів старого двору критикували його, кажучи, що раніше, за добрих давніх часів, Бела порівняли б до сонця, Формозанту до місяця, шию її до башти, груди до четверика пшениці,— вони говорили, що чужинець не має фантазії, і що він ухилиється від правил справжньої поезії,— але всі дами вважали, що вірші дуже гречні; вони були зачудовані, що людина, яка так добре натягає луки, має такий розум. Фрейліна сказала царівні:

— Ваша величність, от змарновані таланти; до чого прислужаться цьому юнакові його розум і лук Немврода?

— Щоб чарувати,— відповіла Формозанта.

— Ах!— сказала фрейліна крізь зуби,— ще один мадригал, і дуже можливо, що його покохають.

Тимчасом Бел, порадившись з магами, заявив, що хоч жоден із трьох царів не натягнув лука Немврода, та все ж його дочка має вийти заміж, і вона належатиме тому, хто подолає великого лева, навмисне для цього відгодованого в його звіринці. Єгипетський фараон, вихований за мудрими звичаями своєї країни, зауважив, що дуже смішно, щоб одружити царя, наражати його на небезпеку від звіра. Він визнавав, що володіти Формозантою — це велика нагорода, але гадав, що коли лев задушить його, він ніколи не зможе одружитися з цією прекрасною вавілонянкою. Цар індійський погоджувався з єгиптянином. Вони вирішили, що володар Вавілону глузує з них; що треба викликати військо й покарати його; що в них є багато людей, які матимуть за велику честь померти з наказу своїх володарів, і тоді не спаде й волосинки з їхніх святих голів; що вони легко скинуть з престолу вавілонського царя, а потім тягтимуть жеребок, кому з них володіти прекрасною Формозантою.

По цій угоді обидва царі, не гаючись, вислали кожен до своєї країни гінців з наказом зібрати армію в триста тисяч чоловік, щоб добути Формозанту.

Тимчасом скіфський цар сам вийшов на арену з шаблею в руці. Він не був до нестями закоханий у чару Формозанти; слава була його єдиною пристрастю, вона й привела його до Вавілону. Він хотів довести, що коли індійський і єгипетський володарі надто обережні, щоб погодитися на зустріч з левом, то сам він досить відважний, щоб піти в бій і підтримати честь царського вінця. Його незвичайна відвага не дозволила йому навіть узяти до послуг

свого тигра. Він вийшов сам, легко озброєний, у крицевому, прикрашеному золотом шоломі, над яким розвівалися три кінські, біліші за сніг, хвости.

Проти нього випустили найбільшого з левів, що будь-коли зростали в горах Лівану; страшні його кігті могли, здавалося, розірвати разом трьох царів, а величезна паща пожерти їх. Страшне рикання розлягалось по амфітеатру. Два хоробрі бійці стрімголов кинулися один на одного; відважний скіф устромив свою шаблю в пельку левові, але вістря її, наткнувшись на один з тих міцних зубів, яких ніщо не могло зламати, розлетілося на скалки, і страховище лісів, розлючене раною, вже запустило свої скривавлені кігті в тіло царя.

Невідомий юнак, зворушений небезпекою, що загрожувала мужньому цареві, наче блискавка, кинувся на арену; він одрубав левові голову так легко, як тепер на наших каруселях молоді кавалери збивають голови в маврів або персні.

Потім, витягнувши невеличку коробку, він подав її скіфові з такими словами:

— У цій коробочці, ваша величність, чистий *ясенець* *, у який вірять у моїй країні; ваші славні рани загояться від нього в одну хвилину. Тільки випадково не змогли ви подолати лева, та, незважаючи на це, ваша мужність усіх нас захоплює.

Скіфський цар, більше схильний до вдячності, ніж до заздрості, подякував своєму визволителеві й, ніжно обнявши його, пішов до свого покою, щоб прикласти *ясенець* до ран.

Невідомий дав левову голову своєму челядникові, який вимив її у водоймищі, що було під амфітеатром, і, випустивши з неї всю кров, витяг із своєї торбинки кліщі, висмикнув ними з пащі лева сорок зубів і вставив на їх місце сорок таких самих завбільшки діамантів.

Його господар із звичайною своєю скромністю повернувся на своє місце. Він дав голову лева своєму птахові.

— Любий пташе,— сказав він,— однеси до ніг Формозанти цей невеличкий знак пошани.

Птах полетів, тримаючи в кігтях страшний трофей. Він приніс його до ніг царівни, схиливши шанобливо шию й згинаючись перед нею. Сорок діамантів засліпили всім очі. В пишному Вавілоні ще не бачили таких самоцвітів: на смарагди, топази, сапфіри і карбункули тоді дивилися

там як на найдорогоцінніші окраси. Бел і весь двір були в захваті. Ще більше вражав їх птах, що приніс цей подарунок. Він був завбільшки з орла, але очі в нього були ніжні й лагідні, в орла ж вони горді й грізні. Дзьоб у нього був рожевий і, здавалося, чимось нагадував чарівні уста Формозанти. Шия його мінилася фарбами веселки, але яскравішими і осяйнішими. Золото всіх відтінків виблискувало в його пір'ї. Лапи в нього були наче суміш срібла з пурпуром, а хвости найкращих із птахів, яких пізніш запрягали в колісницю Юнони *, меркли перед його хвостом.

Увагу, цікавість, здивування, захват усього двору привертали то сорок діамантів, то цей чарівний птах. Він сів на балюстраді між Белом і його дочкою. Формозанта гладила його, пестила і цілувала. Він, здавалося, приймав ці пестоші з насолодою, до якої примішувалася пошана. Коли царівна давала йому поцілунок, він повертав його і потім, зворушений, дивився на неї. Вона дала йому тістечок і фісташок, які він брав своєю пурпурно-сріблястою лапою і з невимовною грацією вкидав у дзьоб.

Бел, уважно розглянувши діаманти, вирішив, що ціла його провінція ледве чи може викупити такий багатий подарунок. Він наказав, щоб для невідомого виготовили дари ще розкішніші, ніж ті, що приділені були для трьох державців.

— Цей юнак,— сказав він,— є, безперечно, син або китайського імператора, або короля тої частини світу, про яку я чув і яку називають Європою, або він син африканського царя, володіння якого, кажуть, межують з Єгиптом.

Він одразу ж послав свого обершталмейстера привітати невідомого юнака і спитати, чи не є він державець якоїсь із цих імперій і чому, маючи такі незвичайні скарби, приїхав він з одним слугою і невеличкою торбинкою.

Поки обершталмейстер підходив до амфітеатру, щоб виконати це доручення, приїхав верхи на однорозі другий слуга. Він, звертаючись до юнака, сказав йому:

— Життю Ормара, вашого батька, надходить кінець, я приїхав сповістити вас про це.

Невідомий звів очі до неба, заплакав і відповів одним словом:

— Їдьмо.

Обершталмейстер, переказавши привітання Бела тому, хто переміг лева, подарував сорок діамантів і володів пре-

красним птахом, спитав у слуги, яким же царством править батько цього юного героя. Слуга відповів:— Батько його — старий пастух, якого дуже люблять в окрузі.

Поки тривала ця коротка розмова, невідомий сів на свого однорога і сказав обершталмейстерові:

— Пане, дозвольте передати Белові і його дочці мое щире шанування і скажіть царівні, що я прошу добредбати за птаха, якого я лишаю їй; він єдиний на весь світ, і цим він подібний до неї.

Сказавши це, він виїхав, як блискавка. Обидва слуги виїхали за ним і зникли з очей.

Формозанта не могла втриматися й голосно зойкнула. Птах, обернувшись до амфітеатру, де раніш сидів його господар, здавалося, дуже засмутився, не бачачи його, потім, пильно глянувши на царівну й тихенько потершися дзьобом об її прекрасну руку, він неначе віддавав себе їй до послуг.

Бел, дізнавшись, що цей незвичайний юнак — син пастуха, здивувався, як ніколи раніш, і не міг тому повірити. Він послав навздогін за ним, але швидко йому доповіли, що однорогів, на якому виїхали три вершники, не можна наздогнати і що, їдучи чвалом, вони, мабуть, роблять посто миль за день.

II

Всі обмірковували цю дивовижну подію і марно силкувалися довідатись, як пастухів син міг подарувати сорок великих діамантів і чому він приїхав однорогом. Усі розгубилися, а прекрасна Формозанта, пестячи свого птаха, була в глибокій задумі.

Княжна Альдея, її двоюрідна сестра, яка була струнка і майже така сама вродлива, як Формозанта, сказала їй:

— Сестро моя, не знаю, чи цей молодий напівбог є пастухів син, чи ні, але мені здається, що він виконав усі умови, зв'язані з вашим шлюбом: він натягнув лук Немврода, він перемиг лева, він дуже розумний, бо написав для вас досить гарний експромт. Після того, як він дав вам сорок величезних діамантів, ви не можете заперечувати, що він найщедріший з людей; він володіє птахом, якого не знайти більше в світі. Його добродійність не має

меж, адже замість того, щоб лишитися біля вас, він, не вагаючись, виїхав, як тільки дізнався, що батько його хворий. Всі вимоги оракула він виконав, окрім однієї — перемогти своїх суперників, але він зробив більше: він урятував життя єдиному суперникові, якого міг боятися, а коли б він захотів битися з двома іншими, то, гадаю, немає сумніву, що він легко переміг би їх.

— Усе, що ви кажете, — правда, але чи можливо, щоб найбільший з людей, і, може, найлюб'язніший, був сином пастуха? — відповіла Формозанта.

Статс-дама, яка втрутилася до розмови, сказала, що дуже часто слово «п а с т и р» застосовують до царів, називаючи їх пастирями, бо вони стрижуть свої отари, і що це, безперечно, поганий жарт слуги, що молодий герой приїхав з таким невеличким почтом тільки для того, щоб показати, що його власні заслуги вищі за королівську пишноту і що тільки він сам домігся Формозанти. У відповідь на це царівна тільки осипала птаха тисячею поцілунків.

Тимчасом справили величезний бенкет для трьох царів і для інших володарів, що приїхали на свято. Царева дочка і небога мусили приймати гостей. Царям принесли подарунки, гідні вавілонської пишноти. Чекаючи трапези, Бел скликав раду, щоб вирішити справу з шлюбом Формозанти. Бувши тонким політиком, він сказав:

— Я старий, не знаю, що мені робити й кому віддати мою дочку. Той, хто заслужив її, — тільки простий пастух; царі єгипетський і індійський — боягузи; мені подобається цар скіфський, але він не виконав жодної умови. Я маю ще порадитися з оракулом. Міркуйте тимчасом, і ми постановимо так, як скаже оракул, бо цар повинен поводитися тільки згідно з волею безсмертних богів.

Тут він пішов до своєї молитовні; оракул, як звичайно, відповів йому дуже коротко: «Твоя дочка одружиться тільки тоді, як попоїздить світом». Здивований Бел повернувся до радників і переказав відповідь оракула.

Усі міністри дуже шанували оракулів, усі погоджувалися чи удавали, ніби погоджуються, що оракули є основа релігії, що розум повинен мовчати перед ними, що це через них царі правлять народами, а маги царями; що без оракулів на землі не було б ні чесноти, ні відпочинку. Потім, засвідчивши найглибшу до них пошану, мало не всі зважили, що цей оракул надто зухвалий, що йому не треба скорятися, що нема нічого непристойнішого для дівчини,

а тим більше для дочки великого вавілонського царя, як їхати невідомо куди; що це добрий спосіб зовсім не одружитися чи одружитися потай, негідно й непристойно, що, одне слово, оракул не має й найменшого здорового глузду.

Наймолодший з міністрів, на ім'я Онадаз, найрозумніший з них, сказав, що оракул, очевидно, мав на увазі богомілля чи прощу, і що він пропонує себе в проводирі царівні. Рада погодилася з його думкою, але кожен хотів бути за проводиря. Цар вирішив, що царівна може поїхати в храм, парасангів за триста від міста, по дорозі в Аравію, щоб поклонитися святому, який нібито влаштовував щасливі шлюби дівчатам, і що поїде з нею старшина ради. Після цієї постанови пішли вечеряти.

III

Посеред садів, між двох водоспадів, підносився овальний салон на триста футів у діаметрі. Його блакитне склепіння, всипане золотими зірками, відбивало дійсне розміщення сузір'їв і планет. Склепіння це оберталося, як і небо, за допомогою машин, так само невидимих, як і ті, що керують небесним рухом. Сто тисяч світильників, у циліндрах гірського кришталю, освітлювали зокола й зсередини їдальню; у буфеті, який мав вигляд амфітеатру, було двадцять тисяч ваз і золотих блюд, а проти буфету сиділи музиканти. У двох інших амфітеатрах були: в одному — овочі всіх сезонів, у другому — кристалеві амфори, в яких вилискували вина, які тільки бувають у світі.

Гості посідали навколо столу, вкритого візерунками квітів і фруктів з дорогоцінного каміння. Прекрасна Формозанта сиділа між царем індійським і фараоном єгипетським, прекрасна Альдея біля скіфського царя. Було ще тридцять інших володарів, і біля кожного сиділа одна з кращих двірських дам. Посередині, проти своєї дочки, сидів цар вавілонський. Здавалося, він сумував, що не знайшов їй гідного мужа, і разом з тим радів, що вона ще біля нього. Формозанта попрохала в нього дозволу посадити свого птаха біля себе на столі; цар охоче погодився.

Під звуки музики кожен володар міг вільно розмовляти з своєю сусідкою. Бенкет був приємний і пишний. Перед Формозантою поставили рагу, яке дуже любив її батько.

Царівна сказала, що цю страву треба було б подати його величності, і відразу ж птах, на диво спритно, вхопив блюдо і подав його цареві. Ще ніколи так не дивувалися за вечерею. Бел так само, як і дочка його, пестив птаха. Раптом птах полетів назад до Формозанти. Летячи, він розгорнув такий прекрасний хвіст, його розкриті крила були таких блискучих кольорів, золоте пір'я так сліпуче виблискувало, що всі дивилися тільки на нього, а музики припинили грати і стояли непорушні. Ніхто не їв, ніхто не розмовляв, чути було тільки захоплене шепотіння. Протягом вечері вавилонська царівна цілувала його, забувши про всіх володарів на світі. А царі індійський та єгипетський відчували, як зростає їх досада і обурення, і кожен з них дав собі слово прискорити прихід своїх трьохсоттисячних армій, щоб помститися.

Щодо скіфського царя, то він захопився розмовою з прекрасною Альдеєю. Його горде серце ніби не помічало неувважності Формозанти і було до неї швидше байдуже, ніж гнівне.

— Вона прекрасна,— говорив він,— визнаю це, але вона, здається мені, належить до тих жінок, які цікавляться тільки власною вродою і які гадають, що людський рід повинен їм бути дуже вдячний уже за те, що вони дозволяють показувати себе привселюдно. У моїй країні не обожують ідолів; мені більше подобається весела й уважна погануля, ніж ця прекрасна статуя. Ви, пані, такі самі чарівні, як вона, а ви дозволяєте собі принаймні хоч розмовляти з чужинцями. З скіфською щирістю признаюсь вам, що я віддаю вам перевагу перед вашою сестрою.

Проте він помилявся щодо вдачі Формозанти; вона не була така пихата, як здавалося. Але Альдеї дуже сподобався його комплімент. Розмова їхня стала дуже цікава: поки вийшли з-за столу, і він, і вона порозумілися й були дуже задоволені.

Після вечері вийшли прогулятися в парку. Цар скіфський і Альдея не забули відшукати затишний куточок. Альдея, що була щира на вдачу, сказала цареві:

— Я ненавиджу мою двоюрідну сестру, хоч вона й краща за мене і її чекає вавилонський трон. Честь сподобатися вам для мене привабливіша. Я волію краще Скіфію з вами, ніж вавилонську корону без вас, але ця корона належить мені за правом, коли є права на світі, бо я походжу від старшого Немвродового коліна, а Формозанта

тільки від молодшого. Її дід скинув з царства мого діда і вбив його.

— То от яке кривне право у вавілонських царів!— сказав скіф.— Як звали вашого діда?

— Його звали Альдей, як і мене, батько мав таке саме ім'я; його з матір'ю заслали були в глибину імперії, а по їхній смерті Бел, не боячись мене, побажав виховати мене разом з своєю дочкою, але він вирішив, що я ніколи не вийду заміж.

— Я помщуся за вашого діда, вашого батька й за вас,— сказав цар скіфський,— я відповідаю за те, що ви вийдете заміж, я заберу вас позавтрьому рано-вранці, бо завтра мушу обідати з вавілонським царем, і щоб підтримати ваші права, я приведу армію в триста тисяч!

— Я згодна, — відповіла прекрасна Альдея і, давши один одному слово честі, вони розійшлися.

Незрівнянна Формозанта вже давно пішла спати. Вона звеліла поставити біля свого ліжка срібний ящик, а в ньому апельсинове дерево, на якому б опочивав її птах. Запона над ліжком була спущена, але Формозанті не хотілося спати,— серце й уява її надто були збуджені. Прекрасний невідомий стояв їй перед очима, вона бачила, як він пускав стрілу з лука Немврода, вона стежила, як він рубав голову левові, вона знову читала його мадригал, нарешті, вона бачила, як він вихопився з натовпу й сів на свого однорога. Тоді вона вибухнула риданнями й вигукнула крізь сльози:

— То я його вже не побачу, він не прийде знов!

— Він вернеться, пані,— відповів їй птах з височини свого апельсинового деревця.— Хіба можна побачити вас, і не бачити знову?

— О небо! о вічні сили! Мій птах розмовляє чистою халдейською мовою!— говорячи так, вона одсунула запону, стала навколішки на ліжкові й простягла до нього руки.— Чи ви часом не бог, що зійшов на землю? Чи ви не великий Оромазд*, що сховався під цим чудовим пір'ям? Коли ви бог, поверніть мені цього прекрасного юнака!

— Я тільки птах,— обізвався той,— але я народився за тих часів, коли всі тварини ще розмовляли, і коли птахи, змії, осли, коні, грифи вміли розмовляти з людьми. Я не хотів говорити привселюдно, боячись, щоб ваші двір-

ські дами не прийняли мене за чаклуна. Я признаюсь у цьому тільки вам.

Здивована, спантеличена, нестямна від такого чуда, Формозанта, хвилюючись і кваплячись запитати про сто речей одразу, спитала його спочатку, якого він віку.

— Двадцять сім тисяч дев'ятсот років і шість місяців, пані. Мені минуло стільки, скільки треба планеті, щоб пройти свій шлях по орбіті, що ваші маги називають рівноденням і що тягнеться близько двадцяти восьми тисяч ваших років. Є планети, що обертаються й довше, отже, є й істоти далеко старіші за мене. Вже двадцять дві тисячі років, як я навчився халдейської мови під час однієї мандрівки,— і в мене завжди зберігалася любов до халдейської мови. Але мої брати, інші тварини, не хочуть розмовляти в ваших краях.

— А чому, мій божественний пташе?

— Ох! це тому, що люди взяли за звичай їсти нас, замість того, щоб розмовляти з нами й учитися в нас. Варвари! Хіба не мусили б вони переконатися, що, маючи ті самі органи, що й вони, ті самі почуття, ті самі потреби, ті самі бажання, ми маємо те, що зветься душею, що ми брати їхні й що варити і їсти треба тільки злих тварин? Ми такі рідні вам, що великий творець, безсмертний сотворитель усього, складаючи з людиною договір, заборонив вам споживати нашу кров, а нам смоктати вашу.

Байки вашого стародавнього Локмана *, перекладені стількома мовами, будуть вічним свідомством щасливих стосунків, які колись були між нами й вами. Усі вони починаються так: «За часів, коли тварини розмовляли». Правда, поміж вас є багато жінок, що розмовляють з своїми собаками, але ті постановили не відповідати, бо їх батогами силують іти на полювання і бути співучасниками вбивства наших старих спільних друзів — оленів, ланів, зайців і перепілок.

У вас і тепер є старовинні поеми, в яких коні розмовляють, а ваші візники повсякчас звертаються до них, але так нечемно й такими бридкими словами, що коні, які колись любили вас, тепер вас зневажають.

Країна, де живе ваш прекрасний невідомий, найдовершеніший із чоловіків, лишилася єдиною, де ваша порода вміє ще любити нашу й розмовляти з нами, і це єдиний закуток на землі, де люди справедливі.

— А де вона, ця країна мого дорогого невідомого? Як

ім'я цього героя? Як зветься його держава? Я ніколи не повірю, що він пастух, як не повірю, що ви — кажан.

— Його країна, пані, є країна гангаридів*, народу чесного й непереможного, що живе на східному березі Гангу. Ім'я мого друга — Амазан. Він не цар, і я навіть не знаю, чи захотів би він принизитися до того, щоб стати ним. Він надто любить земляків; він пастух, як і вони. Але не думайте, що ці пастухи схожі на ваших, які, ледве вкриті дрантливим лахміттям, стережуть баранів, незрівнянно краще вдягнених, ніж вони, що стогнуть під гнітом злиднів і платять збирачеві податків половину мізерної платні, яку одержують від хазяїв. Гангаридські пастухи від народження всі рівні, вони самі володіють незчисленими отарами, що вкривають їхні вічно уквітчані луки. Їх ніколи не вбивають; вбити й з'їсти собі подібного — це на Гангу жахливий злочин. Їхня вовна, тонша й блискучіша за найкращий шовк, становить найвидатніший предмет торгівлі на Сході. До того ж на гангаридській землі є все, чого може забажати людина; оті великі діаманти, які Амазан мав честь вам подарувати, взято з копальні, що належить йому; отой однорог, що ним, як ви бачили, він приїхав, є звичайна тварина для їзди в гангаридів; то найкраща, найгордіша, найстрашніша й найдобріша тварина, яка прикрашає землю. Досить сотні гангаридів і сотні однорогів, щоб створити незчисленну армію. Близько двох століть тому один індійський цар був такий безумний, що захотів завоювати цю країну; він з'явився в супроводі десятих тисяч слонів і мільйона вояків. Однороги пробивали слонів, наче польових жайворонків, яких я бачив на вашому столі нанизаними на золотому рожні. Вояки падали під гангаридськими шаблями, як у жниварис, підрізаний руками східних народів. Тоді взяла в полон царя і шістсот тисяч вояків; царя викупали в цілющих водах Гангу й призначили йому місцевий режим, який полягав у тому, щоб їсти тільки рослини, від природи призначені для годівлі тих, хто дихає. Люди, що їдять м'ясо і п'ють міцні напої, мають кров запалену й затруєну, від якої божеволіють стома різними способами. Головне безумство цих людей — люте бажання проливати кров своїх братів і руйнувати плідні простори, щоб потім панувати над цвинтарями. Було витрачено цілих шість місяців на те, щоб вилікувати індійського царя від його хвороби. Коли, нарешті, лікарі помітили, що пульс його став спокійніший

і стриманіший, вони видали свідоцтво про це раді гангаридів. Ця рада, погодившись також із думкою однорогів, людяно відіслала індійського царя, дурний його двір і недоумкуватих вояків у їхню країну. З того часу вони стали мудріші, й відтоді індуси поважають гангаридів, як неуки, що хочуть навчитися, поважають у вас халдейських філософів, до яких не можуть дорівнятися.

— До речі, мій любий пташе,— сказала царівна,— чи є якась релігія у гангаридів?

— Чи є там релігія, пані! В ті дні, коли на небі повний місяць, ми збираємося дякувати богам, чоловіки в одному великому кедровому храмі, жінки в іншому, щоб не розважатися; птахи в гайку, чотириногі на чудовому лузі. Ми дякуємо богам за все добро, яке він зробив нам; особливо папуги вміють у нас чудесно виголошувати казання. Така батьківщина мого дорогого Амазана, там живу і я. Я так із ним приятелюю, як ви його кохаєте. Коли ви вірите мені, поїдемо разом зі мною, віддасте йому візит.

— По правді, мій пташе, ви обрали собі гарне ремесло,— відповіла всміхаючись принцеса, що мріяла помандрувати й не зважувалась сказати це.

— Я служу моему другові,— сказав птах,— а після щастя вас кохати найбільше щастя є сприяти вашому коханню.

Формозанта вже не знала, де вона; їй здавалось, що вона ширяє над землею. Усе, що вона побачила за цей день, усе, що тепер бачила й чула і, головне, те, що відчувала в своєму серці, викликало в ній блаженство далеко більше за те, яке відчують нині мусульманські щасливці, коли, визволившись від земних пут, вони бачать себе на дев'ятому небі, в обіймах гурій, овіяні й пройняті небесною славою та раюванням.

IV

Уся ніч минула в розмовах про Амазана, якого вона називала тепер своїм пастушком. І з того часу у багатьох народів вживають слова «пастушок» і «коханець» одно замість одного. То вона питала в птаха, чи мав Амазан інших коханих; той відповідав, що ні, і Формозанта не тямилася з радощів. То вона хотіла знати, як він живе, і з захопленням дізналася, що він витрачає свій час на те,

щоб робити добро, розвивати мистецтво, доходить таємниць природи, вдосконалювати себе. То вона хотіла знати, чи душа її птаха тієї самої породи, що й душа коханого, і чому він живе двадцять вісім тисяч років, тимчасом як коханий має тільки двадцять дев'ять. Вона ставила сотню подібних питань, на які птах відповідав обережно, і це викликало ще більшу цікавість. Нарешті, сон склепив їм очі і овіяв царівну солодкою облудою насланих богами снів, які інколи перевершують дійсність і пояснити які було б надто важко навіть халдейській філософії.

Формозанта прокинулася, як на неї, пізно. Ще був ранок, коли її батько ввійшов до світлиці. Птах шанобливо й чемно зустрів царя, злетів до нього, стрепенув крилами, витягнув шию й сів знову на своє апельсинове дерево. Цар сів на ліжко до дочки, яка від своїх мрій ще більше покращала. Його велика борода схилилася до її прекрасного обличчя й, двічі поцілувавши її, він сказав:

— Люба моя дочко, вчора ви не могли вибрати собі чоловіка, як я сподівався, та, проте, вам треба його мати: того вимагає благо моєї імперії. Я порадився з оракулом, що, як ви знаєте, ніколи не бреше і керує всіма моїми вчинками; він наказав мені послати вас у мандрівку. Отже, вам треба зробити подорож.

— Ах, звичайно, до гангаридів! — сказала царівна і, прохопившись цими словами, ясно відчула, що сказала дурницю. Цар, що не знав і слова з географії, спитав, що вона розуміє під гангаридами, та вона легко викрутилася. Цар сказав їй, що вона має піти на прощу, і він призначив уже осіб для поchtу: голову державної ради, первосвященника, двірську даму, лікаря, аптекаря і птаха з усією потрібною челяддю.

Формозанта ніколи не виходила з царського палацу і до свята на честь трьох царів та Амазана провадила дуже безбарвне життя серед пишноти двірського етикету і марних розваг, а тому була в захваті, що піде на прощу. «Хто знає, — гадала вона, — чи не навіють боги моемулюбому гангаридові бажання піти в той самий храм і чи не матиму я щастя побачити його серед прочан». Вона ніжно подякувала батькові й сказала, що завжди потай шанувала святого, до якого він її виряджав.

Бел почастував гостей прекрасним обідом, на якому були тільки чоловіки. Гостей добрали невдало: царі, князі,

міністри, первосвященики — усі заздрили один одному, всі зважували свої слова, всі хвилювали один одного й самих себе. Обід був сумний, хоч і багато пили. Обидві царівни лишилися в своїх покоях, готуючись до свого від'їзду. Вони обідали скромно. Потім Формозанта пішла в сад прогулятися зі своїм дорогим птахом, який, щоб розважити її, перелітав з дерева на дерево, розпустивши пишний хвіст і чудове пір'я.

Єгипетський фараон, будши напідпитку, щоб не сказати п'яний, взяв у пажа свого лука й стріли. Цей державець, по правді, був найнезугарнішим із стрільців своєї країни; коли він стріляв у ціль, найнебезпечніше місце було те, куди він цілив. Але прекрасний птах, летячи швидко, як і стріла, сам підставив себе під удар і весь скривавлений упав в обійми Формозанти. Сміючись, як дурень, єгиптянин повернувся до своїх покоїв. Царівна голосно зойкнула, ллючи сльози та роздираючи щоки та груди. Вмираючи, птах шепнув їй:

— Спалить мене й не забудьте віднести попіл до щасливої Аравії, на схід од старовинного міста Адема, чи Едема *, і покласти на сонці на невеличке вогнище з гвоздичного й коричного дерева.— Промовивши це, він сконав.

Формозанта була довго непритомна й отямилася тільки на те, щоб вибухнути новими риданнями. Батько, поділяючи її сум і клянучи єгипетського фараона, був певний, що ця подія провіщає сумне прийдешнє. Він швиденько пішов порадитися з оракулом. Оракул відповів: «Усе сплітається — життя й смерть, зрада і вірність, втрата і здобич, недоля й щастя». Ні цар, ні його рада не могли нічого тут добрати, але кінець кінцем, він був задоволений, бо виконав свій релігійний обов'язок.

Поки він радився з оракулом, його заплакана дочка звеліла віддати птахові сумні почесті, як він наказав, і вирішила одвезти його до Аравії, хоч би й з небезпекою для життя. Його спалили разом з апельсиновим деревцем, на якому він звичайно спав. Формозанта зібрала попіл у маленьку золоту вазу, всю оздоблену карбункулами й діамантами, які повитягала з лєвової пащі. Чом не могла вона, замість того, щоб виконувати цей сумний обов'язок, спалити живим мерзенного єгипетського фараона! То було єдине її бажання. В досаді вона звеліла вбити його двох крокодилів, двох його гіпопотамів, двох зебр, двох щурів,

а обидві мумії наказала викинути в Євфрат. Коли б вона дістала його бика Апіса, вона не помилювала б і його.

Єгипетський фараон, ображений такою наругою, одразу ж виїхав з тим, щоб наказати виступити своїм трьомстам тисячам людей. Бачачи, що його спільник од'їхав, індійський цар того ж дня повернувся до себе, твердо намірившись приєднати свої триста тисяч індусів до єгипетського війська. Цар скіфський вирушив уночі разом з Альдеєю, твердо вирішивши змагатися за неї на чолі трьохсот тисяч скіфів і повернути вавілонську спадщину, яка належала їй, бо вона походила від старшого коліна.

Прекрасна Формозанта і собі з своїм почтом вирушила в дорогу о третій годині ранку, гадаючи, що прибуде в Аравію, щоб виконати останнє бажання свого птаха, і що невмирущі боги повернуть їй її любимого Амазана, без якого вона не може жити.

Отже, прокинувшись, цар вавілонський не знайшов нікого.

— Он як кінчаються великі свята!— сказав він,— і яку дивну порожнечу лишають вони в душі, коли мине той гармідер.

Але його охопив справжній царський гнів, коли він довідався, що викрадено Альдеєю. Він наказав розбудити всіх міністрів і скликати на нараду. Чекаючи, поки вони придуть, він не забув порадитися з своїм оракулом, але ніяк не міг добитися нічого, крім цих, уславлених з того часу слів: «Коли дівчат не віддають, вони віддаються самі».

Відразу наказано було вислати триста тисяч чоловік проти скіфського царя. І от запалала найжахливіша війна, що виникла внаслідок найблискулішого свята, яке тільки було на землі. Азію мали зруйнувати чотири армії по триста тисяч бійців у кожній. Ясно, що Троянська війна, яка кілька століть по цьому здивувала світ, була тільки дитячою забавкою, але треба зважити на те, що в троянській суперечці йшлося про стару, досить розпусну жінку, яку двічі викрадали, тимчасом як тут йшлося про двох дівчат і птаха.

Індійський цар чекав своєї армії на великим чудеснім шляху, що вів тоді навпростець від Вавілону до Кашміру. Скіфський цар з Альдеєю їхали прекрасною дорогою, що вела до гори Іммаус. Усі ці шляхи потім занепали від поганого догляду. Єгипетський фараон рушив на захід і

наближався до невеличкого Середземного моря, яке неукі-евреї назвали потім Великим морем.

Щодо прекрасної Формозанти, то вона їхала по бассорській дорозі, обсаженій високими пальмами, які давали вічний холодок і овочі о всякій порі року. Храм, до якого вона йшла на прощу, був у самій Бассорі. Святий, в честь якого був поставлений цей храм, був схожий на того святого, якого пізніш обожували в Лампсаку *. Він не тільки постачав дівчатам чоловіків, але часто й сам заступав місце чоловіка. То був найбільш шановний в Азії святий.

Формозанту не цікавив бассорський святий; вона думала тільки про свого любого гангаридського пастуха, про свого милого Амазана. Вона гадала сісти на корабель у Бассорі й поїхати до щасливої Аравії, щоб зробити все, як наказав убитий птах.

Тричі вже заходило сонце, коли Формозанта, ввійшовши до готелю, де її гоффур'єри все наготували для неї, дізналася, що туди приїхав і єгипетський фараон. Довідавшись від своїх шпигунів про шлях царівни, він одразу змінив свій маршрут разом із своїм численним почтом. Він поставив біля всіх дверей вартових, увійшов до світлиці прекрасної Формозанти і сказав їй:

— Ваша величність, саме вас я й шукаю. Ви дуже мало зважали на мене, коли я був у Вавілоні, а карати зневажливих і примхливих — це справедлива річ. Сьогодні ви, будь ласка, повечеряйте зі мною; у вас не буде іншого ліжка, крім мого, і я поводитимуся з вами залежно від того, наскільки буду задоволений вами.

Формозанта бачила, що не сила їй; вона знала, що розум полягає в тому, щоб пристосуватися до обставин, і вирішила визволитися від єгипетського фараона через невинну хитрість. Вона глянула на нього скося, що через багато століть по цьому стало називатись «поводити очима», і заговорила до нього так скромно, мило, ласкаво і так чарівливо, що наймудріший з чоловіків утратив би розум, а найвидючіший був би осліп від цих слів:

— Признаюся вам, пане, що я ні разу не насмілилася глянути на вас, коли ви зробили цареві, моему батькові, честь, завітавши до нього; я боялася свого серця, боялася своєї наївної простоти, я тремтіла від страху, щоб мій батько й ваші суперники не помітили переваги, яку я вам віддавала і якої ви так заслуговуєте. Тепер я можу одкритися в своїх почуттях. Присягаюся биком Апісом, якого,

після вас, поважаю найбільше на світі, що я в захопленні від ваших пропозицій. Я вже вечеряла з вами у мого батька, я охоче вечерятиму з вами тут, хоч батька й не буде; я проситиму вас тільки, щоб із нами пив ваш великий первосвященик. У Вавілоні здалося мені, що він дуже приємний гість. Щодо вашої другої пропозиції, то вона дуже принадна, але вельможній дівчині не личить про це говорити. Досить з вас знати, що я вважаю вас за найбільшого з володарів і найприємнішого з чоловіків.

Від цих слів єгипетському фараонові голова пішла обертом, і він охоче погодився, щоб первосвященик був третім.

— Прошу у вас іще ласки,— сказала царівна, — дозвольте моєму аптекареві прийти до мене; у дівчат завсіди трапляються або перебої в серці, або кольки чи задишка, і вони потребують певного догляду, певного режиму. Одне слово, мені конче потрібен мій аптекар, і я сподіваюся, що ви не відмовите мені в цім невеличкім доказі кохання.

— Ваша величність,— відповів їй єгиптянин, — хоч аптекар має погляди, протилежні моїм, і хоч його мистецтво суперечить моєму, я надто добре знаю життя, щоб одмовити вам у такім справедливім проханні. Я накажу, щоб він прийшов до вас перед вечерею. Я визнаю, що ви мусите бути трохи втомлені з дороги, вам, мабуть, потрібна також і покоївка; ви можете покликати ту, котра вам найбільше подобається. Я чекатиму далі ваших наказів і пильнуватиму ваших вигод.

Він вийшов. Прийшли аптекар і покоївка на ім'я Ірля, на яку царівна цілком звірялася. Вона наказала їй на вечерю подати шість пляшок шіразького вина і напоїти цим вином усіх вартових офіцерів; потім порадила аптекареві кинути в ті пляшки дещо з своїх ліків, од яких люди засинають на двадцять чотири години і які завжди були в нього наготові. Її наказ виконали точно. За півгодини прийшов фараон з первосвящеником. Вечеря була дуже весела; фараон із жерцем вихилили всі шість пляшок і призналися, що ніколи в Єгипті не пили такого доброго вина; покоївка подбала напоїти слуг, що прислужували за вечерею. Щодо царівни, то вона дуже пильнувала нічого не випити й посилалася на те, що аптекар наказав їй дотримуватися дієти. Незабаром усі послули.

У первосвященика єгипетського фараона була найкраща

борода, яка тільки буває в людей його сану. Формозанта дуже спритно обрізала її, потім, пришивши до невеличкої стрічки, підв'язала її собі до підборіддя. Сама вона загорнулася в жерцeve вбрання з усіма ознаками його сану, а покоївку одягли ніби прислужника богині Ізиди. Нарешті, захопивши свою урну й самоцвіти, вона вийшла з готелю поміж вартових, що спали, як і їхній пан. Супутниця її подбала про те, щоб перед дверима було двоє добрих коней. Царівна не могла взяти з собою жодного з офіцерів свого почту, бо їх заарештувала б головна варта.

Формозанта та Ірля проїхали крізь лави вояків, які, вважаючи царівну за жерця, називали її «превелебним святим отцем» і просили в неї благословення. Дві втікачки приїхали до Бассори за двадцять чотири години, раніше, ніж фараон прокинувся; тут вони скинули своє вбрання, яке могло викликати підозру. Якнайшвидше найняли вони корабель, і він перевіз їх через Ормуздову протоку до прекрасних едемських берегів, у щасливу Аравію. Це був той самий Едем, сади якого вславилися так, що стали потім оселею праведних. Вони стали прообразом для Єлісейських полів *, для садів Гасперід *, садів Острова Щасливих, бо в цім гарячім підсонні люди не можуть уявити більшого блаженства, як холодок і дзюркотіння води. Вічно жити в небесах з найвищою істотою чи прогулюватися райськими садами було рівнозначне для людей, що розмовляють, самі себе не розуміючи, і не можуть ще мати ні ясных ідей, ані точних висловів.

Як тільки царівна опинилася на цій землі, вона зразу ж подбала про те, щоб віддати любому птахові ті жалобні почесті, яких він вимагав од неї. Прекрасними руками своїми склала вона з гвоздичного й коричнеого гілля невеличке багаття. Яке ж було її здивування, коли, висипавши на це багаття попіл від птаха, вона побачила, як він сам собою запалав. Швидко вогонь пожер усе, та замість попелу з'явилося величезне яйце, з якого вийшов птах, ще кращий, ніж будь-коли перед тим. То були найкращі хвилини, які царівна переживала за все своє життя: тільки одна хвилина могла б бути краща за це, і вона бажала її, хоч і не сподівалася.

— Тепер я бачу,— сказала вона птахові,— що ви той фенікс *, про якого я чула. Я мало не помираю від здивування й радості. Я не вірила в воскресіння мертвих, але мое щастя переконує мене в цьому.

— Ваша величність, воскресіння є найпростіша в світі річ,— сказав їй фенікс,— не дивніше народитися двічі, ніж один раз. У цьому світі все воскресає: гусінь воскресає в метеликах, покладена в землю кісточка воскресає в дереві, всі поховані в землі тварини воскресають у травах, рослинах і годують інших тварин, становлячи частку їхньої істоти. Всі частини, з яких складаються тіла, утворені з інших істот. Правда, я єдиний, якому могутність Ормузда дарувала ласку воскресати в своїм власнім вигляді.

Формозанта, що повсякчас дивувалася, відколи вперше побачила Амазана й фенікса, сказала йому:

— Я розумію, що велике божество могло створити з попелу фенікса, трохи схожого на вас, але, признатись, я не можу ясно збагнути, що ви та сама істота з тією самою душею. Що сталося з вашою душею, поки я носила вас у кишені по вашій смерті?

— Боже мій, пані, хіба для великого Ормузда не однаково легко чинити акт творіння з маленькою іскрою мене самого чи починати цю справу наново? Раніш він дав мені почуття, пам'ять, думки, і він дав мені їх знову. А чи цю ласку дано атомові первісного вогню, захищеному в мені, чи сукупності моїх органів, це, по суті, нічого не значить: люди й фенікси ніколи не знатимуть, як відбуваються такі речі. Але найбільша ласка, яку дарувало мені вище божество,— це те, що я відродився для вас. Чом не можу я провести з вами й Амазаном усі двадцять вісім тисяч років, які маю ще прожити до свого наступного воскресіння?

— Феніксе мій, — обізвлася царівна, — згадайте, що перші слова, сказані мені в Вавілоні,— їх я ніколи не забуду,— тішили мене надією знову побачити мого любимого пастуха, якого я ревно кохаю. Нам обом конче треба їхати до гангаридів і привезти його до Вавілону.

— Саме цього хочу й я,— сказав фенікс,— не можна втрачати й хвилини; по Амазана треба їхати найкоротшим шляхом, тобто повітрям. У щасливій Аравії є два грифи *, мої близькі друзі, які живуть тільки за півтораєста тисяч миль звідси; я пошлю їм листа голубиною поштою, і вони прилетять надвечір. Ми матимемо час зробити для вас невеличкий диван з шухлядами, куди покладемо харчів для вас. У цій своєрідній кареті вам із вашою служницею буде дуже добре. Грифи ці найсильнішої породи, кожен з них

триматиме за один із поручнів. Але, повторюю, кожна хвилина дорога.

Ту ж мить фенікс пішов з Формозантою замовити диван одному знайомому мебляреві. За чотири години його закінчили. У шухляди поклали невеличкі хлібці, бісквіти, кращі за вавілонські, лимони, ананаси, фісташки, кокоси й едемське вино, настільки краще за шіразьке, наскільки шіразьке вино вище за сюренське.

Диван був легкий, міцний і вигідний. О призначеній годині до Едему прилетіли два грифи. Формозанта та Ірля сіли в карету-диван. Два грифи підняли її, як пір'їну. Фенікс то летів позаду, то сідав на спинці. Два грифи мчали до Гангу, як стріла, що розтинає повітря. Відпочивали лиш кілька хвилин уночі, щоб попоїсти і дати випити двом возіям.

Нарешті, дісталися до гангаридів. Серце в царівни билося від надії, кохання й радості. Фенікс наказав грифам спинитися біля Амазана, але йому відповіли, що вже три години, як той виїхав, і ніхто не знає куди. У мові, навіть у гангаридській, нема слів, що могли б відтворити розпач, який охопив Формозанту.

— Леле! ось чого я боявся,— сказав фенікс,— три години, які ви були з тим злощасним єгипетським фараоном у притулку на бассорським шляху, відняли, може, назавжди щастя вашого життя; я дуже побоююся, що ми безповоротно втратили Амазана!

Тоді він спитав у слуг, чи можна завітати до матері Амазана. Вони відповіли, що позавчора помер її чоловік і вона нікого не приймає. Маючи в домі деякий вплив, фенікс сказав одвести вавілонську царівну до покою, стіни якого були оббиті апельсиновим деревом із смужками слонов'ї кістки. Підпаски в довгих білих убраннях, попідперезуваних злотоцвітними стьожками, поставили їй у сотнях порцелянових ваз сотні тонких страв, між якими зовсім не видно було убоїни; був тільки рис, сага, манна, локшина, макарони, пряження й ячня, вершковий сир, тістечка різних сортів, городина й овочі, такі пахучі та смачні, що в інших краях про них і уявлення не мають; там була сила прохолодних напоїв, смачніших за найкращі вина.

Поки царівна їла, лежачи на постелі з троянд, четверо павичів, на щастя, німих, обвівали її своїми пишними крилами. Двісті пташок, сто пастухів і сто пастушок давали їй концерт. Солов'ї, чижики, очеретянки, зяблівки співали

з пастушками на перший голос, пастухи співали альтами і басами, і все це було прекрасно, як проста природа. Царівна визнала, що коли в Вавілоні більше пишноти, то природа в гангаридів у стократ приємніша. Але поки лилася ця заспокійлива й пристрасна музика, вона пролила сльози й говорила своїй товаришці, молодій Ірлі:

— Пастухи й пастушки, солов'ї і чижики — всі вони кохаються, а я не бачу гангариди-героя, гідного моїх найніжніших і найпалкіших бажань.

Поки вона так вечеряла, захоплювалася й плакала, фенікс говорив матері Амазана:

— Пані, вам не можна відмовлятися побачитись з вавілонською царівною, ви знаєте...

— Я знаю все,— сказала та,— аж до її пригоди в готелі на бассорськім шляху; сьогодні вранці мені все розповів чорний дрізд, і цей лихий дрізд спричинився до того, що мій син мало не збожеволів од розпачу й покинув батьківську оселю.

— То ви не знали, — обізвався фенікс, — що царівна воскресила мене?

— Ні, люба моя дитино, я дізналася від дрозда, що ви померли, і була невтішна; мене так вразила ця втрата, чоловікова смерть і раптовий від'їзд сина, що я зачинила для всіх свої двері, але раз вавілонська царівна зробила мені честь, завітавши до мене, то швиденько приведіть її; я маю їй сказати дещо дуже важливе й хочу, щоб ви були тут.

І вона відразу ж вийшла в другий покій, назустріч царівні.

Їй не легко було ходити, бо цій жінці було близько трьохсот років, але в ній збереглися ще рештки вроди й видно було, що близько двохсот тридцяти — двохсот сорока років тому вона була царівна.

Вона привітала Формозанту з благородною пошаною, змішаною з цікавістю й сумом, що дуже вразило царівну.

Спочатку Формозанта висловила їй своє спочуття з приводу чоловікової смерті.

— Леле! — сказала вдова, — ця втрата мусить обходити вас дужче, ніж ви гадаєте.

— Звичайно, це мене дуже смутить, — сказала Формозанта, — він був батько того...

Сказавши це, вона заплакала.

— Через багато небезпек приїхала я сюди тільки для

нього. Я покинула для нього батька й найпишніший на світі двір. Мене полонив єгипетський фараон, якого я зневажаю; визволившись од грабіжника, я прилетіла сюди, щоб побачити того, кого кохаю, і ось він утік од мене.

Сльози й ридання не дали їй змоги говорити далі.

Тоді мати сказала їй:

— Ваша величність, не пам'ятаєте ви, коли вас полонив єгипетський фараон, коли ви вечеряли з ним у готелі на бассорському шляху, коли своїми прекрасними руками наливали ви йому шіразького вина, чи не літав у тій кімнаті дрізд?

— Справді, ви оце нагадали мені, тоді я не звернула уваги, але, зібравшись тепер з думками, я дуже ясно пригадую, що коли єгипетський фараон підвівся з-за столу, щоб поцілувати мене, дрізд, гостро зойкнувши, вилетів у вікно й уже не повертався.

— Леле, пані,— сказала мати Амазана,— ось хто головна причина нашого лиха; мій син вирядив цього дрозда довідатися про ваше здоров'я і про все, що відбувається в Вавілоні. Він гадав швидко повернутися, кинутись до ваших ніг і присвятити вам усе своє життя; ви не знаєте, як надмірно й ревно кохає він вас. Усі гангариди вміють кохати й бути вірними, але мій син найпристрасніший і найвірніший з усіх. Дрізд натрапив на вас у готелі, ви весело пили з єгипетським фараоном і бридким жерцем; він бачив, як ви ніжно поцілували того державця, що вбив фенікса, а мій син почував до того царя неймовірну огиду. Дрізд, охоплений справедливим гнівом, вилетів, проклинаючи ваше згубне кохання, повернувся сьогодні й усе розповів. Але в яку хвилину, о праведне небо! — саме тоді, коли мій син оплакував зі мною смерть свого батька й фенікса, саме тоді, як він дізнався від мене, що він ваш двоюрідний брат.

— О небо! Мій двоюрідний брат! Чи це можливо, пані? Яким чином? О, яка я щаслива і разом така нещасна, бо образила його!

— Мій син — ваш двоюрідний брат, кажу я вам,— сказала мати,— і зараз я вам це доведу. Але ставши мені родичкою, ви відняли в мене сина. Він не міг пережити горя від того, що ви поцілували єгипетського фараона.

— Ах! тіточко,— вигукнула прекрасна царівна,— присягаюся ним і могутнім Ормуздом, що цей згубний, а не злочинний поцілунок був найбільшим доказом кохання,

який я тільки могла дати вашому синові! Я їхала до нього від Євфрату до Гангу й, потрапивши до рук єгипетського фараона, я могла втекти, тільки одуривши його. Хай будуть свідками цього прах і душа фенікса, що були тоді в мене в кишені. Він може виправдати мене. Але як же ваш син, народившись на берегах Гангу, може бути двоюрідним братом мені, чий рід править стільки віків на берегах Євфрату?

— Чи знаєте ви,— сказала їй поважна гангаридка,— що вашого троюрідного дядька Альдея скинув з царства батько Бела?

— Так, пані.

— Ви знаєте, що в його сина Альдея була дочка, царівна Альдея, вихована при вашому дворі. Переслідуваний вашим батьком, цей цар заховався під іншим ім'ям у нашій благословенній країні; він одружився зі мною, і в мене народився син — Амазан, найкращий, найдужчий, найодважніший, найчесніший із смертних, а тепер ще й найбожевільніший. Наслухавшись про вашу вроду, він поїхав на свято до Вавилону; відтоді він ревно кохає вас, і я, може, більше не побачу свого любого сина.

Тут вона наказала розкласти перед царівною всі документи Альдейового роду, але та на них ледве глянула.

— Ах, пані, — сказала вона, — хіба перевіряють те, чого бажають? Мое серце вірить вам! Але де ж Альдей-Амазан? Де мій родич, мій коханий, мій цар, де моє життя? Якою дорогою поїхав він? Я шукатиму його по всій земній кулі, яку створив Вічний і найбільшою окрасою якої є Амазан. Я шукатиму його на зірках Канопа, Шіти, Альдебарану; я мушу переконати його в своїм коханні й своїй невинності.

Фенікс ствердив, що царівна не вчинила злочину, в якому винуватив її дрізд, — ніби вона, кохаючи, поцілувала єгипетського фараона. Але треба було скинути облуду ще й з очей Амазана і повернути його. Фенікс вирядив пташок на всі дороги, туди ж спровадив і гурт однорогів; нарешті, йому доповіли, що Амазан рушив шляхом на Китай.

— Гаразд! Ідьмо до Китаю,— сказала царівна.— Подорож не триватиме довго; я сподіваюся, що найпізніш, як за два тижні, я поверну вам вашого сина.

Скільки сліз пролилося від цих слів у матері гангариди

й вавілонської царівни! Які були обійми! Які сердечні зізнання!

Фенікс одразу ж замовив коляску з шістьома однорогами. Мати вирядила двісті верхівців і подарувала царівні, своїй небозі, кілька тисяч найкращих на всю країну діамантів. Вражений лихом, якого накоїв нескромний дрізд, фенікс наказав усім дроздам покинути країну, і з того часу на берегах Гангу немає дроздів.

V

Менше ніж за тиждень однороги приставили Формозанту, Ірлю й фенікса до Камбали, китайської столиці. То було місто більше за Вавілон і зовсім іншого вигляду. Нові місця, нові звичаї були б розважили Формозанту, коли б могла вона думати про щось інше, крім Амазана.

Як тільки китайський імператор дізнався, що перед міською брамою стоїть вавілонська царівна, він вислав чотири тисячі мандаринів. Усі вони впали ниць перед нею, і кожен підніс їй привітання, написане золотом на аркушиковій пурпурового шовку. Формозанта сказала їм, що коли б мала чотири тисячі язиків, то окремо відповіла б кожному мандаринові, але, маючи тільки один, вона просить їх прихильно поставитися до того, що вона подякує їм усім разом. Вони шанобливо підвели її до імператора.

Це був найсправедливіший, найчемніший і найрозумніший монарх на землі. Це він перший власними руками обробив невеличке поле, щоб зробити хліборобство почесним для свого народу. Він перший встановив нагороду за чесність, а скрізь по інших країнах закони ганебно обмежувались тим, що карали за злочин. Цей імператор вигнав із держави банду чужоземних бонз *, що прийшли з Заходу з безглуздою надією примусити весь Китай думати, як вони, і під тим приводом, що провіщають істину, набули вже багатства й шани. Виганяючи їх, він сказав їм слова, записані в літописах імперії:

— Ви могли б накоїти тут стільки ж лиха, скільки накоїли в інших краях; ви прийшли проповідувати нетерпимість до найтерпимішої на землі нації. Я одсилаю вас, щоб не довелося вас карати. Вас з пошаною відведуть до моїх кордонів, вам дадуть усе, щоб ви могли повернутися до берегів тієї півкулі, звідки ви прибули. Ідіть з миром, коли тільки можете бути мирні, і не повертайтеся.

Вавілонська царівна з радістю дізналась про цей його присуд і славу. Вона певна була, що її добре приймуть у імператора, бо сама була дуже далека від нетерпимості. Обідаючи з нею наодинці, китайський імператор був такий чемний, що скасував на той раз всю важку церемонію етикету. Вона познайомила його з феніксом; імператор пестив фенікса, який сидів на спинці його крісла. Наприкінці обіду Формозанта, не соромлячись, довірливо сказала імператору про причину своєї подорожі й просила його розшукати в Камбалі прекрасного Амазана, про пригоди якого розповіла, не затаївши й своєї пристрасті до юного героя.

— Хіба ж я не знаю його?— сказав їй китайський імператор,— він зробив мені радість, з'явившись до мого двору; він зачарував мене, цей милий Амазан. Правда, він був чимось глибоко засмучений, але він від того став ще зворушливішим. Жоден із моїх улюбленців не має такого розуму, жоден з судейських мандаринів не має таких великих знань; жоден з військових мандаринів не має такого геройського й войовничого вигляду. Його молодість надає ще більшої ціни його талантові. Коли б мене покинули Тіен і Чангті, коли б я був такий мізерний, що захотів стати завойовником, я прохав би Амазана стати на чолі мого війська і був би певний, що тріумфуватиму над цілим світом. Дуже прикро, що від горя розум його трохи ослаб.

— Ах, ваша величність,— з сумом, захопленням і докором сказала йому Формозанта, спалахнувши,— чом ви не зробили так, щоб я обідала разом із ним? Ви вбиваєте мене! Пошліть зараз же покликати його.

— Ваша світлість, він виїхав сьогодні вранці і навіть не сказав, у яку країну він вирушає.

Формозанта звернулася до фенікса:

— Феніксе, чи ви коли бачили таку нещасливу дівчину, як оце я? Але ж, ваша величність,— вдалася вона знову до імператора,— чому міг він так раптово покинути ваш гостинний двір, де, як на мене, хотілося б прожити ціле життя?

— Ось що сталося, ваша світлість: одна царівна, особа, цілком варта кохання, спалахнула пристрастю до нього й призначила йому опівдні побачення в себе. Він же виїхав на світанку й залишив оцю записку, що коштувала моїй родичці багато сліз:

«Прекрасна китайська принцесо, ви варті серця, яке завжди знало б тільки вас, я ж заприсягався невмирущим

богам кохати вічно тільки Формозанту, царівну вавілонську, і показати їй, як можна стримувати свої бажання під час подорожі,— вона мала нещастя піддатися негідному єгипетському фараонові. Я найнещасніший із людей, я втратив батька, фенікса й надію, що мене покохає Формозанта; я покинув засмучену матір і батьківщину, бо не міг і хвилини прожити в тих місцях, де дізнався, що Формозанта кохає іншого, а не мене. Я заприсягся їздити світами й зберігати вірність. Коли я зламаю присягу, боги покарають мене, а ви станете мене зневажати. Знайдіть собі коханого, пані, і будьте такі самі вірні, як я».

— Ах, дайте мені цього чудового листа,— сказала прекрасна Формозанта,— він буде мені за розраду. Я щаслива в своїй недолі: Амазан кохає мене, заради мене зрікся кохання китайської принцеси. На цілій землі тільки він один здатен на таку перемогу. Він дає мені великий приклад, хоч фенікс знає, що я не маю в тому потреби; дуже тяжко втратити коханого через найневинніший поцілунок, даний заради вірності. Та куди, кінець кінцем, поїхав він? Яким шляхом? Роз'ясніть мені, і я поїду!

Китайський імператор відповів їй, що з донесень, які він має, її коханий, здається, вирушив у країну скіфів.

Зразу ж запрягли однорогів, і після сердечного прощання з імператором царівна з феніксом, покоївкою Ірлею й почтом рушила в дорогу.

Прибувши до Скіфії, вона побачила, як одрізняються й одрізнятимуться люди та управління, аж поки по століттях темряви якийсь освіченіший за інші народ потроху передасть їм нове світло, і поки в країні знайдуться героїчні душі, які матимуть досить сили й упертості, щоб із дикунів зробити людей. У Скіфії не було міст, отже не було й мистецтва. Скрізь самі тільки широкі степи й цілі народи по наметах та на возах. Це видовисько нагонило жах. Формозанта запитала, в яким наметі чи на якому возі живе цар. Їй одповіли, що ось уже тиждень, як він на чолі трьохсоттисячної кінноти вирушив назустріч вавілонському цареві, у якого викрав небогу, царівну Альдею.

— Він викрав мою двоюрідну сестру!— вигукнула Формозанта,— не сподівалася я ще й такої пригоди! Як? моя двоюрідна сестра, що була щаслива, опинившись при моєму дворі, стала царицею, а я ще й не одружена!

Вона звеліла провести себе без затримки до намету цариці.

Несподівана зустріч у цій далекій країні, дивовижні речі, про які вони довідалися одна від одної, усе це надало їхньому побаченню певної принадності, й вони забули, що ніколи не любили одна одної. Вони зустрілися з радістю. Замість справжньої ніжності виникла солодка омана; вони обійнялися, плачучи, і між ними утворилася навіть повна сердечність і одвертість, бо побачення відбулося не в палаці.

Альдея впізнала фенікса й служницю Ірлю. Своєї сестрі вона подарувала соболеві хутра, а та їй діаманти. Говорили про війну, розпочату обома царями; сумували над долею людей, яких володарі заради примхи послали вбивати один одного через суперечку, яку двоє чесних людей могли б погодити в одну годину. Але насамперед говорили про прекрасного переможця левів, автора мадригалів, власника фенікса, що подарував найбільші в світі діаманти, і що став найнещасливішим серед людей з вини чорного дрозда.

— Це мій любий брат!— говорила Альдея.

— Це мій коханий!— вигукнула Формозанта.— Ви, безперечно, бачилися з ним; може, він ще й тепер тут, бо, сестро, він знає, що доводиться вам братом. Він не покине вас так раптово, як покинув китайського імператора.

— О боже! чи бачила я його!— відповіла Альдея.— Та він цілі чотири дні був зі мною! Ах! сестрице, яким нещасним став мій брат! Від одного брехливого повідомлення він зовсім збожеволів, він їде світами, не знаючи, чого й куди. Уявіть собі, він так знетямився, що відмовив у коханні найкращій у Скіфії жінці. Він виїхав учора, написавши їй листа, від якого вона впала в розпуку. А він поїхав до кіммерійців*!

— Хвала богам!— гукнула Формозанта,— ще одне зречення заради мого кохання. Моє щастя перевищило всі мої надії, як моє нещастя перевищує всі мої побоювання. Накажіть, щоб мені віддали цього дивного листа, і я поїду, щоб наздогнати його, маючи на руках докази його вірності. Прощай, сестрице, Амазан у кіммерійців,— я лечу туди!

Альдея вирішила, що царівна, двоюрідна сестра, ще божевільніша, ніж брат Амазан, але, зазнавши й сама нападу цієї пошесті, покинувши сама ради скіфського царя веселий і пишний Вавілон, співчуваючи, як завжди всі жінки, безумствам, до яких спричинилося кохан-

ня,— вона відчула до Формозанти справжню ніжність, побажала їй щасливої подорожі й обіцяла сприяти її коханню, якщо колись матиме щастя знову побачити свого брата.

VI

Незабаром вавілонська царівна й фенікс приїхали до Кіммерійської імперії, далеко менше залюдненої, ніж Китай, але вдвое проти нього більшої, що колись скидалася на Скіфію, а від певного часу процвітала нарівні з державами, що вихвалялися, ніби просвіщають інші держави.

По кількох днях їзди в'їхали вони до дуже великого міста, яке прикрашала імператриця, що правила тоді. Але її самої не було в місті. Вона об'їздила тоді країну від кордонів Європи й до кордонів Азії, щоб власними очима обізнатися з своєю державою, щоб побачити хиби й виправити їх, щоб збільшити добробут, щоб поширювати освіту.

Дізнавшись про приїзд вавілонської царівни й фенікса, один із головних вельмож цієї старовинної столиці поспішив засвідчити царівні свою пошану й наказав оддати їй почесні, будши певний, що його владарка, найчемніша й найпишніша з цариць, буде вдоволена, що він зустрів високу особу з такою самою увагою, як зустріла б і вона сама.

Формозанта оселилась у палаці, від якого відігнали докучливу юрбу. На її честь улаштували вчисті розваги. Кіммерійський вельможа, великий знавець природничих наук, довго розмовляв з феніксом, поки царівна перебувала в своїх покоях. Фенікс признався йому, що бував колись у кіммерійців і тепер не впізнає цього краю.

— Як могли за такий короткий час,— говорив він,— статися такі дивні зміни? Ще не минуло триста років, як я бачив тут лише дику природу, а тепер бачу тут мистецтва, блиск, славу й витонченість.

— Чоловік розпочав цю велику роботу,— сказав кіммерієць,— жінка вдосконалила її *. Жінка ця була краща законодавиця, ніж Ізіда в Єгипті або Церера в греків. Більшість законодавців мають розум вузький і деспотичний, що обмежує їх інтереси країною, якою вони правлять. Кожен дивиться на свій народ так, немов він один на зем-

лі, чи немов він є ворог усім іншим. Вони утворюють установи тільки для свого народу, встановлюють релігію тільки для нього. От чому єгиптяни, вславлені своїми камінними побудовами, огрубіли й збезчестили себе дикунськими забобонами. Вони вважають інші нації за неуків, вони не мають стосунків з ними і, окрім царського двору, що інколи підноситься понад загальні забобони, ви не знайдете єгиптянина, що погодився б їсти з миски, якою користувався вже чужинець. Жерці їхні жорстокі й безглузді. Краще було б зовсім не мати законів і слухатися тільки природи, яка вирізьбила в наших серцях розуміння добра і зла, ніж підлягати таким антисоціальним законам.

Наша імператриця має цілком протилежні наміри. Вона дивиться на свою простору країну, на якій сходяться всі меридіани, як на державу для всіх народів, що живуть під цими різними меридіанами. Перший її закон була терпимість до всіх релігій і до всіх помилок. Її могутній геній зрозумів, що мораль скрізь одна, хоч культу й різні. Цим правилом вона зв'язала свою націю з усіма націями світу, і кіммерійці дивляться на китайців чи скандинавів, як на своїх братів. Вона зробила більше; вона хотіла, щоб ця дорогоцінна терпимість, найперший зв'язок людей, була б і в її сусідів. Отже, вона заслужила ймення матері своєї вітчизни й заслужить ім'я добротворниці роду людського, коли стоятиме на цьому твердо.

До неї чоловіки, що мали, на лихо, владу, послали загонами вбивць грабувати незнані народи й зрешувати їх кров'ю землі їх батьків. Цих убивць звали героями, їх розбій називали славою. Наша володарка має іншу славу: вона посилає армії, щоб підтримувати мир, не дати людям шкодити один одному, щоб змусити їх терпіти один одного, і її стяг є стяг загальної згоди.

Захоплений усім, що розповів йому вельможа, фенікс сказав йому:

— Пане, я живу на світі ось уже двадцять сім тисяч дев'ятсот років і сім місяців, і я ще не бачив нічого подібного до того, про що ви розповідаєте.

Він спитав у нього про свого друга Амазана. Кіммерієць розповів йому те саме, що вже чула царівна в Китаї й Скіфії. Амазан тікав од усіх царських дворів, як тільки якась двірська дама призначала йому побачення.

Фенікс одразу ж повідомив Формозанту про цей новий

знак вірності Амазана, тим дивнішою, що він не міг мати й гадки, чи дізнається колись про це царівна.

Амазан поїхав до Скандінавії. В тих краях вражали очі незнані звичаї. Тут королівська влада і свобода не ворогували між собою, що неможливо було б в іншій державі; землероби брали участь у законодавстві поруч з вельможами, а молодий державець подавав великі надії, що буде гідний керувати вільним народом *. Були там ще дивніші речі: король, що, за формальною угодою з своїм народом, юридично був найнеобмеженішим з усіх на землі, був разом із тим наймолодший і найсправедливіший із королів.

У сарматів Амазан побачив на троні філософа. Його можна було б назвати королем анархії, бо він був головою ста тисяч маленьких королів, з яких кожен одним словом міг скасувати постанови всіх інших. Голові було менше клопоту стримувати бурхливі вітри, ніж цьому монархові — погоджувати всі незгоди. То був керманіч, що плив серед вічної бурі, а проте корабель не розбивався, бо керманіч на ньому був досвідчений.

Проїжджаючи всі ці країни, такі відмінні від його батьківщини, Амазан уперто уникав усяких спокус, що з'являлися перед ним, весь час пам'ятаючи поцілунок, який дала Формозанта єгипетському фараонові, будучи непохитним у своїм бажанні дати Формозанті приклад єдиної і незламної вірності.

Вавилонська царівна і фенікс їхали скрізь слідом за ним і спізнювалися на один-два дні. Він простував усе далі, а Формозанта не гаяла й хвилини, щоб їхати за ним.

Так проїхали вони всю Німеччину. Вони захоплювалися поступом, який філософія й розум зробили на півночі; усі володарі були освічені люди, всі визнавали свободу думки. Виховувати їх не доручали людям, що могли б обдурити їх, чи що самі помилялись; їх виховували в повазі до загальнолюдської моралі й зневазі до забобонів. В усіх цих державах знищили безглуздий звичай, що знесилював і винищував людність у багатьох південних країнах, а саме — ховати за життя в величезних в'язницях незчисленну кількість людей обох статей, навіки розлучаючи їх і змушуючи присягатися, що вони не стрічатимуться більше. Це страшне божевілля, віками освячене, спустошувало землі, наче найлютіші війни.

Північні володарі зрозуміли, нарешті, що, коли хочеш

мати кінський завод, не треба відокремлювати найдужчих жеребців від кобил. Вони знищили ще й інші звичаї, не менш чудні й не менш згубні. Одне слово, у цих величезних країнах люди зважувалися бути розумними, тимчасом як в інших уважали, що людьми можна правити тільки тоді, коли вони дурні.

VII

Амазан приїхав до Батавії. У засмученім своїм серці відчув він солодку втіху, знайшовши тут якусь подобу до щасливого краю гангаридів: волю, рівність, охайність, чемність, терпимість. Але жінки в цій країні були такі холодні, що жодна не спокушала його, як то було з ним скрізь; йому не було потреби опиратися. Коли б Амазан звернув увагу на цих жінок, він переміг би їх одну по одній, дарма, що жодна не кохала б його, але він був дуже далекий від того, щоб гадати про любовні перемоги.

Формозанта трохи не настигла його у цього дивного народу. Вона спізнилася на якусь хвилину.

У батавів Амазанові так хвалили острів Альбїон *, що він вирішив сісти з своїми однорогами на корабель, який за допомогою східного вітру за чотири години доніс його до берегів краю, вславленого більше, ніж Тір чи острів Атлантида.

Прекрасна Формозанта, що їхала за ним до берегів Дунаю, Вісли, Ельби і Везеру, приїхала, нарешті, до гирла Рейну, що котив свої швидкі води в Німецьке море.

Вона дізналася, що її коханець поплив до берегів Альбїону. Йї здалося, що вона бачить його кораблі, і вона закричала від радості, збентеживши тим усіх батавських жінок, які не уявляли, щоб якийсь юнак міг бути причиною такої радості. Щодо фенікса, то вони не дуже дивувалися з нього, бо гадали, що, мабуть, його пір'я не можна продавати так добре, як пір'я качок і гусей з їхнього болота. Вавілонська царівна найняла чи зафрахтувала два кораблі, щоб переїхати з усіма своїми людьми на цей щасливий острів, на якому скоро буде гостем предмет усіх її бажань, душа її життя, кумир її серця.

Тієї хвилини, як вірний і нещасливий Амазан ступив ногою на землю Альбїону, раптом зірвався бурхливий західний вітер. Кораблі вавілонської царівни не могли відча-

лити. Гіркий сум, глибока скорбота охопила Формозанту; серце їй стислося. З журби вона лягла в ліжку, чекаючи, поки переміниться вітер, але він шалено й люто віяв цілих вісім днів. Протягом тижня, що тягся, як вік, Ірля читала вголос романи Формозанті. Це не значить, що батавці вміли їх писати, але, оскільки вони були всесвітніми посередниками, то вони продавали розум інших народів так само, як і їхній крам. Царівна наказала купити у Марка-Мішеля-Рея * всі казки, написані в авзонійців і вельхів *, де поширення цих казок було мудро заборонено, щоб таким чином збагатити Батавію. Царівна сподівалася, що знайде в цих казках якісь пригоди, подібні до її пригод, які б зменшили її сум. Ірля читала, фенікс висловлював свою думку, а царівна ні в «Селянині-підпанку», ні в «Софі», ні в «Чотирьох факарденах» * не знайшла нічого схожого з її пригодами. Вона шохвилі перебивала читання, щоб запитати, звідки віє вітер.

VIII

Тимчасом Амазан був уже на шляху до столиці Альбіону в своїй кареті, запряженій шістьма однорогами, і мріяв про царівну. Він побачив екіпаж, який перекинувся в канаву. Слуги порозбігалися, шукаючи допомоги, а хазяїн спокійнісінько сидів у екіпажі, не виявляючи й найменшої нетерплячки, розважаючи себе тим, що куриє, бо тоді люди вже курили. Звали його Mylord What-then, що в перекладі означає приблизно: «Мілорд Ну так що ж».

Амазан поспішив допомогти йому. Він сам підняв екіпаж, бо був дужчий за інших людей. Мілорд «Ну так що ж» задовольнився тим, що сказав: «Оце так силач!»

Прибігли сусідні селяни і, розгнівавшись, що їх даремно потурбували, накинулися на чужинця. Вони лаяли його, називали «чужоземним псом» і хотіли бити.

Амазан схопив у кожному руку по два чоловіки і відкинув їх за двадцять кроків. Інші відчули до нього повагу, привітали його й попросили на горілку. Він дав їм грошей більше, ніж вони бачили їх за все життя. Мілорд «Ну так що ж» сказав йому:

— Я поважаю вас. Їдьмо пообідаємо зо мною в примському домі, що не більш, як за три милі звідси.

Він пересів в карету Амазана, бо його екіпаж від падіння геть зламався.

По чвертьгодинній мовчанці він глянув на Амазана й сказав йому:

—How do you do? — що буквально означає: «Як робите ви робити?», а в перекладі: «Як ви поживаєте?», що будь-якою мовою не має жодного сенсу. Потім він додав:— У вас шестеро гарних однорогів.— І почав знову курити.

Амазан сказав, що ці однороги завжди до його послуг, а сам він приїхав з країни гангаридів. Він скористався з нагоди, щоб розповісти про вавілонську царівну й фатальний поцілунок, який вона дала єгипетському фараонові. На це мілорд не відповів нічого, дуже мало турбуючись про те, чи є в світі якийсь єгипетський фараон і якась вавілонська царівна. Знов минуло чверть години в мовчанні, після чого він перепитав у свого супутника: «Як він робить робити» і чи їдять *gost-beef* (ростбіф) у країні гангаридів. Мандрівник із властивою йому чемністю відповів, що на берегах Гангу не їдять своїх братів і виклав йому вчення, що через багато століть стало вченням Піфагора, Порфіра та Ямвліха *. У відповідь на це мілорд задрімав і хропів, аж поки вони приїхали додому.

Жінка в нього була молода й вродлива. У неї була жива й чутлива душа, тоді як у її чоловіка була душа, байдужа до всього. Того дня до неї на обід було запрошено чимало вельмож Альбіону. Тут були люди найрізноманітніші, бо країною мало не завжди правили тільки чужинці, і родини тих, хто приїздив з цими володарями, приносили й свої звичаї. Серед присутніх були й люди дуже гречні, і люди високого розуму, і люди вчені.

Господиня дому не мала зовсім того соромливого й суворого вигляду, тієї вимушеності й манірності, які закидали тоді жінкам Альбіону. Не маючи чого сказати, вона не приховувала цього зневажливим виглядом чи підкресленим мовчанням. Не було привабливішої за неї жінки. Вона зустріла Амазана з властивою їй чемністю й грацією. Її одразу дуже вразили надзвичайна краса цього молодого чужинця й контраст між ним та чоловіком.

Подали обід. Вона посадила Амазана поруч із собою і, дізнавшись, що гангариди не їдять нічого, що дістало від богів священний дар життя, частувала його різними пудінгами. Краса Амазана, його сила, звичаї гангаридів, розквіт мистецтва, релігія і урядування — ось що стано-

вило об'єкт розмови, однаково приємної й повчальної, протягом обіду, що тягся до ночі. Мілорд «Ну, так що ж» пив багато, а не промовив і слова.

По обіді, поки міледі наливала чай і пожирала очима молодика, він розмовляв з членом парламенту, бо кожен знає, що ще тоді там був парламент, який звався Wittenagemot, що означає «Збори мудреців». Амазан розпитував про конституцію, закони, армію, звичаї, мистецтво, про все, що так вславило цю країну. І пан сказав йому таке:

— Ми довго ходили голі, хоч підсоння у нас не тепле. З нами довго поводитися, як з рабами, різні люди, що приходили з старої землі Сатурна *, яку зрошують води Тібру. Але ми самі зробили собі більше лиха, ніж зазнали його від перших своїх переможців. Один із наших королів дійшов того, що оголосив себе підданцем одного жерця, що живе на березі Тібру, і його називають «Старцем семи горбів» *. Цим семи горбам довгий час довелося панувати над великою частиною Європи, де жили тоді варвари.

Після часів занепаду прийшли століття здичавіння й анархії. Земля наша, бурхливіша за моря, що її оточують, руйнувалася й заливалася кров'ю від наших суперечок. Кілька коронованих голів загинули від кари на ешафоті. Всім їхнім спільникам видирали серця й били ними по щоках. Писати історію нашого острова більше личило б катові, бо саме він кінчав усі великі справи.

Щоб довершити цей жах, ще недавно кілька чоловік, що носили чорні плащі *, й інші, що носили поверх камзолів білі сорочки*, немов покусані собаками, заразили божевіллям цілу націю; всі громадяни стали або вбивцями, або жертвами, або катами, або скараними на смерть, або грабіжниками, або рабами,— все це в ім'я неба й господа.

Хто повірив би, що з цієї жахливої прірви, з цього хаосу усобиць, жорстокості, нецтва й фанатизму виникне чи не найдосконаліша форма правління. Шановний і багатий король, що має повну владу робити добро й не має права робити лихо, стоїть на чолі вільного, войовничого, торгового й освіченого народу. Знатні люди, з одного боку, і міські представники, з другого, поділяють з монархом законодавчу владу.

Ми бачили, як з дивною фатальністю громадянська війна, анархія й злидні руйнували країну, коли королі мали повну владу. Спокій, багатство, громадський добро-

бут запанували в нас тільки тоді, як володарі відмовились від необмеженої влади. Все руйнувалося, коли сперечалися про незрозумілі речі, і все йшло на добре, відколи на них перестали звертати увагу. Наш переможний флот розносить славу по всіх морях, а закони оберігають наші статки. Жоден суддя не має права самовільно тлумачити закони, ніколи не може трапитися невмотивованого арешту. Ми покарали б, як убивць, тих суддів, що наважилися б засудити на смерть громадянина, не маючи доказів, що стверджують, і закону, що засуджує його.

Правда, у нас увесь час існують дві партії *, вони воюють перами та інтригами, але завжди об'єднуються, коли треба братись до зброї, щоб захищати батьківщину й свободу. Ці дві партії пильнують одна одної, одна одній не дозволяють порушувати священні основи законів. Вони ненавидять одна одну, але вони люблять вітчизну. Це двоє ревних коханців, що служать єдиній володарці.

З глибини того самого розуму, який змусив нас зрозуміти й підтримати права людської природи, ми піднесли й знання до найвищої міри, якої можуть вони досягти між людьми. Ваші єгиптяни, що їх мають за найбільших механіків, ваші індуси, яких уважають за великих філософів, ваші вавілоняни, які вихваляються тим, що спостерігають зорі протягом чотирьохсот тридцяти тисяч років, греки, що написали так багато слів і так мало думок вклали в них,—безперечно, не знають нічого в порівнянні з нашими школярами, що вивчають відкриття наших великих учених. Протягом одного століття ми вирвали в природи більше таємниць, ніж увесь рід людський протягом безлічі століть.

От справжнє наше становище. Я не утаїв од вас ні добро, ні лихого, ні нашої ганьби, ні слави, і я нічого не перебільшив.

Під час цієї розмови Амазан відчув, що його охоплює бажання пізнати ті високи науки, про які йому говорили, і коли б у його розбитому серці не так голосно промовляло пристрасне кохання до вавілонської царівни, синівська пошана до покинутої матері та любов до батьківщини, він волів би все своє життя прожити на острові Альбіоні. Та нещасливий поцілунок, який дала царівна єгипетському фараонові, так затьмарив його розум, що йому важко було приступити до вивчення високих наук.

— Признаюся вам,— сказав він,— що, поклавши сам

собі за мету їздити по світах, щоб утекти від самого себе, я хотів би побачити старовинну землю Сатурна і той народ, що живе на берегах Тібру і на семи горбах, якому ви колись корилися. Це, безперечно, найкращий на землі народ.

— Раджу вам зробити таку подорож,— відповів йому альбіонець,— особливо коли ви кохаєтеся в музиці й малярстві. Ми самі інколи їздимо до семи горбів розвіяти трохи нудьгу. Але ви будете дуже вражені, побачивши нащадків наших завойовників.

Розмова ця була довга. Хоч розум прекрасного Амазана був трохи порушений, проте він розмовляв так приємно, голос його був такий зворушливий, поведився він так гарно й благородно, що господиня дому не могла втриматися й не порозмовляти наодинці. Розмовляючи, вона ніжно стискала йому руку й дивилася на нього вогкими й блискучими очима, щоб викликати в ньому бажання. Вона затримала його на вечерю й ночівлю. Кожне слово, кожна хвилина, кожен погляд запалювали її пристрасть. Як тільки всі розійшлися, вона написала йому записку, не маючи й сумніву, що він прийде до неї в ліжку на ніч, тимчасом як мілорд «Ну так що ж» спатиме на своєму. Та Амазан і на цей раз мав мужність опиратися. Такі дивні наслідки викликає зернятко божевілля в гідній і глибоко враженій душі!

Своїм звичаєм, Амазан послав дамі шанобливу відповідь, якою доводив їй святість своєї присяги й суворий обов'язок навчити царівну вавілонську стримувати свої пристрасті. Після того звелів запрягти однорогів і виїхав у Батавію, лишивши все товариство в захопленні від нього, а господиню в розпачі. З надмірної туги вона забула сховати лист Амазана. Другого дня ранком мілорд «Ну так що ж» прочитав його.

— Ну й дурниці!— сказав він, низивши плечима, і поїхав полювати на лисиць з кількома сусідніми п'яницями.

Тимчасом Амазан плив уже морем, доставши географічну карту, яку подарував йому вчений альбіонець, з котрим він розмовляв у мілорда. Він був вражений, побачивши на клаптикові паперу велику частину землі.

Очі й уява його блукали по цьому шматочкові паперу. Він бачив Рейн, Дунай, Тірольські Альпи, які тоді звалися іншими іменами, і всі країни, якими мусив він переїхати, щоб дістатися до міста на семи горбах. Але най-

уважніше спинявся він поглядом на країні гангаридів, на Вавілоні, де він побачив любу царівну, і на фатальній Бас-сорській країні, де вона поцілувала єгипетського фараона. Він зітхав, лив сльози, але визнавав, що альбіонець, який подарував йому цю зменшену земну кулю, не помилявся, коли говорив, що на берегах Темзи люди в тисячу разів освіченіші, ніж на берегах Нілу, Євфрату й Гангу.

Коли він повертався до Батавії, Формозанта летіла до Альбіону двома кораблями, на яких розвівалися всі вітрила. Корабель царівни і корабель Амазана зустрілися, мало не черкнулись, двоє закоханих були одне біля одного, хоч про те й не догадувались. Ах, коли б вони знали! Але всевладна доля не дозволила цього.

ІХ

Як тільки Амазан пристав до низьких і болотяних батавських берегів, він блискавкою помчав до міста на семи горбах. Треба було проїхати південну частину Німеччини; там щочотири милі стрічав він то князя, то княгиню, то двірську даму, то жебраків. Він дивувався німецькій простодушності, з якою ці дами і їх фрейліни кокетували з ним, і відповідав тільки скромними відмовами. Перейшовши через Альпи, він сів на корабель на березі Далматського моря і приплив до міста, яке не було подібне ні до одного з тих, які він досі бачив *. Там море утворювало вулиці, а будинки збудовані були на воді. На площах цього міста кишіли чоловіки й жінки, що мали два обличчя: одне — дане їм від природи, і друге — з погано розмальованого картону, яке вони одягали поверх першого, так що здавалося, ніби населення складається з привидів *. Приїхавши до цієї країни, чужинці починали з того, що купували собі «обличчя», як по інших країнах купують капелюхи й черевики. Амазан не зважав на цю протиприродну моду й ходив так, як звичайно. У тому місті було дванадцять тисяч дівчат, зареєстрованих у великій книзі республіки, дівчат, корисних для держави, — на них була покладена найприбутковіша й найприємніша торгівля з усіх, які будь-коли збагачували націю. Звичайно купці з великими витратами й великим ризиком надсилали на схід крам, а ці чарівні крамарки, нічим не ризкуючи, промишляли своїми принадами. Всі вони з'явилися до Амазана й пропонували йому вибрати котрусь з-поміж них, але він

утік якомога швидше, повторюючи ім'я незрівнянної вавілонської царівни й присягаючись невмирущими богами, що вона краща за всі дванадцять тисяч венеціанських дівчат.

— О царівна-баламутко,— вигукнув він,— я навчу вас бути вірною!

Нарешті, перед його очима з'явилися жовті хвилі Тібру, смердючі багна, голодні й виснажені люди, прикриті старими дірjavими плащами, крізь які можна було бачити суху смугляву шкіру. Все це було ознакою того, що він перед брамою міста на семи горбах, міста героїв і законодавців, які перемогли й підкорили велику частину земної кулі.

Він уявляв собі, що перед тріумфальною брамою побачить п'ятсот батальйонів, на чолі яких стоять герої, а в сенаті — зібрання напівбогів, які дають закони світові. Та замість армії він побачив всього з тридцятєро голяків, що, боячись сонця, стояли на варті з парасольками. Зайшовши у якийсь храм, що здався йому дуже гарним, але не таким, як вавілонський, він був дуже вражений, почувши там спів чоловіків, що співали жіночими голосами.

— От чудна країна,— сказав він,— ця стародавня земля Сатурна. Я бачив місто, де ні в кого не було свого обличчя, а тепер бачу інше, де чоловіки не мають ні свого голосу, ні борід.

Йому сказали, що ці співаки вже не чоловіки, що їх позбавлено чоловічої статі на те, щоб вони приємними голосами співали хвалу великій силі знатних людей. Амазан нічого не зрозумів з цих пояснень. Та ось панове попрохали його проспівати щось. З властивою йому грацією він проспівав гангаридську пісню. У нього був чудовий тенор.

— Ах, сеньйоре,— сказали вони йому,— яке прекрасне було б у вас сопрано, коли б...

— Що, коли б? Що ви хочете сказати?

— Ах, сеньйоре!

— Ну, що ж далі?

— Коли б у вас не було бороди!

І вони дуже кумедно, з властивою їм комічною жестикуляцією, пояснили йому, про що мова. Амазан зовсім зніяковів.

— Я багато де мандрував,— сказав він,— та ніколи не чув про такі вигадки!

Коли добре поспівали, до храму з великим почтом

увійшов Старець із семи горбів. Витягнувши два пальці, а два зігнувши, він розітнув начетверо повітря, промовляючи мовою, якою ніхто вже не говорить: «Містові й світові». Гангарид не міг збагнути, щоб два пальці могли так далеко сягнути.

Потім він побачив, як пройшов перед його очима весь двір цього господаря світу. Двір той складався з панів або в червоних, або в фіалкових убраннях *, мало не всі вони солодко поглядали на Амазана. Вони вклонялися йому й казали один до одного: «San Martino, che bel ragazzo! San Pancratio, che bel fanciullo»¹.

Старанні * ледацюги, що показували чужинцям усе цікаве в місті, подбали про те, щоб він подивився на руїни, де і погонич мулів не згодився б переночувати, але колись вони були гідним пам'ятником величі народу-володаря. Ще бачив він картини, яким було двісті років, і статуї, що мали понад двадцять віків, і вони видалися йому шедеврами.

— Чи й тепер творять у вас такі речі?

— Ні, ваша світлість,— відповів йому один із ледацюг,— але ми з презирством дивимося на всіх інших людей на землі, бо в нас збереглися ці незвичайні речі. Ми, немов ті тандитники, пишаємося старою одежиною, що збереглася по наших крамничках.

Амазан захотів побачити палац володаря світу, і його повели туди. Він побачив людей у фіолетовому вбранні, які рахували гроші, що надходили з земель понад Дунаєм і понад Луарою, понад Гвадалквівіром і понад Віслою.

— Ого!— сказав Амазан, глянувши на свою географічну карту,— то ваш повелитель володіє всією Європою, як ті стародавні герої з семи горбів?

— Він мав би володіти з божеського права всією землею,— відповів один у фіолетовому вбранні,— і був навіть час, коли його попередники близькі були до того, щоб утворити всесвітню монархію. Але тепер їхні спадкоємці такі добрі, що обмежуються тими грошима, які королі, їхні підданці, виплачують їм як дань.

— То ваш володар справді цар царів? Він так і зветься?— спитав Амазан.

— Ні, ваша світлість, він зветься слугою слуг. Спочатку

¹ Святий Мартине, який гарний хлопець! Святий Панкрате, що за вродливий юнак! (Італ.)

він був рибалкою та ключарем *, і тому його емблема—це невід і ключі. Але він завжди має зверхність над царями. Недавно він послав сто одне розпорядження кельтському королеві *, і той скорився їм.

— Ваш рибалка,— сказав Амазан,— послав, мабуть, п'ятсот чи шістсот тисяч людей, щоб змусити виконати ці сто й одне своє бажання?

— Зовсім ні, ваша світлість. Наш святий володар не такий багатий, щоб утримати й десять тисяч солдатів. Але він має по інших країнах від чотирьохсот до п'ятисот тисяч божих пророків. Ці пророки різних поглядів і живуть, зрозуміло, коштом народу. Вони іменем божим провіщають, що наш володар своїми ключами може відмикати й замикати всі замки, і насамперед замки від скринь з грошима. Один нормандський священник, що має за обов'язок сповідати короля, про якого я оце говорив вам, переконав його без заперечень скоритися сто й одній думці мого володаря, бо треба вам знати, що один із привілеїв Старця з семи горбів полягає в тому, що він завжди правий, чи то він має волю сказати щось, а чи написати.

— Далебі,— сказав Амазан,— це незвичайна людина; цікаво було б пообідати з ним.

— Коли б ви, ваша світлість, були королем, то й тоді ви не могли б обідати з ним за одним столом. Усе, що він може зробити для вас,— це наказати поставити для вас поряд себе інший стіл, менший і нижчий за його. Але коли ви хочете мати честь говорити з ним, я попрошу в нього аудієнції для вас, з умовою, що ви будете такі добрі й дасте мені *buona pascia*¹.

— З великою охотою,— сказав гангарид.

Чоловік у фіолетовім убранні вклонився.

— Я проведу вас завтра,— сказав він,— ви тричі станете навколішки і поцілуєте ноги Старцеві з семи горбів.

Од цих слів Амазан вибухнув таким сміхом, що ледве не задушився. Він вийшов, хапаючись за боки, сміючись до сліз усю дорогу, аж поки не дійшов до своєї корчми, та й там сміявся ще довго.

Під час обіду з'явилося до нього двадцять безбородих чоловіків і двадцять скрипалів, які дали на честь його концерт. До кінця дня йому виявляли прихильність найзначніші в місті люди й робили йому пропозиції, дивніші за

¹ Добрий подарунок (*італ.*).

пропозицію поцілувати ноги Старцеві з семи горбів. Бувши надзвичайно гречним, він думав спочатку, що вони вважають його за жінку, і дуже скромно та обережно повідомив їх, що вони помиляються. Та коли двоє чи трє у фіолетових убраннях стали надто рішуче в'язнути до нього, він повикладав їх у вікно, не гадаючи, що робить цим велику жертву заради прекрасної Формозанти. Якомога швидше покинув він це місто світових владарів, де треба старця цілувати в підощву, немовби щоки в нього на ногах, а до молодих чоловіків чіпляються з іще дивнішими пропозиціями.

Х

З провінції до провінції, скрізь відкидаючи найрізноманітніші спокуси, вірний вавілонській царівні, розгніваний на єгипетського фараона, Амазан, цей зразок вірності, прибув до новітньої столиці галлів. Як і всі інші, це місто перейшло всі шаблі дикунства, неуцтва, глупоти і злиднів; його перше ім'я означало «бруд і гній» *. Згодом воно прибрало ймення Ізиди, бо Ізидин культ дійшов до нього. Перший сенат цього міста складався з перевізників через річку. Воно довго було в рабстві у героїв-грабіжників із семи горбів, а по кількох століттях інші герої-розбишаки *, прийшовши з протилежного берега Рейну, захопили його невеличку територію.

Час, що змінює все, зробив із неї місто, половина якого була дуже пишна й приємна, а друга — брутальна й незграбна; це було характерною рисою і його жителів. За його мурами було близько ста тисяч осіб, що не мали іншої роботи, як грати й розважатися. Ці нероби судили про мистецтво, яке творили інші. Хоч двір був за чотири милі від них, вони не знали нічого, що робиться там, і здавалося, неначе вони живуть щонайменше за шістьсот миль од двору. Єдиною важливою справою у них були легковажні, веселі, світські втіхи, і ними правили, як дітьми, що їм дають забавки, аби вони не кричали. Коли заговорити з ними про ті жахливі речі, що два століття тому руйнували їхню батьківщину, про ті страшні часи, коли одна половина нації винищувала другу в ім'я дурниць, вони скажуть, що це справді було недобре, і потім почнуть сміятися та співати веселих пісень.

Що чемніші, веселіші й привітніші були ці нероби, то більше впадав в око контраст між ними й зайнятими людьми.

Поміж цих зайнятих людей або тих, що претендували бути такими, була група темних фанатиків, почасти недоумків, почасти шахраїв, один вигляд яких смутив землю і які були б перевернули її, коли б змогли, аби лиш мати деякий вплив. Але нероби, співаючи й танцюючи, змушували їх ховатися по своїх печерах, як птахи змушують кажанів ховатися по закутках руїн.

Інші зайняті люди, яких було менше, додержувалися давніх дикунських звичаїв, проти яких голосно заперечувала людська природа,— вони спиралися тільки на свої зотлілі літописи. Коли вони знаходили там безглуздий або жахливий звичай, то вважали його за святий закон. Через цю гидку звичку не наважуватися думати самим, а черпати думки в стародавніх часах, коли не міркували, в цьому місті розваг збереглися ще жорстокі звичаї. З цієї ж причини кара аж ніяк не відповідала провині. Часто безневинного змушували тяжкими тортурами зізнаватися в злочині, якого він не робив. За легку провину юнака карали так само, як отруйника чи батьковбивцю. Нероби голосно кричали про це, а завтра вже забували й говорили тільки про останні моди.

Цей народ був свідком того, як протягом цілого століття мистецтво досягло такої висоти, про яку не можна було й мріяти. Тоді чужинці приїздили до того міста, як до Вавілона, милуватися величними пам'ятниками архітектури, чарівними садами, чудовими здобутками скульптури й малярства. Їх чарувала музика, що зворушувала душу, не стомлюючи ушей.

Тільки в цьому віці народів стала приступна справжня поезія, тобто поезія природна й гармонійна, що однаково промовляє й серцеві, й розумові. Нові зразки красномовства з'явилися у всій своїй високій красі. Особливо в театрах гриміли тоді шедеври, до яких не підносився ніколи жоден народ; одне слово, добрі смаки досягли такої довершеності, що навіть поміж друїдів були там добрі письменники.

Та всі ці лаврові дерева, що верховіттям своїм сягали попід хмари, почали сохнути, як тільки виснажився ґрунт. Небагато лишилося їх там, і їхнє листя стає бліде та зів'яле. Занепад у мистецтві стався через те, що надто вже

легко робили й лінки було робити добре, через те, що переситилися красою і з'явилися зіпсуті смаки. Пиха була притаманна артистам, що відновили варварські часи, і ця сама пиха, переслідуючи справжні таланти, приневолювала їх покидати батьківщину; трутні виганяли бджіл.

Майже немає вже справжнього мистецтва, майже зникли генії. Заслуга полягає в тому, щоб без ладу й пуття розмовляти про заслуги минулого століття; розписувач стін у якомусь шинку з виглядом знавця критикує картини великих художників; якийсь письменник перекручує твори великих письменників. Неуцтво і зіпсуті смаки мають своїх найманих писак. У сотнях томів під різними назвами повторюється одне й те саме. Все має вигляд або словника, або брошури. Один друїдський газетяр двічі на тиждень пише про якихось невідомих народів і кількох навіжених і про божественні чудеса, що відбуваються на горищах у маленьких старців і старчих. Інші ж друїди, одягнені в чорне, трохи не вмираючи з голоду й люті, в сотнях писань скаржаться на те, що їм більше не вільно дурити народ, бо це право залишили дармоїдам у сірій одежі, кілька архидруїдів друкують наклепницькі пасквілі.

Амазан про це нічого не знав, та коли б і знав, то це не дуже б його й обходило, бо в голові йому була сама тільки вавілонська царівна та єгипетський фараон і власна непорушна клятва не зважати на всякі спокуси жінок, хоч би до якої країни завела була його журба.

Легковажна й темна чернь, що має надмірну цікавість, як це властиво людському родові, довго тиснулася біля однорогів, а жінки, будши розумніші, вдерлися в двері готелю, де спинився Амазан, щоб подивитися на нього самого.

Спочатку він висловив своєму господареві бажання з'явитися до королівського двору, але компанія гультяїв з вищого світу, що випадково була там, сказала йому, що це вже не модно, що часи дуже змінилися і що розваги тепер є тільки в місті. Того самого вечора його запросила на вечерю одна дама, розум і таланти якої відомі були далеко за межами країни і яка бувала в деяких із тих країн, якими мандрував Амазан. Йому дуже сподобалася ця дама й товариство, що зібралося в неї. Вільність була там пристойна, веселість була негаласлива, в ученості не було нічого огидного, а в дотехах — нічого вимушеного. Він бачив, що слово «приємне товариство» було не порожне

слово, хоч його вживали занадто часто. Другого дня він обідав у не менш приємному товаристві, але менш поважному. Що більше був він задоволений з присутніх, то більше й він подобався їм. Він почував, що серце йому м'якшає й тане, неначе пахощі його країни, що легко тануть на легкому вогні й так ніжно пахнуть.

По обіді його повели на чудесну виставу, яку друїди засудили, бо вона відтягла до себе їхніх слухачів, а на це вони найбільше зважали. Вистава та складалася з гарних віршів, ніжних співів, з танків, що відбивали душевні зворушення, і декорацій, що, даючи цілковиту ілюзію, чарували їх. Такий спосіб розваги, що вбирав у себе всі інші, відомий був під чужим ім'ям: він звався «опера». Давно колись мовою семи горбів це означало: праця, турбота, заняття, промисел, підприємство, потреба, діло. Це діло зачарувало Амазана. Особливо причарувала його одна дівчина своїм мелодійним голосом і грацією. Його нові друзі після вистави познайомили його з цією «лицедійкою». Він подарував їй жменю діамантів. Вона була така вдячна, що решту дня не хотіла кидати його. Він вечеряв із нею і, споживаючи страву, забув про свою обережність, а по-вечерявши, забув про свою клятву бути завжди нечутливим до краси і не піддаватися ніжним залицянням. Який приклад людського безсилля!

Саме тоді приїхала прекрасна вавилонська царівна з феніксом, покоївкою Ірлею і двомастами гангаридських вершників, що сиділи на однорогах. Їм довго довелося чекати, аж поки відчинили браму. Насамперед царівна спитала, чи перебуває ще в місті найкращий, найодважніший, найрозумніший і найвірніший з-поміж чоловіків. Міські начальники ясно побачили, що вона має на увазі Амазана. Вона наказала відвести себе до його готелю, увійшла туди, і серце в неї тремтіло від кохання. Душу її охопила невимовна радість, що, нарешті, побачить вона свого коханого, взірець вірності. Ніщо не завадило їй увійти до світлиці... заслона над ліжком була спущена... і вона побачила прекрасного Амазана, що спав у обіймах гарненької чорнявої жінки,— обоє вони дуже потребували відпочинку.

У Формозанти вихопився тужливий зойк, що розітнувся по всьому домі, але не міг розбудити ні її двоюрідного брата, ні «лицедійки». Царівна впала непритомна в обійми Ірлі. Як тільки вона опритомніла, вона вийшла з цієї фа-

тальної світлиці, відчуваючи разом і сум, і обурення. Ірля розпиталася, хто така ця молода особа, що проводить такі солодкі часи з прекрасним Амазаном. Їй сказали, що це дуже поблажлива «лицедійка», яка, окрім інших своїх талантів, має хист досить мило співати.

— О праведне небо! О могутній Ормузде! — вигукнула, плачучи, прекрасна вавілонська царівна, — він зрадив мене і ради кого!.. Так он як той, хто заради мене відмовився від стількох принцес, покинув мене ради галльської комедіантки. Ні, я не зможу пережити такого сорому.

— Ваша світлість, — сказала їй Ірля, — такі всі юнаки на всій земній кулі. Коли б вони були закохані в красуню, що зійшла до них із неба, і то в певні хвилини вони можуть зрадити її з служницею в шинку.

— Всьому кінець! — сказала царівна. — Я більше не побачу його все своє життя. Нехай запрягають однорогів, і цієї ж хвилини їдьмо.

Фенікс благав її зачекати, принаймні поки прокинеться Амазан, щоб він зміг поговорити з ним.

— Він не вартий того, — сказала царівна, — ви страшенно образили б мене, бо він був би гадав, що то я просила вас докоряти йому і що я хочу помиритися з ним. Якщо ви любите мене, не додавайте ще й цієї кривди до тієї, яку він заподіяв мені.

Фенікс, що за своє життя вдячний був, кінець кінцем, вавілонській царівні, не міг не послухатися її. Вона виїхала з усіма своїми людьми.

— Куди ми їдемо? — спитала в неї Ірля.

— Сама не знаю, — відповіла царівна, — рушаймо першим шляхом, який нам трапиться, аби лиш мені ніколи в світі не бачити Амазана, і я буду задоволена.

Фенікс, що був розсудливіший за Формозанту, бо не знав пристрасті, заспокоював її дорогою. Він ласкаво доводив їй, що дуже недобре карати себе за чужі помилки; що Амазан дав їй такі виразні й такі численні докази своєї вірності, що вона могла б простити йому хвилину забуття; що він був праведник, якого Ормузд покинув своєю ласкою, і що відтепер він буде ще стійкіший у коханні і в чесності; що, бажаючи виправити свою помилку, він перевершить сам себе; що вона від того буде тільки щасливіша; що перед нею багато великих принцес прощали подібні гріхи і добре себе почували. Він наводив їй приклади і з таким хистом розповідав усе це, що серце в Формозанти

почало втихомирюватися й заспокоюватися. Їй уже здавалося, що однороги мчать надто швидко, але вона не наважувалася поїхати назад. Змагаючись між бажанням простити все і бажанням виявити свій гнів, між коханням і пихою, вона не спиняла однорогів і мандрувала далі світами, як то провістив оракул її батька.

Прокинувшись, Амазан довідався про приїзд і від'їзд Формозанти й фенікса, дізнався про розпач і гнів царівни і про те, що вона заприсяглася ніколи йому не простити.

— Мені лишається тільки їхати за нею,— вигукнув він,— і вбити себе біля її ніг!

На шум від цієї пригоди позбігалися всі його друзі з приемного товариства нероб. Вони доводили йому, що куди краще буде залишитися з ними, що ніщо не може зрівнятися з солодким життям серед мистецтв та спокійного, вишуканого безділля; що багато чужинців і навіть королів давали перевагу цьому приемному й чарівному відпочинкові перед батьківщиною та тронем, і що, до всього, його карета розбита і каретник зробить йому іншу за новою модою, що кращий на все місто кравець уже закроїв йому дюжину костюмів за найновішим смаком, що найрозумніші й найприємніші дами, у домах яких дуже добре грають комедії, призначили кожна свій день, щоб улаштувати свято на честь йому. Тимчасом «лицедійка» випила свій шоколад і взялася до туалету, сміючись, співаючи й залицяючись до Амазана, який побачив, нарешті, що вона дурніша за гусеня.

Вдачі Амазана були властиві: щирість, сердечність, одвертість разом з великодушністю й мужністю, тому він і розповів друзям про свої мандрівки й лихо. Вони дізналися, що він двоюрідний брат царівни, довідалися про нещасливий поцілунок, який вона дала єгипетському фараонові.

— Родичам треба вибачати такі невеличкі пустощі, бо інакше життя було б вічною сваркою.

Ніщо не похитнуло його наміру їхати за Формозантою, але карета його була розбита, і йому довелося прожити з неробами ще три дні поміж розваг і свят. Нарешті, він попрощався з ними, обіймаючи їх, змусивши їх узяти найдорожчі діаманти його країни і радячи їм бути завжди легковажними та веселими, бо від того вони будуть тільки щасливіші й приємніші.

— Німці,— казав він,— це діди Європи, народ Альбіону — дорослі мужі, а жителі Галлії — діти, і мені подобається гратися з ними.

XI

Його проводирям не важко було їхати назирці за царівною, усі говорили тільки про неї та її великого птаха. Усі були ще в захваті, в захопленні. Народи Далмації й Анкони були не так приємно вражені потім, побачивши будинок, що летів повітрям *; на берегах Луари, Дордони, Гаронни й Жіронди ще лунали вигуки подиву.

Коли Амазан був біля підніжжя Піренеїв, чиновники і друїди тієї країни змусили його милуватися танцями під звуки тамбурина, але як тільки він перейшов Піренеї, він не бачив більше ні веселощів, ні забав. Інколи він чув здаля кілька пісень, але всі вони були сумні. Жителі виступали поважно, маючи на поясах чотки й кинджали. Одягнений у чорне, народ перебував, здавалося, в жалобі. Коли Амазанова челядь розпитувала перехожих, вони відповідали на мигах. Коли вони заходили до корчми, господар її трьома словами оповіщав людей, що в нього нічого нема і що треба посилати за кілька миль, щоб знайти речі першої потреби.

Коли у цих мовчазників запитували, чи не бачили вони, як проїздила прекрасна вавілонська царівна, вони відповідали не так коротко:

— Ми бачили її, але вона зовсім не така прекрасна; гарним може бути тільки смагляве обличчя, вона ж виставляє білу, як алебастр, шию, що є найгідкіша в світі річ, і чого майже не буває в нашій країні.

Амазан наближався до провінції, яку зрощує Бетіс *. Минуло не більше дванадцяти тисяч років, як ці країни відкрили жителі Тіра, мало не тоді ж таки, коли вони відкрили великий острів Атлантиду, який через кілька століть затопило море. Жителі Тіра обробляли землю Бетіки *, яку марно не обробляли тубільці, вважаючи, що вони не повинні до цього втручатися, і що галли, їхні сусіди, мають прийти й обробляти їм землі. Жителі Тіра привезли з собою палестінців, які з того часу розійшлися по всіх країнах, аби лиш там можна було заробити гроші. Ці палестінці, даючи гроші за п'ятдесят процентів, забрали мало не

всі скарби країни. Тоді бетійці повірили, що палестінці є чаклуни, і всіх, кого обвинувачували в магії, палила без милосердя юрба друїдів, яких звали «пошукувачами» або «антропокаями»^{*}. Ці священники спочатку одягали на них машкару, потім забирали майно і побожно показували молитви палестінців, тимчасом як тих смажили на повільному вогні «*rog l'amor de Dies*»¹.

Вавілонська царівна спинилася в місті, яке потім зва-лося Севілья. Вона мала намір сісти на корабель на річці Бетіс, повернутися Тіром до Вавілона, побачитися знову з батьком своїм Белом і забути, коли зможе, свого невір-ного коханця або ж стати його дружиною. Вона запросила до себе двох палестінців, що заправляли всіма двірськими справами. Вони мусили спорядити їй три кораблі. Фенікс обговорив з ними всі умови і, трохи посперечавшись, умо-вився про ціну.

Господиня готелю була дуже побожна, а господар не менш побожний, до того ж він був «своею людиною», тобто шпигуном друїдів пошукувачів-антропокаїв. Він не проминув нагоди повідомити їх, що в нього в домі пере-буває чаклунка й двоє палестінців, які роблять угоди з дияволом, переверненим у золотистого птаха. Друїди, дізнавшись, що в дами є багато діамантів, негайно поста-новили, що вона чаклунка. Бувши боягузами, вони заче-кали ночі й тоді замкнули однорогів і двісті вершників у просторій стайні, де ті спали.

Добре забарикадувавши двері, вони схопили царівну й Ірлю. Але вони не змогли взяти фенікса, який устиг ви-летіти: він сподівався, що натрапить на Амазана десь на шляху з Галлії до Севільї.

Він зустрів його на кордоні Бетіки й розповів про лихо, що спіткало царівну. Амазан не міг говорити,— він був надто схвильований і розгніваний. Він надяг лати з зо-лотою насічкою, взяв списа на дванадцять стіп завдовжки, два списи і гострий меч, прозваний «Грізним», що з одного вдару міг розрубати дерева, скелі й друїдів. На свою пре-красну голову він надів золотий шолом з чаплиним і стра-усовим пір'ям. То був старовинний збройний пристрій Ма-гога, який подарувала Амазанові сестра Альдея, коли він проїздив Скіфією. Невеличка група людей, що їхали з Амазаном, сіли, як і він, кожен на свого однорога.

¹ «В ім'я любові до бога» (исп.).

Обіймаючи свого любимого фенікса, Амазан сказав йому з великим жалем:

— Я винен. Коли б я не спав з «лицедійкою» в місті нероб, прекрасна вавілонська царівна не опинилася б у такому страшному становищі. Ідьмо на антропокаїв.

Незабаром він приїхав до Севільї. П'ятнадцять сотень альгвазилів стерегли браму, за якою замкнені були двісті гангаридів і однорогів, що не мали чого їсти. Усе готове було вже для священної жертви, для якої мали взяти вавілонську царівну, покоївку Ірлю і двох палестінців.

Великий антропокаї, оточений меншими антропокаями, засідав уже з своїм святим трибуналом. Юрба севільців з чотками на поясі, схрестивши руки, стояла безмовна. І от уже вивели прекрасну царівну, Ірлю й двох палестінців у машкарах із зв'язаними позаду руками.

Тимчасом фенікс проскочив поміж ґрат у в'язницю, де гангариди почали вже вибивати внутрішні двері. Непереможний Амазан вибив двері зовні, і озброєні гангариди виїхали на своїх однорогах. Амазан став на чолі їх. Не важко було їм розігнати альгвазилів, шпигунів, попів-антропокаїв; кожен одноріг проколював їх по дванадцяттеро разом. Амазанів грізний меч рубав навпіл кожного, кого він зустрічав. Люди в чорних плащах і брудних брижах тікали не випускаючи з рук чоток, освячених «*proq l'amor de Dies*».

Амазан схопив на руки «головного пошукувача» й кинув його на вогонь, що був наготований за сорок кроків. Туди повкидав він один по одному й малих пошукувачів. Потім він упав до ніг Формозанти.

— Ах, які ви ласкаві,— сказала вона,— і як ревно кохала б я вас, коли б ви не зрадили мене з «лицедійкою»!

Поки Амазан мирився з царівною, поки гангариди скидали в вогнища тіла всіх антропокаїв і полум'я здіймалось аж під хмари, Амазан побачив, як здалеку наближається до нього неначе ціле військо. На колісниці, запряженій вісьмома мулами, їхав старий державець з короною на голові, за ним їхали поважні особи в чорних плащах і брижах, сидячи на чудових конях, за ними мовчки йшло багато людей з масним волоссям.

Спочатку Амазан зібрав був навколо себе гангаридів і підніс списа до бою. Та тільки-но король помітив його, враз скинув корону, зійшов з колісниці, обійняв його стремена й сказав:

— Чоловіче, посланий від бога, ви месник за людський рід, визволитель моєї батьківщини, мій оборонець! Оці священні потвори, од яких ви очистили землю, панували надо мною іменем «Старця семи горбів». Я мусив терпіти їхні страшні злочини; народ покинув би мене, коли б я захотів обмежити їхню злочинну жорстокість. Віднині я дихаю, я живу, я царствую, і цим завдячую вам.

Потім він шанобливо поцілував Формозанті руку й попросив її з Амазаном, Ірлею й феніксом сісти в його колісницю, запряжену вісьмома мулами. Двоє палестинців, двірських банкірів, що ще лежали ниць від страху й вдячності, звелися на ноги, і воїни на однорогах рушили за бетійським королем до його палацу.

Гідність короля такого поважного народу вимагала, щоб мули везли колісницю повільно, тому Амазан і Формозанта мали час розповісти одне одному свої пригоди. Король розмовляв з феніксом, захоплювався ним і сто разів цілував. Він зрозумів, які неuki, брутальні й дикі є народи Заходу, що їдять тварин і не розуміють їхньої мови, дізнався, що тільки гангариди зберегли первісну людську природу й гідність. Але насамперед він погодився, що найдикішими з-поміж смертних були пошукувачі-антропокаї, від яких Амазан очистив землю. Король не переставав дякувати йому. Прекрасна Формозанта забула вже пригоди з «лицедійкою», і душа її пам'ятала тільки мужність того, хто врятував їй життя. Дізнавшись про те, який невинний був поцілунок, даний єгипетському фараонові, і як було воскреснено фенікса, Амазан відчував у душі чисту радість і палав найпалкішим коханням.

Обідали в палаці, та їли абияк, бо бетійські кухарі найгірші в Європі. Амазан порадив закликати кухарів з Галлії. Під час обіду королівські музики награвали ту славетну арію, яка протягом віків звалася потім «Іспанське каприччіо». По обіді говорили про справи.

Король спитав в Амазана, прекрасної Формозанти й фенікса, що мають вони робити далі.

— Щодо мене,— сказав Амазан,— то я хочу повернутися до Вавілону, як спадкоємець престолу, і просити в дядька Бела мою двоюрідну сестру, незрівнянну Формозанту, коли вона не захоче жити зі мною в гангаридів.

— А я,— сказала царівна,— твердо вирішила ніколи не розлучатися з моїм двоюрідним братом; але гадаю, він погодиться на те, щоб я повернулась до батька, тим біль-

ше, що батько дозволив мені виїхати тільки на прощу до Бассори, а я поїхала мандрувати світами.

— Щодо мене,— сказав фенікс,— то я піду скрізь за цими ніжними й великодушними коханцями.

— Маєте рацію,— сказав король Бетіки,— але до Вавилону не так легко повернутися, як ви гадаєте. Я весь час маю звістки про цей край від тірійських кораблів і палестинських банкірів, що мають зносини з усіма народами на землі. Над берегами Нілу й Євфрату всі взялися до зброї. Скіфський цар на чолі трьохсот тисяч верхівців вимагає спадщини своєї жінки; володарі єгипетський і індійський, кожен на чолі трьохсоттисячного війська, і собі руйнують землі на берегах Тігру і Євфрату з помсти за те, що з них насміялися. Поки фараон єгипетський був за межами своєї країни, його ворог, цар ефіопський, пограбував Єгипет з трьомастами тисячами війська. Цар же вавилонський має тепер для своєї оборони тільки шістсот тисяч людей. Признатися вам,— казав король далі,— коли я почув про величезні армії, які Схід викинув з свого нутра, і про багатство тих армій, коли порахував наші невеличкі корпуси на двадцять-тридцять тисяч вояків, яких так важко одягти й прогодувати,— я ладен думати, що Схід утворений на багато раніш, ніж Захід. Здається, що ми тільки позавчора вийшли з хаосу, а вчора — з варварства.

— Ваша величність,— сказав Амазан,— інколи ті, що йдуть останніми, переганяють тих, що перші вийшли на життєвий шлях. У моїй країні гадають, що людина походить з Індії, але я зовсім того не певен.

— А ви?— звернувся бегійський король до фенікса,— що ви про це думаєте?

— Я ще надто молодий, владарю,— відповів фенікс,— щоб знати про таку старовину. Я живу тільки близько двадцяти семи тисяч років, але батько, що жив уп'ятеро довше, казав мені, що чув від свого батька, ніби країни Сходу були завжди багатші й заселеніші за інші. Від пращурів йому переказували думку, що рід усіх тварин розпочався на берегах Гангу. Щодо мене, то я не такий чваньковитий, щоб триматися цієї думки. Я не можу думати, щоб альбїонські лисиці, альпійські бабаки чи галльські вовки походили з моєї країни, так само, як не вірю, щоб сосни й дуби в ваших країнах походили від кокосових та фінікових пальм Індії.

— Але звідкіля ж походимо ми?— сказав король.

— Не знаю,— відповів фенікс,— я хочу знати тільки те, куди можуть поїхати прекрасна вавілонська царівна і мій любий Амазан.

— Не думаю,— сказав король,— щоб із своїми двомастами однорогів він міг би пробратися крізь армії по триста тисяч чоловік кожна.

— Чому ні?— сказав Амазан.

Король бетійський відчув усю велич цього «чому ні», але гадав, що одної величі недосить проти незчислених армій.

— Я радив би вам,— сказав він,— поїхати до ефіопського царя. Через своїх палестинців я маю зносини з цим чорним царем і дам вам листа до нього. Він воює з єгипетським фараоном і буде радий збільшити свої сили через союз із вами. Я можу допомогти вам двома тисячами дуже повздержливих і відважних людей, та ще треба вам звернутися до людей, які живуть або, швидше, чіпляються за підніжжя Піренеїв і зветься басками або гасконцями. Пошліть до них одного з ваших бійців на однорозі та кілька діамантів, і не знайдеться жодного гасконця, який не покине свого замка, власне, халупи своїх батьків, і не піде служити вам. Ви будете задоволені з них, бо вони невтомні, відважні й веселі. А чекаючи, поки вони з'являться, ми влаштуємо на вашу честь свято і приготуємо для вас кораблі. Я не можу досить віддячити вам за послугу, яку ви мені зробили.

Амазан радів од щастя, що знайшов Формозанту, і спокійно смакував у розмовах з нею всі чари примиреного кохання, що за малим не дорівнюють чарам кохання, яке тільки народжується.

Незабаром прийшов, танцюючи під звуки тамбурина, загін гордих і веселих гасконців; другий загін гордих і поважних бетійців був уже готовий. Старий смуглявий король ніжно обійняв обох коханців. Він наказав навантажити на їхні кораблі зброю, постелі, шахи, чорні вбрання, білі брижі, цибулю, баранів, курей, борошна й великий запас часнику, бажаючи їм щасливої дороги, вічного кохання й перемоги.

Флот підплив до берегів, де, як кажуть, через кілька століть фінікіянка Дідона, сестра Пігмаліона, дружина Сіхея, покинувши місто Тір, заснувала чудесне місто Карфаген, покравши волову шкіру на ремінці. Про це свід-

чать найповажніші автори старих часів, які ніколи не оповідають вигадок, і вчителі, що пишуть для маленьких дітей, хоч, кінець кінцем, у Тірі ніколи не було нікого, хто звався б Дідоною, Пігмаліоном чи Сіхеєм, бо все це цілком грецькі імена. У Тірі за тих часів не було ще навіть царя.

Чудесний Карфаген ще не був тоді морським портом, там жило лиш кілька нумідійців, що сушили на сонці рибу. Потім пропливли плодючі береги Бізацени й Сірти, де потім були Кіреней і великий Херсонес.

Нарешті припливли до першого гирла священної річки Нілу. В кінці цієї плодючої країни до Канопського порту приставали вже тоді кораблі всього торговельного світу, хоч ніхто не знав, чи то бог Каноп утворив порт, чи жителі сфабрикували бога, чи то зірка Каноп дала місту свою назву, чи то місто дало назву зірці. Знали тільки те, що і місто, і зірка дуже давні — і це все, що можна знати про походження речей.

Саме там ефіопський цар, спустошивши весь Єгипет, побачив, як сходили з корабля непереможний Амазан і чарівна Формозанта. Він вважав, що перший був богом війни, а друга — богинею вроди. Амазан передав йому грамоти від іспанського короля. Дотримуючись звичаїв тих героїчних часів, ефіопський цар насамперед улаштував пишне свято, а потім почали обмірковувати, як знищити триста тисяч війська єгипетського фараона, триста тисяч війська індійського імператора і триста тисяч війська великого скіфського хана, які обложили величезне, горде, принадне місто Вавілон.

Дві тисячі іспанців, яких Амазан привів із собою, заявили, що їм не потрібен ефіопський цар, щоб допомогти Вавілонові. Досить, що їхній король наказав їм його зволити, і для того вистачить їх самих.

Гасконці й собі заявили, що вони це прекрасно зроблять, що вони самі битимуться з єгиптянами, індусами й скіфами і що вони згоджуються йти разом з іспанцями тільки тоді, коли ті йтимуть позаду.

Двісті гангаридів, почувши претензії своїх спільників, почали сміятися й заявили, що з однією сотнею однорогів вони проженуть усіх володарів на світі. Їх заспокоїла прекрасна Формозанта своєю розумною й чарівною могою. Амазан показав чорному монархові своїх гангаридів, однорогів, іспанців, гасконців і прекрасного птаха.

Незабаром усе готове було виступити на Мемфіс, Геліополіс, Арсіною, Петру, Артеміту, Сору, Апамею, напасти на трьох царів і почати цю славетну війну, перед якою всі війни, що їх потім вели між собою люди, були тільки бійкою між півнями або перепелами.

Всі знають, як ефіопський цар закохався в Формозанту і як він захопив її в ліжку, коли солодкий сон стулив їй довгі вії. Всі пригадують, як Амазанові, що був свідком цього, здалося, нібито вони спочивають день і ніч. Та невідомо тільки, як, нетямлячись від цієї кривди, Амазан враз вихопив свій грізний меч, одрубав зухвалому негрові розпусну голову і як повигонив з Єгипту всіх ефіопів. Хіба ж ці дива не записано в єгипетських хроніках? Стоголоса чутка поширила звістку про те, як він з іспанцями, гасконцями й однорогами переміг трьох царів. Він повернув прекрасну Формозанту її батькові й визволив почет своєї коханої, якого був поневолив єгипетський фараон. Великий хан Скіфії оголосив себе його васалом, і його шлюб з Альдеєю був узаконений. Непереможний і великодушний Амазан, одержавши в спадщину Вавілонське царство, з тріумфом увійшов у місто з феніксом у супроводі ста володарів, що повинні були платити йому данину. Бенкет на його весіллі перевищив усі свята, які давав цар Бел. До столу подали засмаженого бика Апіса. Фараон єгипетський і цар індійський подавали молодим вино, і весілля це вихваляли п'ятсот великих вавілонських поетів.

О музи! До вас завжди звертаються на початку твору, я ж удаюся до вас тільки наприкінці. Дарма, як мені докорятимуть, що я читаю молитву по обіді, не сказавши передобідньої. Та через це, о музи, ви не менше будете захищати мене. Пильнуйте, щоб зухвалі продовжувачі не спотворили своїми байками ті істини, яких я навчаю смертних у цьому правдивому оповіданні; адже вони наважилися вже сфальсифікувати *Кандіда*, *Простодушного* і цнотливі пригоди цнотливої Жанни, що їх один колишній капуцин спотворив у батавському виданні віршами, вартими капучина. Пильнуйте, щоб вони не завдавали цим збитків моему обтяженому великою родиною друкареві, у якого ледве вистачає грошей на шрифт, папір і чорнило.

О музи, примусьте мовчати огидного Коже, професора теревенів в колежі Мазаріні, якого не задовольнили мо-

ральні повчання Велізарія й імператора Юстніана, і він написав дикі обмовницькі пасквілі на цих великих людей.

Заткніть рота педантові Лярше *, що, не знаючи й одного стародавнього вавілонського слова, не відвідавши, як я, берегів Тігру й Євфрату, мав безсоромність твердити, ніби прекрасна Формозанта, дочка найбільшого в світі царя, Альдея і всі жінки цього шановного двору, за приписами їх релігії, спали в великому вавілонському храмі з усіма конюхами Азії ради грошей. Цей учений розпусник, о музи, ворог ваш і ворог цнотливості, обвинувачував прекрасних єгиптянок Мендеса, що вони кохаються тільки з цапами, потай сподіваючись помандрувати в Єгипет, щоб там зазнати любовних пригод.

Знаючи новітню історію не краще за стародавню і сподіваючись заслужити прихильність якоїсь старухи, він брехливо твердить, ніби незрівнянна Нінон * у вісімдесятилітнім віці спала з абатом Жедуеном, членом Французької академії, Академії історії і археології. Він ніколи не чув про абата Шатонефа * і вважає його за абата Жедуена. Та й про Нінон він знає не краще, ніж про вавілонських дів.

О музи, дочки неба, ваш ворог Лярше зробив ще гірше, він співає похвали педерастам, він наважується казати, що всі отроки моєї країни причетні до цієї мерзоти. Збільшуючи число винних, він гадає врятувати себе.

Благородні й цнотливі музи, обороніть мене від цього метра Лярше, бо вам однаково огидний і педантизм, і педерастія.

І ви, метре Аліборон, прозваний Фрероном, відставний єзуїт, ви, чий Парнас міститься то в Бісетрі, то в найближчому шинку; ви, якого віддано на суд по всіх європейських театрах у правдивій комедії «Шотландка», ви, гідний сину панотця Дефонтена бо народилися від його кохання з одним із тих гарненьких хлоп'ят, що носять мечі і пов'язки, як син Венери, і, як він, прагнуть злетіти в небеса, хоч правда, не вище димаря,—вам, любий Алібороне, якого я завжди так ніжно любив і який примусив мене сміятися цілий місяць після комедії «Шотландка», вам на суд віддаю я свою «Вавілонську царівну». Наговоріть про неї всякої гидоти, щоб її більше читали.

Я не забуду вас, всеславний газетний богослове,

промовець фанатиків, отець церкви, заснованої абатом Бешераном і Авраамом Шомеем, не забудьте сказати на сторінках ваших побожних, красномовних і розсудливих газет, що «Вавілонська царівна» є твір еретичний, деїстичний і атеїстичний. Особливо подбайте про те, щоб сір Рібайє засудив «Вавілонську царівну» в Сорбонні. Цим самим зробіте ви велику приємність моему видавцеві, якому я подарував цю невелику історійку.

ПІСЛЯМОВА

Прогресивна французька література має багаті традиції служіння інтересам передових суспільних сил. Недарма народи, що борються проти паліїв нової війни, проповідників людиноненавистництва, вважають своїми союзниками таких видатних борців за справжній гуманізм і соціальну справедливість, як В. Гюго і Е. Золя, Р. Роллан і А. Барбюс.

Палке співчуття боротьбі пригнічених проти гнобителів, ненависть до всіх проявів свавілля панівних класів, глибока впевненість в тому, що народ є справжній творець історії,— всі ці риси однаковою мірою визначають і творчість і громадську діяльність В. Гюго. Автор «Відплати», «Знедолених», «Легенди віків» живе в нашій пам'яті як викривач американської псевдодемократії, яка пролила кров Джона Брауна, як друг всіх народів, що відстоювали свою незалежність, як невтомний борець за справу миру.

Золя, який змалював у знаменитій епопеї «Ругон-Маккари» картину розкладу французької буржуазії за Другої імперії, виступав як безстрашний викривач продажної правлячої верхівки і шовіністичної воячини.

В епоху, коли все ширші народні маси встають на боротьбу проти імперіалістичної реакції, ті самі великі традиції єдності письменника і громадянина по-новому виявляються в діяльності Р. Роллана, глашатая дружби між народами, і трибуна справи миру А. Барбюса.

Іх нездоланий дух живе в ділах майстрів культури, які виступають сьогодні в авангарді руху миру у Франції.

Але, чи звертаємося ми до великих діячів французької культури минулого, чи з братерським співчуттям стежимо за славною боротьбою передових письменників в сьогоднішній Франції, ми не можемо не пам'ятати, що одним з родоначальників громадянської традиції

у французькій літературі є Вольтер, якого Пушкін назвав «велетнем своєї епохи».

Вольтер — блискучий майстер сатиричної прози, історик, публіцист, підкорив завданням громадської боротьби всю свою літературну діяльність. З великою пристрасстю Вольтер викривав гнобителів і мракобісів на сторінках своїх книг, він вступав з ними в сутичку і на арені громадського життя. Він прославив себе не тільки як письменник і філософ, але і як захисник жертв церковного фанатизму і феодального беззаконня: Жана Каласа, Сірвена, Лабарра і Еталлонда. Спираючись на велику силу громадської думки, він звертався до своїх сучасників з невтомним закликком захистити безвинно засуджених.

Вольтер — «некоронований король Європи», як називали його сучасники, — сам більш за все цинив у своїй діяльності практичний захист пригноблених, якому він віддав стільки часу і сил. Уже на схилі віку, досягнувши широкої слави і нечуваного впливу, він писав: «Я зробив немало добра, і це найкраще з усього, що я зробив».

Боротьба навколо Вольтера і його спадщини проходить через усю історію громадського і культурного життя Франції. Високій і правильній оцінці, яку дістав Вольтер у передових колах французького суспільства, його справжній світовій славі реакція постійно намагалася протиставити свою злісну і брехливу легенду про Вольтера.

Хоч які огидні були нападки донощиків, вигадки наклепників, що переслідували великого письменника за життя, всі вони бліднуть перед безсоромними трюками сучасних фальсифікаторів, що виступають під маркою «чистої науки». Ніщо не може приховати тієї мети, яку ставлять перед собою теперішні вороги Вольтера — американські псевдовчені і французькі космополіти, які підспівують їм. Мета їх — спотворити з допомогою безсоромних наклепів справжнє лице Вольтера, знецінити той вклад, який він вніс у скарбницю національної культури.

Сміливу боротьбу письменника проти реакційної зграї американо-французькі «фахівці» по Вольтеру зображають як «особисті чвари», а глибоке співчуття, викликане цією боротьбою в народі, як «оплески райка».

Цікаво відзначити, що в книгах реакційних критиків про Вольтера є нападки і на інших прогресивних письменників Франції — В. Гюґо і Е. Золя.

Кращим свідченням того, що стара, але грізна зброя Вольтера трощить і сучасних мракобісів, є та полохлива метушня, яку псевдотлумачі Вольтера зняли навколо його знаменитого гасла: «Розчавте гадину!» Заклик, який Вольтер невтомно повторював у своїх кни-

гах, листах, промовах, скерованих проти католицьких та інших недолюдків, фальсифікатори намагаються тлумачити як сентиментальне моралізування з приводу позачасового і позасоціального «лиха».

Страх реакції перед Вольтером особливо яскраво видно у виступі лідера французьких декадентів Поля Валері. В грудні 1944 року, коли демократичний Париж, який щойно вигнав окупантів, скромно відзначав ювілейну дату Вольтера — двохсотп'ятдесятиріччя з дня народження письменника, — Поль Валері виступив з промовою, в якій давав зрозуміти, що спадщина Вольтера небезпечна, бо вона може стати зброєю в боротьбі прогресивних сил за очищення Франції від фашистської погані.

Але ніякі хитрування реакції не можуть перешкодити передовим людям Франції використати спадщину Вольтера. «Згадайте старе гасло Вольтера: «Розчавте гадину!» і застосуйте його до сучасних гадів!» — говорив Ромен Роллан.

Роллан мав рацію. Бо завойовників Вольтер називав злодіями, «які разом з іншими злодіями захоплюють чужі землі», а теоретичне обґрунтування завойовницьких дій — «юриспруденцією розбійників з великого шляху». Загарбницька війна була, на його думку, явищем страшнішим і загрозливішим, ніж божевілля або чума. «Чума або божевілля не завжди вражають нас; але часто буває досить, щоб державний міністр, який збожеволів, укусив другого міністра, і через три місяці божевіллям заражені чотириста чи п'ятсот тисяч людей».

Вольтер був невтомним викривачем «змов проти народів», злочинів «цивілізованих колонізаторів», які знищують населення загарбаних країн (стаття «Змови проти народів», 1766). Він підносить свій голос проти правителів минулого, що дивилися на народ, «як на дикого звіра, якого треба нацьковувати на сусідів, щоб він не пожер своїх панів».

Вольтер — невтомний викривач злочинів феодального режиму — ввійшов в історію як один з найбільших діячів французького Просвіщення.

Понад двісті років минуло з того часу, як французьке суспільство в боротьбі з гнітом феодалізму і мракобіссям католицької церкви висунуло бойовий загін філософів і письменників, відомих в історії Франції під іменем діячів Просвіщення.

Французьке Просвіщення за своїм загальним ідейним змістом було тим рухом, який безпосередньо сприяв підготовці французької буржуазної революції 1789—1793 років.

Характеризуючи позитивні риси в ідеології просвітителів, Ленін в роботі «Від якої спадщини ми відмовляємося?» вказував: «Не можна забувати, що в ту пору, коли писали просвітителі XVIII століття

(яких загально визнана думка відносить до ватажків буржуазії)... усі суспільні питання зводились до боротьби з кріпосним правом та його залишками. Нові суспільно-економічні відносини і їх суперечності тоді були ще в зародковому стані. Тому ніякої корисливості тоді в ідеологах буржуазії не проявлялось; навпаки, і на Заході і в Росії вони цілком щиро вірили в загальне благоденство і щиро бажали його, щиро не бачили (почасти не могли ще бачити) суперечностей у тому ладі, який виростав з кріпосного»¹.

Ідеологія просвітителів складалася в боротьбі з реакційною феодальною ідеологією. Під вогонь літератури Просвіщення підпали і вчення про божественне походження королівської влади, і історичні права дворян-кріпосників, і опора феодальної держави — католицька церква, і попівствуюча метафізична філософія. Розчищаючи нетрі віджилих вірувань і забобонів, просвітительська думка боролася за невід'ємні, природні права людини, стверджувала поняття «вічної» справедливості і проголошувала неминучий наступ «царства розуму».

Правда, історично це «царство розуму» виявилось всього лише «ідеалізованим царством буржуазії»². Але ж, здійснюючи загальнонаціональне завдання розгрому кріпосницької ідеології, спираючись у цій справі на суспільні низи, передові діячі французького Просвіщення висували і ряд принципів, послідовний розвиток і застосування яких не могло бути сполучено з класовою практикою буржуазії.

Справою, навколо якої об'єдналися просвітителі різних поколінь — Вольтер і Монтеск'є, Дідро і Руссо, Гольбах і Даламбер, — було розпочате в 1751 році видання «Енциклопедії», задуманої як певний звід позитивних, передових знань епохи. В умовах найжорстокішого переслідування з боку феодальної реакції енциклопедисти все ж здійснили своє величезне завдання, закінчивши в 1780 році це монументальне видання. Енциклопедія охоплювала різні галузі знання, сполучаючи передову для свого часу наукову думку з прогресивними громадсько-політичними прагненнями.

Статті з філософії та політичної економії, історії та природознавства використовувались для викриття релігійного фанатизму, феодальної експлуатації народних мас, продажності правосуддя, жорстокості карного законодавства, колоніального рабства, загарбницьких війн. І хоч би як історично обмежений був механістичний матеріалізм енциклопедистів, вони завоювали право вважатися найпередовішими мислителями свого часу. Ленін писав: «На протязі всієї новітньої історії Європи, і особливо в кінці XVIII століття, у Франції,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 454.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XIV, стор. 18.

де розігралася рішуча битва проти всілякого середньовічного мотлоху, проти кріпосництва в установах і в ідеях, матеріалізм виявився єдиною послідовною філософією, вірною всім ученням природничих наук, ворожою суевір'ям, ханжеству і т. п.»¹.

Вольтеру — письменникові, який мав найбільший вплив на суспільство свого часу, належить почесне місце в славній фаланзі французьких просвітителів.

Справжнє ім'я Вольтера — Франсуа Марі Аруе. Він народився в Парижі в 1694 році в сім'ї нотаріуса. Батько готував його до кар'єри юриста, але Вольтер незабаром кинув вивчати право, відчуваючи потяг до літератури. Творчі здібності Вольтера виявилися дуже рано. Але ж так само рано він на власному досвіді відчув весь тягар життєвого шляху людини, яка не належить до привілейованого стану, весь тягар свавілля феодальної влади. Вольтер був двічі ув'язнений в Бастилії, неодноразово мусив потай залишати батьківщину і жити за кордоном. В передових колах Франції та за її межами Вольтер користувався величезним авторитетом. Серед його кореспондентів були найвидатніші письменники, філософи, вчені різних країн.

Але ні зростаюча слава, ні його вік не могли захистити Вольтера від переслідувань реакції. «Філософські листи» були спалені, багато трагедій Вольтера не могли бути поставлені на сцені; він змушений був друкувати свої твори під різними іменами.

Майже до самої смерті в'їзд до столиці Франції був Вольтеру заборонений. Останні двадцять років життя він провів у садибі Ферне, розташованій на франко-швейцарському кордоні.

У Ферне Вольтер написав такі значні твори, як «Трактат про віротерпимість» (1763), «Філософський словник» (1764), як повісті «Кандід» та «Простодушний». Звідси пролунали заклики Вольтера на захист жертв феодального свавілля.

«Трибунові вітчизни, натхненникові громадян, співцеві героїв, ворогові фанатизму, захисникові пригноблених», — так адресував своє прохання про захист один співвітчизник Вольтера, і лист приставили у Ферне, хоч на ньому не було імені адресата.

За три місяці до смерті, в 1778 році, Вольтер, завдяки клопотанню друзів, дістав змогу приїхати в Париж у зв'язку з виставою його трагедії «Ірина».

Уряд Людовіка XVI, якому не вдалося, незважаючи на всі намагання, перешкодити триумфові Вольтера в ці дні, помстився своєму давньому ворогові після його смерті. Поліція заборонила будь-яке згадування про смерть Вольтера. Духівництво не дозволило поховати

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 4.

Вольтера на кладовищі. Щоб врятувати його останки від наруги (прах «безвірників» кидали тоді на смітник), родич Вольтера таємно відвіз його тіло з Парижа в Шампань. Вольтера вдалося поховати до того, як з Парижа надійшла заборона духівництва.

«Лежачи на смертному одрі,—сказав Гюго в промові про Вольтера,—він чув, з одного боку, сповнені глибокого співчуття вигуки сучасників і нащадків, а з другого—гикання і гомін ненависті, якими озлоблене минуле обрушується на людей, що боролися проти нього».

Нащадки Вольтера вперше змогли віддати йому належне лише в 1791 році, в дні французької буржуазної революції. Пам'ять Вольтера вшанували тисячі французьких патріотів. На катафалку були написані слова: «Він помстився за Каласа, Лабарра, Сірвена та Монбальї. Поет, філософ, історик, він викликав могутнє піднесення людського розуму; він підготував нас до свободи».

Творчість Вольтера-філософа невід'ємна від його творчої діяльності взагалі. І не тільки тому, що попівські нісенітниці про існування душі і псевдоісторичні теорії божественного походження монархії Вольтер висміював у своїх трактатах та історичних дослідах з тим же літературним блиском, який властивий його художнім творам. Філософія для Вольтера — такий же засіб боротьби проти віджилого феодалізму, як і література.

Скеровуючи зброю філософії проти кріпосницької моралі, проти пануючих забобонів, які підтримували рабство, Вольтер наситив свою філософію ідеями гуманізму, зблизив її з передовою науковою думкою свого часу.

У «Філософських листах» (1733), «Трактаті про метафізику» (1734), «Основах філософії Ньютона» (1738) і пізніших творах, таких, як «Філософ-невіглас» (1766) та «Листи Меммія до Ціцерона» (1771), Вольтер дав нищівну критику як ідеології феодалізму, так і тієї дійсності, що її породила.

Мракобіссю філософів, які були в полоні середньовічної схоластики, Вольтер протиставляв теорію пізнання, побудованого на досвіді, вимагав від філософів наукового розуміння навколишнього світу та його законів. З цих позицій Вольтер піддав критичному переглядові ідеологічне філософське вчення XVII століття.

Незважаючи на те, що філософські погляди Вольтера, який не звільнився від деїзму, були менш послідовні, ніж матеріалізм войовничих атеїстів Дідро і Гольбаха,—філософія Вольтера в цілому була важливою віхою в розвитку матеріалістичних вчень XVIII століття.

Глибиною і багатством ідей відзначається і художня спадщина Вольтера.

В трагедії і комедії, філософській повісті, памфлеті, сатиричній і філософській поемі, ліриці, байці та епіграмі,—в усіх літературних

жанрах виявився могутній талант Вольтера. Не все рівноцінне в його величезній спадщині, але майже в кожному з цих жанрів Вольтер написав твори, які хвилювали сучасників і прославили його батьківщину.

Вольтер пройшов довгий і складний шлях, і рушійною силою його творчості незмінно залишалися передові ідеї його епохи. Він свідомо робив свої творіння рупором цих ідей. «Брут» (1731), «Смерть Цезаря» (1736) та й всі найбільш значні трагедії Вольтера перейняті духом тираноборства; гуманістичний пафос засудження фанатизму, ворожого справжнім людським почуттям, створив успіх трагедії «Заїра» (1732); в «Альзирі» (1736) звучить протест проти розбійництва іспанських завойовників.

Кращий твір Вольтера-драматурга — трагедія «Магомет» (1742). У ньому викрито жорстокого деспота, політичного авантюриста, який, розпалюючи з допомогою брехні релігійний фанатизм, стверджує свою владу над ошуканим народом.

Завдяки художній довершеності і сатиричній спрямованості, п'єса «Орлеанська діва» (1762) здобула світову славу. Її кращі сторінки викликані невгамовним гнівом проти катів святої інквізиції, які діють у змові з монархом і зграєю феодалних аристократів.

Лице Вольтера-просвітителя, який оспівував радості життя і ненавидів усе, що пригнічує людину, розкривається і в його поетичній творчості.

Сучасне значення спадщини Вольтера найяскравіше виступає в його повістях. У цьому жанрі Вольтер працював усю зрілу пору своєї творчості. Найбільш значні з повістей: «Задіг або талан», «Мікромегас», «Кандід або оптимізм», «Простодушний» та «Вавілонська царівна».

Хоч Вольтер сам не давав ніякого визначення своїм повістям, з часом у дослідницькій літературі за ними закріпилася назва «філософських». Для цього були переконливі підстави. В цих повістях Вольтер виносить на суд просвітительського розуму і потворну дійсність сучасного йому феодалного суспільства, і жалюгідну філософію своїх ідейних супротивників, яка намагалася цю дійсність виправдати.

Але хоч яка значна і багатогранна критика реакційної філософії в повістях Вольтера, безсмертну славу цих творів становить бойове реалістичне зображення потворності і жорстокостей повсякденної дійсності феодалного суспільства, розбою та війни в ім'я інтересів королів, що несла незчисленні страждання народів, як це показано в «Кандіді», «Простодушному», «Вавілонській царівні».

«Безперервна різня на всьому просторі імперії» йде в Марокко. Якесь «християнська держава» таємно посилає до короля Марокко

посла, «щоб укласти з цим монархом договір, згідно з яким йому доставляли б порох, гармати і кораблі, щоб допомогти йому знищити торгівлю інших християн».

А ось в Європі в двох ворожих таборах, за наказом королів, одночасно співають молитви, щоб дістати благословення для наступної бойні. Ось дві країни, спустошені з волі таких благочестивих королів; в обох спалені та пограбовані села, де «покалічені діди дивились, як помирають їхні поранені жінки, пригортаючи дітей до скривавлених грудей».

Але люди стають жертвами феодальних деспотів не тільки на полі бою. В Парижі, столиці Франції, яка славиться пишними святами і оспівана придворними поетами, не минає дня, щоб можливо-владці заради багатств та ствердження своєї влади не піддали б катуванням і не кинули б у тюрми безвинних людей. Наприклад, герой «Простодушного» — Геркулес Керкабон, який перешкодив висадці англійців на французькому березі, — замість нагороди за подвиг ув'язнений в Бастилі лише за те, що його промови не сподобались езуїту-донощику, підлабузнику королівського духівника. Наречена Простодушного — прекрасна Сент-Ів — марно намагається встановити істину і домогтися справедливості. Заради звільнення жениха вона примушена поступитись намаганням племінника королівського міністра і вмирає, не маючи сил пережити свою ганьбу.

Судді, прелати, міністри, впливові феодали і самі королі діють з такою ж безсоромністю, вони так само хижі, як розбійники з великого шляху. І недарма один з наймогутніших властителів, зображених Вольтером, Арбогад («Задіг»), почав свою кар'єру з розбою на великому шляху і, поступово збільшуючи свої багатства, став «розбійником-вельможею».

З гнівом пише Вольтер про один з наймерзотніших витворів європейського феодалізму — про тиранію католицької церкви, про папський Рим, про іспанську інквізицію. Система стеження та шпіонажу, «нагляд за думками», жорстока розправа з кожним, хто не погодив хоча б незначному шпику та донощику, — такі форми «підкування», яке виявляють святі отці про свою паству. Кандід та його вчитель Панглос, Амазан та Формозанта — всі вони стають жертвами свавілля католицької церкви і лише випадково рятуються від тяжкої смерті.

Вольтер побачив саму основу тих методів, якими здійснював свою політику католицизм. «Наш святий не такий багатий, щоб утримати й десять тисяч солдатів. Але він має по інших країнах від чотирьохсот до п'ятисот тисяч божих пророків. Ці пророки фізичні поглядів і, зрозуміло, живуть коштом народу. Вони іменем божим провіщають,

що наш володар своїми ключами може відмикати й замикати всі замки, і насамперед замки від скринь з грошима».

Картина життя феодального суспільства, створена з допомогою багатогранних художніх засобів, наче служить у повістях Вольтера начотним запереченням його пояснення світу, яке намагалася дати сучасна Вольтеру релігійна і філософська метафізика.

Повісті Вольтера насичені філософськими спорами. Сперечаються філософ-оптиміст Панглос та філософ-песиміст Мартен («Кандід»), сперечаються ув'язнений в Бастилі Простодушний та його вчитель абат Гордон («Простодушний»), сперечаються жителі Сіріуса і Сатурна з жителями землі («Мікромегас»), сперечається Задіг з магами та астрологами «щасливої Аравії» («Задіг»). І разом з героями творів сперечається з метафізикою і сама дійсність, бо вона не вкладається і не може вкластися у винайдені для її пояснення мертві категорії.

Найбільш яскраво показана така перевірка філософії дійсністю в повісті «Кандід» — взагалі найбільш значній з філософських повістей Вольтера.

До Панглоса, філософа-оптиміста, Вольтер ставиться з пародійною повагою, наче дивлячись на нього очима його старанного учня, простодушного Кандіда. Але ця поштивість робить Панглоса лише дурнішим і нікчемнішим.

Пояснення Панглоса дають викривлену картину дійсності, і, йдучи за настановами метафізика, Кандід стає безсилим перед злом і несправедливістю феодального суспільства. Наприклад, повіривши, згідно з метафізикою Панглоса, в абстрактну свободу людської волі, Кандід намагається втекти з королівської армії, куди він був обманом завербований. Спійманий і ув'язнений, він має змогу знову скористатися благословенним даром «свободи волі». «На суді його спитали, що він вважає за краще: чи бути прогнаним крізь стрій тридцять шість разів, чи дістати одразу дванадцять свинцевих куль в лоб. Даремно він говорив, що воля людська свобідна і що він не хотів би ні того, ні другого,—все одно: треба було вибирати. Силою божого дару, що зветься *свободою*, він вибрав тридцять шість разів пройти крізь стрій».

Ще рішучіше спростовується дійсністю друге положення метафізика Панглоса — вчення про «наперед встановлену гармонію» світу. Після кожного нового нещастя — а вони незчисленні — Кандід у думці запитує свого вчителя про те, як узгоджуються всі ці злигодні і страждання з поняттям про «наперед встановлену гармонію».

Але найбільш гостро і сатирично викриває метафізичну філософію образ самого Панглоса. Його ідеї настільки добре відгороджують його від життя, що при сутичках з ним — навіть найболючіших — він виявляє дивну тупість. Мало не загинувши разом з

Кандідом під час ліссабонського землетрусу, серед нечуваних страждань і руїн, Панглос так утішає уцілілих людей, які оплакують своїх близьких: «Коли є, — каже він, — вулкан у Ліссабоні, то він і не може бути десь-інде; бо неможливо, щоб речей не було там, де вони є; бо все — добре».

Викриваючи вчення про «наперед встановлену гармонію», Вольтер разом з тим не відступає від просвітительського оптимізму. Наприклад, він не визнає справедливим те пояснення дійсності, яке дано в міркуваннях філософа-песиміста Мартена.

Хоч який безжалісний Вольтер до філософів-метафізиків, критика його стає ще більш грізною, коли він вдається до релігії. І це природно, тому що саме релігія була основним ворогом філософії Просвіщення.

Блискуче викрито церковну метафізику на сторінках повісті «Задіг» в сперечаннях просвіченого міністра з магами і астрологами про те, чи можна порушити заборону про вживання м'яса неіснуючої в природі птиці гриф.

У своїх викриттях Вольтер особливо підкреслює, що релігійна брехня спрямована проти наукових поглядів, що з її допомогою церква намагається придушити і фізично знищити носіїв знання. Наприклад, жерці Аравії присудили Задіга до спалення на повільному вогні лише за те, що він запевняв, ніби зорі, коли заходять, не занурюються в море. Проте той факт, що жерці ополчились на Задіга з приводу зір, мав під собою й матеріальну основу, — Задіг скасував обряд самоспалення вдів, чиї коштовності після смерті йшли на користь жерців.

У тій самій повісті, в сцені розмови Задіга з представниками різних вірувань, всі без винятку релігії постають перед очима читача як нагромодження наївних, безглузких, суперечних один одному забобонів і байок. Але ще огиднішою, ніж релігійні забобони, є та свідома і хитроумна брехня, з допомогою якої церковники будують на цій хиткій основі і цілий кодекс пригнічення і обдурювання людей. В повісті «Простодушний» через сприйняття «природної людини» — юнака, вихованого індійцями, — показано, як догмати і таємниці католицької церкви відрізняються від святого письма. Простодушний, щиро повіривши в усе, що написано в священних книгах християн, і бажаючи діяти відповідно до цих книг, увесь час осоромлюється, бо і хрещення, і сповідь, і всі інші таїнства та догмати католицької церкви, створені зажерливими і властолюбними служителями культу, не мають нічого спільного навіть з вказівками евангелія.

Критерій розуму, природності, корисності для людини простих і ясних понять в руках Вольтера є прекрасною зброєю в боротьбі як

з духовним мракобіссям, так і з викривленими принципами, на яких будується соціально-політичне життя феодального суспільства.

Роблячи нерідко позитивним героєм своїх повістей «природну людину» (такий Геркулес Керкабон, такий Амазан — громадянин утопічної країни гангаридів), Вольтер разом з тим не ідеалізує первісне нецтво.

Здоровий глузд його героїв робить їх нескхильними до брехливої проповіді мракобісів, які похваляються «цивілізацією», і допомагає їм критично сприйняти всі справжні завоювання цивілізації — науку, філософію, мистецтво. Для Вольтера — і в цьому позначилась його просвітительська віра в прогрес — людиною в справжньому значенні слова є лише той, хто має високий інтелектуальний і культурний рівень.

Загальною антиметафізичністю філософії Вольтера пояснюється й те, як поставлено в його повістях питання про «світове зло», яке було одним з основних об'єктів спорів між ним та його ідейними супротивниками. Якщо для філософів-ідеалістів XVII століття всі злигодні, що їх зазнають людина і людство, були лише випробуваннями, які в своїх недовідомих цілях посилає «божественний промисел», то в повістях Вольтера злигодні виступають як соціальна категорія, як наслідок своєкорисливості і свавілля власть імущих. В одній лише повісті «Задіг», написаній значно раніше за інші, Вольтер залишає невирішеним той спір, який ведуть добрий геній Іезрад, захисник прав «божественного промислу», і Задіг — захисник прав людського розуму, який не бажає миритися з безглуздими стражданнями людини і людства.

Якщо зло для Вольтера — це явище соціальне, то й поняття добра теж має в його повістях яскраво виявлене соціальне забарвлення.

Державами, де панує добро, є в його повістях такі утопічні країни, як Ельдорадо, куди під час своїх подорожей потрапляє Кандід, як країна гангаридів, звідки родом Амазан. Суспільний лад цих країн будується на ґрунті розуму, поваги до природних прав та інтересів людини, на правильному вихованні молодого покоління, на творчій праці. «Шлюз каналу, що з'єднує два моря, — писав Вольтер в «Досліді про права», — картина Пуссена, прекрасна трагедія, відкриття нової істини — в тисячу разів коштовніші за всякі придворні хроніки, всякі воєнні реляції».

Історія утопічної країни Ельдорадо, так само як і країни гангаридів, — це й є історія створення високорозвиненої цивілізації, мистецтво, наука і техніка якої служать запитам і інтересам громадян. Правда, суспільні відносини в цих країнах так, як вони зображені Вольтером, лежать скоріше в минулому людства, в світі патріархальної ідилії, і вони несумісні з тим високим рівнем цивілізації, якого

досягли ці країни, але ж відома протилежність і непослідовність вольєрівської утопії не затушкує її загальної гуманістичної спрямованості.

Філософські повісті Вольтера — це пам'ятник дуже гострої і своєрідної письменницької майстерності. Вольтер широко і сміливо використовує міжнародну хроніку свого часу, насичує повісті полум'яним, актуальним матеріалом. Скажимо, герой «Кандіда» бере участь у Семилітній війні, має сутичку з парагвайськими єзуїтами, мало не гине під час ліссабонського землетрусу.

Сотні натяків, пов'язаних з подіями дня, імен ворогів чи друзів, іноді прихованих під псевдонімом, іноді названих цілком відкрито (як, наприклад, ворог Вольтера — реакційний журналіст Фрерон в кінці повісті «Вавилонська царівна»), — все це надає повістям гостро публіцистичного характеру.

Фабула повістей Вольтера — складна і цікава. Вольтер використав у них і елементи улюбленого у XVIII столітті жанру подорожей, почасти фантастичних, по неіснуючих країнах, і досвід пригодницького роману, і фантастику персидських і арабських казок. Наприклад, у «Вавилонській царівні» діє говорящий птах фенікс. Герої повісті «Мікромегас» — жителі планет Сіріуса і Сатурна. Земля для них — невелика кулька, а жителі землі — комашки, яких вони можуть розглядати лише в збільшуваче скло.

В «Задігу» і «Вавилонській царівні» використаний казковий мотив змагання претендентів на руку особи царського роду. Описи розкоші царського палацу, бенкетів, флори і фауни таких утопічних країн, як Ельдорадо і країни гангаридів, безсумнівно нагадують аналогічні описи у східних казках.

Але звичайно Вольтер використовує екзотику і фантастику пародійно. Скажимо, перелічуючи, за традицією східних казок, ті дари, якими король Бетіки обдарував Амазана і Формозанту, — Вольтер пише:

«Він наказав навантажити на їхні кораблі зброю, постелі, шахи, чорні вбрання, білі брижі, цибулю, баранів, курей, борошна й великий запас часнику».

Так само пародійні й титули, які привласнені в повісті «Задіг» верховному астрологу «щасливої Аравії» (старший син Великої Ведмедниці, брат Тельця, двоюрідний брат Великого Пса), опис бенкетів у Вавилоні і палаців в Ельдорадо.

Одна з художніх особливостей повісті Вольтера полягає ще й в тому, що гротеск, фантастика, умовна екзотика межують в них з цілком реалістичним описом побуту і звичаїв різних країн. Так зображено побут тупого і чванливого німецького провінціального дворянства в перших розділах «Кандіда», так зображено життя французького провінціального дворянства, версальський палац, паризькі звичаї в «Простодушному».

Глибоке ідейне значення, високі художні достоїнства «Філософських повістей» ставлять їх в ряд тих творів Вольтера, які цілком витримали випробування часом.

В Росії, де боротьба філософів і художників за передові ідеї свого часу завжди була славною традицією національної культури, спадщина Вольтера дістала глибоку і правдиву оцінку. Радішев, протиставляючи зовнішньому блисківі модних письменників справжню красу творчості тих художників, які уславили свою епоху, писав, що Вольтера, подібно до Гомера і Шекспіра, будуть читати, «доки не зникне рід людський...»

В XIX столітті великі сини російського народу з палкою симпатією зверталися до творчості і особи великого французького просвітителя. Ім'я Вольтера неодноразово зустрічається в бунтівливих віршах Рилеєва.

Герцен з глибокою проникливістю розкрив всю революціонізуючу силу антифеодальної сатири Вольтера. «Сміх, — писав він, — має в собі щось революційне. В церкві і в палаці ніколи не сміються, принаймні відкрито. Кріпаки не мають права усміхатися в присутності поміщиків. Тільки рівні сміються між собою. Сміх Вольтера зруйнував більше, ніж плач Руссо».

Але, можливо, найбільш геніальне розкриття історичного значення Вольтера та його традиції міститься в одній з критичних заміток Пушкіна: «Вплив Вольтера був неймовірний... Всі великі уми наслідують Вольтера. Задумливий Руссо проголошує себе його учнем; запальний Дідерот є найщиріший з його апостолів... Європа їде у Ферней на поклоніння... Смерть Вольтера не зупинить потоку... Бомарше тягне на сцену, роздягає догола і шматує все, що вважається недоторканим... Старе суспільство визріло для великого руйнування...»

В той час, коли на Заході реакційна критика намагалася принизити художнє значення публіцистичної і філософської прози Вольтера, Белінський в Росії твердив, що «Кандід» позмагається в довговічності з багатьма великими художніми творіннями».

О. М. Горький, говорячи про великих письменників минулого, які вміли і насмілювалися «зображати, викривати брудний, цинічний, огидний порядок життя, заснований на нещадному пригніченні людей хижакими і паразитами», назвав у числі таких письменників Вольтера, як одного з правдивих і суворих викривачів «розпусти пануючого класу».

Ті риси творчості Вольтера, на які вказує Горький, роблять спадщину великого французького просвітителя особливо цінною для табору миру і демократії.

Є. Книнович, Б. Песіс.

ПРИМІТКИ

КАНДІД

Стор. 5. *Кандід* — від французького слова *candide*, що значить «простодушний», «чистий серцем».

Панглос або «всезнаючий», — ім'я, створене з грецьких слів: «пан» — все та «глосса» — слово.

Стор. 8. Болгарським королем Вольтер називає тут прусського короля Фрідріха II, а болгарами — прусаків.

Стор. 9. *Діоскорід* — старогрецький лікар (I ст. н. е.), який лікував травами.

Авари. — Тут Вольтер «аварами» називає французів, які виступали проти Пруссії під час Семилітньої війни (1757—1763), тобто в той період, коли писався «Кандід».

Стор. 10. *Цей промовець* — тобто протестантський священик, який виступав проти римської церкви.

Стор. 14. *...земля під ними затремтіла*. — Тут описаний ліссабонський землетрус, який стався 1 листопада 1755 року.

Стор. 15. *Батавія* — стародавня назва Голландії.

...я чотири рази топтав розп'яття в чотирьох японських селах. — Голландські моряки і купці, які проникали в Японію, куди європейцям до середини XIX ст. був закритий доступ, мусили публічно відрікатися від християнства.

Стор. 16. *Сан-беніто* та *митра* — плащ і головний убір, які надягалися на засуджених інквізицією.

Стор. 22. *...служителі святої Германдади* — іспанська жандармерія, яка охороняла дороги від розбою.

Стор. 23. *...парагвайських отців-езуїтів*. — В XVII ст. на території Парагваю (тодішньої колонії Іспанії) єзуїти заснували державу, яка складалася з ряду невеликих областей, підкорених вищому представникові єзуїтського ордену — отцеві-провінціалу. Держава єзуїтів, яка жорстоко експлуатувала місцеве індійське населення, проіснувала до середини XVIII століття.

Стор. 24. *Папа Урбан X*. — Папи з таким ім'ям не існувало.

Стор. 25. *Мулей-Ізмаїл* — султан в Марокко, з 1672 по 1727 рік.

Стор. 28. *Азов* — стародавнє російське місто; з XV по XVIII ст. було під владою турків.

Стор. 32. *Los padres* — батьки; тут: езуїти.

Стор. 36. «*Вісник Треву*» — орган французьких езуїтів, який видавався в XVIII столітті.

Стор. 43. *Релей* — англійський мореплавець і політичний діяч. В 1595 р. на чолі експедиції відправився на розшуки Ельдорадо і потім сповістив королеву Єлизавету про чудеса, які він нібито бачив.

Стор. 51. *Соцініянці* — релігійна протестантська секта, яка виникла в XVI ст.; названа так за ім'ям її засновника, італійця Соціні.

Маніхеї — послідовники релігії, яка виникла в Персії в III ст. н. е., заснованої на твердженні, що в світі борються два різко протилежних начала: добро і зло.

Стор. 54. *Грубезна книга* — біблія.

Стор. 56. *...дія тимчасом відбувається в Аравії.* — Мова йде про трагедію Вольтера «Магомет».

грала королеву Єлизавету в досить пласкій трагедії — в «Графі Ессексі» Тома Корнеля, посереднього драматурга XVII століття.

...а по смерті викидають на смітник. — Католицька церква відмовляла акторам в похованні за християнським обрядом.

Панна Монім. — Мова йде про відому французьку трагічну актрису, друга Вольтера, Адріенну Лекуверр, яку після її смерті паризьке духовництво заборонило поховати.

Стор. 57. *Фрерон* — реакційний критик і публіцист, ворог енциклопедистів і особливо Вольтера.

Панна Клерон — псевдонім трагічної актриси Лері де ля Тюд, яка з успіхом виступала в трагедіях Вольтера.

Стор. 58. *Пан Гоша* — письменник-клерикал, який намагався полемізувати з енциклопедистами.

Стор. 59. *Янсеністи* — послідовники вчення голландського богослова Янсенія, яке було поширене у Франції в XVIII ст. Янсенізм являв собою релігійно-моралістичний рух, скерований проти езуїтів і зв'язаного з ними придворно-вельможного панства. Янсенізм був однією з форм буржуазної опозиції дворянству. В 1705—1713 рр. папські булли осудили янсеністів як еретиків, а центр янсенізму — монастир Пор-Рояль — був зруйнований.

В період переслідування янсеністів виникла секта конвульсіонерів, члени якої впадали в релігійний екстаз, який супроводжувався конвульсіями, і нібито творили чудеса.

Моліністи — послідовники іспанського езуїта Моліна.

Стор. 62. *...замах на батька.* — Мова йде про замах на Людовіка XV в 1757 р. якогось Дам'єна з області Артуа. Він поранив короля і за це був четвертований. В 1594 р. на короля Генріха IV був зроблений замах релігійним фанатиком Жаном Шателем, а в 1610 р. Генріха IV вбив Равальяк.

Стор. 63. *...як б'ються обидві ці нації за шматок вкритої снігом землі в Канаді.* — В XVII і XVIII століттях Канада була причиною постійних сутичок англійців та французьких поселенців. Після Семилітньої війни Канада в 1763 р. перейшла до англійців.

Стор. 64. *Адмірал.* — Мова йде про англійського адмірала Бінга. Незважаючи на втручання Вольтера, який намагався врятувати його, Бінг був розстріляний англійськими властями в 1757 р. за те, що він програв бій у битві з французами біля острова Мінорки.

Стор. 65. *Театинці* — чернечий орден, заснований в XVI ст.; що прокламував боротьбу з негативними звичаями духовництва.

Стор. 68. *Пококуранте* — той, хто не знає турбот (італ.).

Стор. 70. *Але мене дуже мало вражає його подорож до Бріндізі, його опис поганого обіду або мужицької сварки між якимось Рупілієм.* — Мова йде про сатири Горація (5 і 7 сатира 1-ї книги).

...він захищав Рабірія або Клуенція. — Промова Ціцерона на захист Клуенція вважалася зразком судового красномовства.

Стор. 71. *...довгий коментарій до першого розділу «Битія» в десятих книжках дубових віршів.* — Мова йде про знамениті поеми англійського поета Мільтона «Втрачений рай» і «Повернутий рай».

Стор. 74. *Ахмет III* — турецький султан, скинутий з престолу в 1730 році.

Іван — Іван VI Антонович, онучатий племінник російської імператриці Анни Іоаннівни. На другому році життя (1741) його було ув'язнено в Шліссельбурзьку кріпость, де в 1764 р. його заколола варта.

Карл-Едуард — онук останнього короля з династії Стюартів і Якова II-го.

Стор. 75. *Я — король польський* — Август II, вигнаний з Польщі в 1756 р.

Я так само король польський — Станіслав I, Лещинський, скинутий з трону Августом II-м у 1709 р.

...провидіння дало мені іншу державу. — Виїхавши до Франції, Станіслав Лещинський, який був тестем короля Людовіка XV, став правити Лотарингією.

Теодор — німецький авантюрист, барон фон-Нейгоф, в 1736 р. став під іменем Теодора I королем Корсіки, звідкіля його в скорому часі вигнали.

Стор. 76. *Пропонтіда* — старогрецька назва Мармурового моря.

Стор. 85. *Еглол, цар моавітський* і т. ін. — ім'я царів біблейських, античних, середньовічних.

ВАВІЛОНСЬКА ЦАРІВНА

Стор. 89. *Парасанга* — персидська міра довжини (близько п'яти км.).

Сади Семіраміді — легендарній асирійській цариці Семіраміді приписували влаштування «висячих садів» у Вавілоні, які в стародавні часи вважалися одним з семи чудес світу.

Стор. 90. *Формозанта* — від *formosa* (лат.) — вродлива. *Праксітель* — видатний старогрецький скульптор (IV ст. до н. е.). Найбільшою славою користувалася його статуя Афродіта Кнідська. *Венера Калліпіга* — назва однієї з античних мармурових статуй Венери, автор якої невідомий. *Немврод* — легендарний вавілонський цар, про якого згадується в біблійі; його зображають у вигляді мисливця. *Бик Аніс* — ім'я «священного» бика, якому поклонялися єгиптяни. *Сістр* — староегипетський музичний інструмент, вважався даром Ізиди. *Ізіда* — богиня родючості у стародавніх єгиптян.

Стор. 91. «*Веди*» — священні книги стародавніх індусів. *Ксакі* — спотворене ім'я Сакія-Муні (Будди), релігійного реформатора Індії, якому приписують заснування буддизму (V ст. до н. е.).

Стор. 95. *Ясенець* — лікарська рослина.

Стор. 96. *...а хвосту найкращих із птахів, яких пізніше запрягали*

в колісницю Юнони.— Згідно з античною міфологією, найулюбленишими птицями Юнони були пави, які часто зображалися запряженими в її колісницю.

Стор. 101. *Оромазд* (або Ормузд) — бог світла в староперсидській релігії; перебуває в постійній боротьбі з богом темряви — Аріманом.

Стор. 102. *Локман* — міфічний арабський мудрець, якому приписують збірник байок арабською мовою XII чи XIII століття.

Стор. 103. *Країна гангаридів* — назва країни міфічного народу, який нібито жив на берегах Гангу.

Стор. 106. *Адем, чи Едем* (правильніше Еден) — легендарна місцевість, земний рай, де, згідно з біблейською легендою, жили перші люди — Адам і Єва.

Стор. 108. *...якого пізніше обожували в Лампсаку.* — В грецькому місті Лампсаку поклонялись Пріапу, богові любовстрастя і плотських насолод.

Стор. 110. *Елісейські поля* — царство мертвих, де в блаженстві перебувають душі праведних (*гр. міф*).

Сади Гесперід. — Німфи Гесперіди жили на щасливих островах і стерегли золоті яблука, які дарують вічну юність (*гр. міф*).

Фенікс — казковий птах арабських легенд, який згоряє на кострі і відроджується з попелу.

Стор. 111. *У щасливій Аравії є два грифи* — фантастичні образи східних казок: тварина з тілом лева і з головою та крилами орла.

Стор. 116. *Цей імператор вигнав із держави банду чужоземних бонз* — натяк на вигнання з Китаю місіонерів-езуїтів, про що Вольтер написав статтю «Звіт про вигнання езуїтів з Китаю в 1768 р.»

Стор. 119. *А він поїхав до кіммерійців.* — Кіммерійці — кочовий народ, який жив на північному узбережжі Чорного моря (до VIII ст. до н. е.). Тут кіммерійцями Вольтер називає росіян.

Стор. 120. *Чоловік розпочав цю велику роботу... жінка вдосконалила її.* — Вольтер має на думці Петра I і Катерину II.

Стор. 122. *...молодий державець подавав великі надії, що буде гідний керувати вільним народом.* — Наслідний принц Швеції, майбутній король Густав III (з 1771 р.); претендував на роль просвіченого монарха, «філософа на троні», але фактично відновив необмежену королівську владу.

Стор. 123. *Альбїон* — стародавня назва Англії.

Стор. 124. *Марк-Мішель-Рей* — голландський видавець, друкував твори Вольтера, заборонені у Франції.

...в авзонійців і вельхів — в Італії та Франції.

«*Селянин-підпанок*» — роман Маріво (1688—1763) «*Софа*» — роман Кребільйона-молодшого (1707—1777) та ін., — все це фрівольні твори французьких письменників, які користувалися успіхом у XVIII ст. в аристократичних колах.

Стор. 125. *...виклав йому вчення, що через багато століть стало вченням Піфагора, Порфіра та Ямвліха.* — Піфагор (VI—V ст. до н. е.) — грецький філософ-ідеаліст та математик, який визнавав число основою світу. Порфір (III—IV ст. н. е.) та Ямвліх (IV ст. н. е.) — грецькі філософи-неоплатоніки, представники ідеалістичного і містичного напрямку пізньої античної думки.

Стор. 126. *...люди, що приходили з старої землі Сатурна* — з Рима.

Один із наших королів дійшов того, що оголосив себе підданцем

одного жерця... якого називають «Старцем семи горбів».—Англійський король Іоанн Безземельний визнав васальну залежність Англії від папи римського.

...недавно кілька чоловік, що носили чорні плащі,—просвітеріани, представники поміркованого крила англійського протестантизму.

...інші, що носили... білі сорочки—індепенденти (незалежні), представники більш радикального крила англійського протестантизму. Просвітеріани та індепенденти грали активну роль в англійській буржуазній революції XVII ст.

Стор. 127. ...увесь час існують дві партії — партія торі—партія феодального дворянства, та вігі — партія буржуазії. Потім різниця між цими однаково ворожими народові партіями цілком стерлася.

Стор. 129. ...приплив до міста, яке не було подібне ні до одного з тих, які він досі бачив — до Венеції.

...населення складається з привидів.—У XVIII ст. в Венеції на вулицях ходили в масках.

Стор. 131. ...з панів або в червоних, або в фіалкових убраннях— з кардиналів та єпископів.

Старанні — назва чернечого ордену.

Стор. 132. Спочатку він був рибалкою та ключарем.—Щоб збільшити свій авторитет, римська католицька церква створила легенду, наче першим її єпископом був апостол Петро, який потім передав главенство над християнською церквою римським папам. За християнськими легендами, Петро за життя був рибалкою, а після смерті хранителем ключів від раю.

Недавно він послав сто одне розпорядження кельтському королеві.— Мова йде про 101 припис папської булли Unigenitus, скерованої проти янсенізму в 1713 р. Король Людовік XIV наказав парламентові прийняти цю буллу.

Стор. 133. ...його перше ім'я означало «бруд і гній».— Лютетія, стародавня назва Парижа, яку дали йому римляни, означає бруд.

...а по кількох століттях інші герої-розбишаки... — тобто німецьке плем'я франків, які захопили Галлію в V столітті н. е.

Стор. 139. ...побачивши будинок, що летів повітрям — тобто аеростат.

Betis — стародавня назва річки Гвадалквівір.

Betika — стародавня назва Андалузії.

Стор. 140. Антропокаї — так Вольтер називає інквізиторів (гр.).

Стор. 147. Лярише — філолог і перекладач, який критикував історичні праці Вольтера.

Нінон — куртизанка Нінон де-Ланкло.

Абат Шатонеф — любовник Нінон де-Ланкло.

Дефонтен — літератор, що писав пасквілі на Вольтера, який врятував його свого часу від каторги.

З М І С Т

	Стор.
Кандід або оптимізм	3
Вавілонська царівна	87
Післямова	149
Примітки	162

Художники *В. Фатальчук, О. Юнак*
Художн. редактор *К. Калугін*
Техн. редактор *О. Яхніс*
Коректори *Г. Ловинська, Г. Луштай*

*

Вольтер. Повести.
(На українском язьке)

*

БФ 03883. Здано на виробництво 22/II 1955 р.
Підписано до друку 17/V 1955 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. Папер. арк. 2,625.
Друк. арк. 8,61+1 вкл. Обл.-вид. арк. 9,061.
В друк. арк. 68800 вн. Зам. 125.
Тираж 15.000.

*

Надруковано в матриць Книжково-жур-
нальної фабрики Головидаву Міністерства
культури в Київській обласній друкарні,
вул. Леніна, 19.

